Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਨਿਬੰਧ

8123
DONATION

ਡਾ. ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ
ਆਨਰਜ਼ (ਦਿੱਲੀ), ਐਮ. ਏ. (ਦਿੱਲੀ), ਪੀ-ਐਚ. ਡੀ. (ਪੰਜਾਬ),
ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਆਫ ਪੰਜਾਬੀ,
ਡਾਇਰੈਕਟੋਰੇਟ, ਪੱਤਰ-ਵਿਹਾਰ ਸਿੱਖਿਆ,
ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ

ਮਨਦੀਪ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ—110015

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पुस्तकालय
DONATION
पुस्तकालय
गुरुकुल कांगड़ी विश्वविद्यालय

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

DONATION

ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਨਿਬੰਧ

पुस्तकालय
गुरुकुल कांगड़ी विश्वविद्यालय
8123

ਡਾ. ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ
ਆਨਰਜ਼ (ਦਿੱਲੀ), ਐਮ. ਏ. (ਦਿੱਲੀ), ਪੀ-ਐਚ. ਡੀ. (ਪੰਜਾਬ),
ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਆਫ ਪੰਜਾਬੀ,
ਡਾਇਰੈਕਟੋਰੇਟ, ਪੱਤਰ-ਵਿਹਾਰ ਸਿੱਖਿਆ,
ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ

Forwarded Free of Cost and With The
Compliments of The Deptt. of Edu.
Govt. of India, NEW DELHI.

ਮਨਦੀਪ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ—110015

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

DARSHNIK NIBANDH

© ਡਾ. ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ

ਕਰਤਾ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ

●

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਚਿੰਤਨ

●

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਕਾਵਿ ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ

●

ਚੋਣਵਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਕਾਵਿ

ਸੰਸਕਰਣ : 1991

ਮੁੱਲ : 48/-

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ

ਹਰਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਮਨਦੀਪ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ,

9/56, ਮੋਤੀ ਨਗਰ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ—110015

WINNER OF BEST PUBLISHED BOOK AWARD (1975-76)

FOR : Bhai Vir Singh Kav Da Darshnik Vishleshan

ਮੁਦ੍ਰਕ

ਖਾਲਸਾ ਪ੍ਰਿੰਟਰਜ਼, ਸੈਕਟਰ 41- ਡੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पुस्तकालय
गुरुकुल कांगड़ी विश्वविद्यालय

ਤਤਕਰਾ

ਕ੍ਰਮ	ਵਿਸ਼ਾ	ਪੰਨਾ
—	ਮੁਖ ਸ਼ਬਦ	—
1	ਬ੍ਰਹਮ	1
2	ਜਗਤ	7
3	ਬ੍ਰਹਮ ਸਤਯਮ ਜਗਤ ਮਿਥਿਆ	23
4	ਜੀਵ	33
5	ਮਾਇਆ	49
6	ਮੁਕਤੀ	66
7	ਭਗਤੀ	82
8	ਭਗਤਿ ਨਵੈ ਪ੍ਰਕਾਰਾ	101
9	ਰਸੋ ਵਈ ਸਾ	117—124

Forwarded Free of Cost and With The
Compliments of The Deptt. of Edu.
Govt. of India, NEW DELHI.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਮੁਖ ਸ਼ਬਦ

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਡਾਕਟਰ ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਪਿਛਲੇ ਲਗਭਗ ਚਾਰ ਦਹਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਇਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ, ਲੈਕਚਰਾਰ, ਰੀਡਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਮੇਰੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿੱਚ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਖੋਜ-ਲੇਖ ਅਤੇ ਖੋਜ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਮੇਰੀ ਨਜ਼ਰੋਂ ਲੰਘੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਨਿਰੰਤਰ ਮਿਹਨਤ ਦੀ ਪਗਡੰਡੀ ਉੱਤੇ ਚਲਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਈ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਘਾਲਨਾ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਅਵਸਥਾ ਤੇ ਪੁੱਜ ਚੁਕੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਲਮ ਡੂੰਘੇ ਤੋਂ ਡੂੰਘ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅੱਤਿ ਸੁਖੈਨਤਾ ਨਾਲ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਜਾਮਾ ਪੁਆ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਉਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ੱਗ ਹਨ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪਕੜ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਇਹ ਸੁਮੇਲ ਕਰੜੀ ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸੇ ਸੁਮੇਲ ਕਾਰਨ ਇਕ ਵਧੇਰੇ ਉਜਲੇ ਭਵਿਖ ਦੀ ਆਸ ਰਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਹਥਲੀ ਪੁਸਤਕ 'ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਨਿਬੰਧ' ਲਿਖ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪਿਆਰਿਆਂ ਦੀ ਇਕ ਵਡਮੁੱਲੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਉੱਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਿਬੰਧ ਲਿਖੇ ਹਨ ਉਹ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਹਨ ਅਤੇ ਧਰਮ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਹਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਲਈ ਜਾਣਨੇ ਅਤੇ ਸਮਝਣੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ। ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਹਨ ਬ੍ਰਹਮ, ਜਗਤ, ਬ੍ਰਹਮ ਸਤਯਮ ਜਗਤ ਮਿਥਿਆ, ਜੀਵ, ਮਾਇਆ, ਮੁਕਤੀ, ਭਗਤੀ, ਭਗਤਿ ਨਵੈ ਪ੍ਰਕਾਰਾ ਅਤੇ ਰਸੋ ਵਈ ਸਾ। ਕੇਂਦਰੀ ਬਿੰਦੂ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ ਜੋ ਸਤ ਹੈ ਅਥਵਾ ਸਦੀਵੀ ਹੋਂਦ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਹੀ ਮਾਇਆ ਸ਼ਕਤੀ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਜਗਤ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਜਗਤ ਮਿਥਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਜੀਵ ਕਰਮ-ਜਾਲ ਅਤੇ ਭਰਮ—ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਬੰਧਨ ਵਿੱਚੋਂ ਬ੍ਰਹਮ-ਅੰਸ਼-ਜੀਵਾਤਮਾ ਕੇਵਲ ਭਗਤੀ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਮੋਖ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਉਹ 'ਆਨ-ਰਸਾਂ' ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾ ਕੇ 'ਹਰਿ-ਰਸ' ਨੂੰ ਮਾਣਦੀ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਿਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਮਹਾਨ ਰਸੀਏ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ ਭਾਈ ਵੀਰ ਦੇ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਮਹਾਂਕਾਵਿ 'ਰਾਣਾ-ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ' ਵਿੱਚੋਂ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਟੂਕਾਂ ਨੂੰ ਸੰਮਿਲਤ ਕਰਕੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰੋਚਕ ਅਤੇ ਰਸਦਾਇਕ ਬਣਾਇਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਰੁੱਖਾਪਨ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅਚਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਵੀ ਹਵਾਲੇ ਦਿਤੇ ਹਨ।

ਨਿਬੰਧ ਗਿਆਨ-ਪੂਰਤ ਹਨ ਅਤੇ ਰਸ-ਰੂਪ ਬ੍ਰਹਮ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਹਨ। ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਵਿਦਵਾਨ ਲੇਖਕ ਨੇ ਠੀਕ ਹੀ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਰਸ ਹੈ, ਰਸ ਹੀ ਆਨੰਦ ਹੈ, ਆਨੰਦ ਹੀ ਪ੍ਰੇਮ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਹੀ ਜੀਵ ਅਤੇ ਜਗਤ ਦਾ ਆਧਾਰ-ਭੂਤ ਕਾਰਣ ਹੈ।

ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ

1182, ਸੈਕਟਰ 15-ਬੀ,
ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ—160015

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Forwarded Free of Cost and With The
Compliments of The Deptt. of Edu.
Govt. of India, NEW DELHI.

ਬ੍ਰਹਮ

ਬ੍ਰਹਮ ਸ਼ਬਦ ਅਤਿ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹੈ। ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਨੇਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਰਿਗਵੇਦ ਵਿੱਚ ਸਤੁਤੀ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਅਥਰਵਵੇਦ ਵਿੱਚ ਯਗ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ। ਵੇਦਾਂ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕ ਦੇਵ- ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕੋ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਰੂਪ ਮੰਨਿਆਂ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਿਗਵੇਦ ਵਿੱਚ ਇੰਦਰ, ਮਿੱਤਰ, ਵਰੁਣ, ਅਗਨੀ ਅਤੇ ਯਜੁਰਵੇਦ ਵਿੱਚ ਵਾਯੂ, ਚੰਦ੍ਰਮਾ, ਸ਼ੁਕਰ, ਬ੍ਰਹਮਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਜਾਪਤੀ ਆਦਿਕ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਕੋ ਬ੍ਰਹਮ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਜਾਂ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਪ੍ਰਥਾਇ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਿਗਵੇਦ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਪ੍ਰਥਾਇ ਕਲਿਆਣ- ਕਾਰੀ ਸਖਾ-ਰੂਪ ਅਤੇ ਪਿਤਾ-ਰੂਪ ਅਦੁੱਤੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਤੈਤਰੀਅ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਦੀ ਭ੍ਰਿਗੁਵੱਲੀ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਲਈ ਅੰਨ, ਪ੍ਰਾਣ, ਮਨ, ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਆਨੰਦ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸਾਂਖ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਮ ਲਈ ਪੁਰਸ਼ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਸ੍ਰੀਮਦ ਭਾਗਵਤ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਮ ਲਈ ਆਸ਼੍ਰਯ-ਤਤ, ਭਗਵਾਨ, ਪਰਮਾਤਮਾ, ਈਸ਼ਵਰ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇੰਜ ਹੀ ਭਗਤੀ ਦੇ ਅਚਾਰੀਆਂ ਨੇ ਪਾਰ- ਬ੍ਰਹਮ, ਪੁਰਸ਼ੋਤਮ ਅਤੇ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਅਤੇ ਨਾਥ-ਜੋਗੀਆਂ ਨੇ ਨਾਦ-ਬ੍ਰਹਮ, ਪਰਮ-ਸ਼ਿਵ, ਪਰਮ-ਤਤ ਅਤੇ ਪਰਮ-ਸ਼ੂਨਯ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਪ੍ਰਥਾਇ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਬ੍ਰਹਮ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਉਤਪਤੀ 'ਵ੍ਰਹ' (ਵਧਣਾ) ਧਾਤੂ ਤੋਂ ਹੋਈ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੋ ਵ੍ਰਹਤਮ ਜਾਂ ਮਹੱਤਮ ਹੋਵੇ, ਜੋ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਹੋਵੇ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ 'ਵਧਣਾ' ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅਰਥ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣ, ਉਸ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੰਕਰ ਅਤੇ ਰਾਮਾਨੁਜ ਜਿਹੇ ਅਚਾਰੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ 'ਭਾਸ਼ਾਂ' ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਮ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਇਹੀ ਵਿਉਤਪਤੀ ਕੀਤੀ ਹੈ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'ਭੂਮਾ' ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਪ੍ਰਥਾਇ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਵਿਪਰੀਤਾਰਥ ਹੈ 'ਅਲਪ'। ਜੋ ਦੇਸ਼-ਕਾਲ ਅਤੇ ਵਸਤੂ ਦੁਆਰਾ ਸੀਮਤ ਹੋਵੇ, ਅਨਿੱਤ ਅਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਹੋਵੇ, ਜੋ ਗੁਣਹੀਨ ਅਤੇ ਦੋਸ਼ਪੂਰਣ ਹੋਵੇ, ਜੋ ਜੜ੍ਹ ਅਤੇ ਅਗਿਆਨੀ ਹੋਵੇ, ਜੋ ਪਰਤੰਤਰ ਅਤੇ ਬੱਧ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਮਹੱਤਮ, ਭੂਮਾ ਜਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਉਹ ਤਾਂ 'ਅਲਪ' ਹੈ, ਮ੍ਰਿਤ ਜਾਂ ਮਰਣਹਾਰ ਹੈ ਪਰ ਇਸਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਭੂਮਾ ਹੈ, ਅਨੰਤ, ਨਿੱਤ, ਸ਼ੁਧ, ਬੁਧ, ਮੁਕਤ, ਅਮ੍ਰਿਤ ਜਾਂ ਅਮਰ ਹੈ।

ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ 'ਤੱਜਲਾਨ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ 'ਤੱਜ', 'ਤੱਲ' ਅਤੇ 'ਤਦਨ' ਹੈ। ਤਤ+ਜ+ਲ+ਅਨ ਤੋਂ 'ਤਜਲਾਨ' ਬਣਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂ ਕਿ ਸਮਸਤ ਭੂਤ ਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ ਜਾਤ ਜਾਂ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ 'ਤੱਜ' ਹੈ; ਸਮਸਤ ਭੂਤਾਂ ਦਾ ਉਸੇ ਵਿੱਚ ਲੈਅ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ 'ਤੱਲ' ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਸਤ ਭੂਤ ਆਪਣੇ ਸਥਿਤੀ-ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਉਸੇ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿੱਚ ਅਨੰਤ ਚੇਸ਼ਟਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ 'ਤਦਨ' ਹੈ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾਣ ਨਾਲ 'ਤੱਜਲਾਨ' ਬਣਦਾ ਹੈ ਜੋ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਸਰਵ ਪ੍ਰਥਮ ਲੱਛਣ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ-ਸੂਤਰਕਾਰ ਬਾਦਰਾਇਣ ਨੇ ਇਸ ਲੱਛਣ ਨੂੰ 'ਜਨਮਾਧਸਯ ਯਤਾ' ਕਿਹਾ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਹੈ—ਜਿਸ ਤੋਂ 'ਸਮਸਤ ਭੂਤਾਂ' ਦੇ ਜਨਮ ਆਦਿ (ਆਦਿ ਤੋਂ ਭਾਵ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਲੈਅ ਤੋਂ ਹੈ) ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ।

ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਦੋ ਪ੍ਰਮੁਖ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਚਿਤਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ—ਅਮੂਰਤ ਅਤੇ ਮੂਰਤ।

ਅਮੂਰਤ ਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਨਿਰਗੁਣ, ਨਿਰਾਕਾਰ, ਨਿਰਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਤੇ ਅਵਿਅਕਤ (ਅਪ੍ਰਗਟ) ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ। ਉਹ ਤ੍ਰੈਗੁਣਾਤੀਤ ਹੈ; ਰਜ, ਸਤ ਅਤੇ ਤਮ ਤੋਂ ਬੇਲਾਗ ਹੈ; ਰੂਪ, ਰੇਖ ਅਤੇ ਰੰਗ ਤੋਂ ਵਿਹੀਨ ਹੈ; ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਅਰਥਾਤ ਭੂਤ, ਵਰਤਮਾਨ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ, ਤ੍ਰੈਕਾਲ-ਮੁਕਤ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ; ਅਗੰਮ ਹੈ; ਅਗੋਚਰ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਸਤ ਇੰਦ੍ਰਾਵੀ-ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਦੀ ਵਸਤੂ ਹੈ। ਇਸੇ ਨੂੰ ਕਾਰਣ-ਬ੍ਰਹਮ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਕਾਰਣ-ਰੂਪ ਦੀ ਸਰਬੋਤਮ ਉਦਾਹਰਣ ਸਾਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਮਾਰੂ ਰਾਗ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦ 'ਅਰਬਦ ਨਰਬਦ ਧੁੰਧੂਕਾਰਾ' ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਇਸ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਕਾਰਣ-ਰੂਪ ਦੀ ਉਸ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਸਭ ਪਾਸੇ ਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਸੀ; ਨਾ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸੀ, ਨਾ ਆਕਾਸ਼; ਨਾ ਚੰਨ, ਨਾ ਸੂਰਜ; ਨਾ ਦਿਨ, ਨਾ ਰੈਣ; ਨਾ ਪਉਣ, ਨਾ ਪਾਣੀ। ਤਦੋਂ ਵੇਦ, ਪੁਰਾਣ, ਸਿਮ੍ਰਤ 'ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ, ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਣੂ, ਸ਼ਿਵ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਬਸ ਕੇਵਲ ਅਕਾਲ ਹੀ ਅਕਾਲ ਸੀ। ਉਹ ਇਕੱਲਾ ਹੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਜਗਤ ਅਥਵਾ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ। ਗੱਲ ਕੀ, ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਉਹ ਜੁਗਾਂ-ਜੁਗਾਂਤਰਾਂ ਤੋਂ ਤਾੜੀ (ਧਿਆਨ) ਲਗਾਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਸੀ—'ਕੇਤੇ ਜੁਗ ਵਰਤੇ ਗੁਬਾਰੈ, ਤਾੜੀ ਲਾਈ ਅਪਰ ਅਪਾਰੈ' (ਮਾਰੂ ਮ. 1); 'ਜੁਗ ਛਤੀਹ ਗੁਬਾਰੁ ਕਰਿ ਵਰਤਿਆ ਸੁੰਨਾਹਰਿ। ..., ਬੈਠਾ ਤਾੜੀ ਲਾਇ ਆਪਿ ਸਭਦੂ ਹੀ ਬਾਹਰਿ।' (ਬਿਹਾਗੜਾ ਮ. 4)। ਮਾਰੂ ਰਾਗ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਬਹੁਤ ਸਮੇਂ ਤਕ ਬ੍ਰਹਮ ਗੁਪਤ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਰਿਹਾ, ਸੁੰਨ-ਸਮਾਧੀ ਦੀ ਅਫੁਰ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਧਾਰਣੀ ਰਿਹਾ, ਕਿੰਨਾਂ ਚਿਰ ਧੁੰਧੂਕਾਰ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਬਣੀ ਰਹੀ, ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਕਾਰਣ-ਰੂਪ ਦਾ ਹੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹਨ—'ਕੇਤੜਿਆ ਦਿਨ ਗੁਪਤੁ ਕਹਾਇਆ। ਕੇਤੜਿਆ ਦਿਨ ਸੁੰਨਿ ਸਮਾਇਆ। ਕੇਤੜਿਆ ਦਿਨ ਧੁੰਧੂਕਾਰਾ' (ਮਾਰੂ ਮ. 5)।

ਮੂਰਤ ਬ੍ਰਹਮ ਜਗਤ-ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਸਗੁਣ, ਸਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਤੇ ਕਾਰਜ-ਬ੍ਰਹਮ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਮਸਤ ਚਰਾਚਰ-ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਮੂਰਤ ਅਥਵਾ ਵਿਅਕਤ ਰੂਪ ਦਾ ਹੀ ਪਸਾਰਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਸਤ ਜਗਤ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਮੂਰਤ ਰੂਪ ਹੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਮੂਰਤ ਰੂਪ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਮੁੰਡਕ ਅਤੇ ਛਾਂਦੋਗਯ ਆਦਿ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ 'ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ (ਸੰਸਾਰ) ਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਹੈ।' ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਰਣਿਤ ਹੈ—, 'ਏਹੁ ਵਿਸੁ ਸੰਸਾਰ ਤੁਮ ਦੇਖਦੇ ਏਹੁ ਹਰਿ ਕਾ ਰੂਪੁ ਹੈ ਹਰਿ ਰੂਪੁ ਨਦਰੀ ਆਇਆ '(ਆਨੰਦੁ ਰਾਮਕਲੀ ਮ. 3)। —ਮਾਇਆ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਬੇਲਾਗ, ਨਿਰਗੁਣ ਅਤੇ ਨਿਰਾਕਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਜਦੋਂ ਮਾਇਆ ਦੇ ਲਗਾਉ ਕਾਰਣ ਸਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜਾਂ ਸਗੁਣ ਭਾਵ ਨੂੰ ਧਾਰਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ, ਅਪਰ ਬ੍ਰਹਮ ਜਾਂ ਈਸ਼ਵਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਗੁਣ ਅਤੇ ਸਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਪਰਮੇਸ਼ਰ-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਪੁਰਸ਼ੋਤਮ ਹੈ; ਗੋਬਿੰਦ ਅਤੇ ਨਾਰਾਇਣ ਹੈ; ਭਗਵੰਤ ਅਤੇ ਭਗਵਾਨ ਹੈ; ਰਾਮ ਅਤੇ ਰਘੁਨਾਥ ਹੈ; ਹਰੀ ਅਤੇ ਸੁਆਮੀ ਹੈ; ਠਾਕੁਰ ਅਤੇ ਗੋਸਾਈਂ ਹੈ; ਦੀਨਾ ਨਾਥ ਅਤੇ ਕਰੁਣਾਮੈ ਹੈ, ਗੋਪਾਲ ਅਤੇ ਵਾਸੁਦੇਵ ਹੈ, ਕੇਸ਼ੋ ਅਤੇ ਕਨਾਈ ਹੈ, ਮਾਧੋ ਅਤੇ ਮੁਰਾਰੀ ਹੈ, ਅਲਾਹ ਅਤੇ ਖੁਦਾ ਹੈ, ਖਾਲਕ ਅਤੇ ਰਹੀਮ ਹੈ; ਜੀਵ ਅਤੇ ਜਗਤ ਦਾ ਕਰਤਾ ਹੈ, ਪੁਰਖ-ਰੂਪ ਹੈ, ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਹੈ, ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਹੈ, ਪਤਿਤ ਉਧਾਰਨ ਹੈ, ਭਗਤ ਵਛਲ ਹੈ, ਦਾਤਾ ਅਤੇ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਦਾਤਾ ਹੈ, ਅਨੁਗ੍ਰਹਿ-ਰੂਪ ਅਤੇ ਕਿਰਪਾਨਿਧਿ ਹੈ, ਦੁਖ-ਹਰਤਾ, ਭੈ-ਭੰਜਨ, ਬਿਰਦਪਾਲ, ਮਾਤ-ਪਿਤਾ-ਰੂਪ, ਸੱਚਿਦਾਨੰਦ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਸਤਯਮ, ਸ਼ਿਵਮ, ਸੁੰਦਰਮ ਦੀ ਤ੍ਰੈਮੂਰਤੀ ਹੈ।

ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਨਿਰਗੁਣ ਅਤੇ ਸਗੁਣ ਦੋਹਾਂ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਸ਼ੰਕਰ ਜਿਹੇ ਕੇਵਲਾਦਵੈਤਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗਤ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਨਿਰਗੁਣ ਅਤੇ ਸਗੁਣ ਦੋਹਾਂ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਨਿਰਗੁਣ-ਨਿਰਾਕਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ ਹੀ ਸਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਇਆ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਰਗੁਣ-ਨਿਰਾਕਾਰ ਨੇ ਹੀ ਸਗੁਣ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਰੂਪ ਵਟਾਇਆ। ਇੰਜ ਨਿਰਗੁਣ-ਨਿਰਾਕਾਰ ਅਤੇ ਸਗੁਣ ਦੋਵੇਂ ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਹੈ—'ਅਵਿਗਤੋ ਨਿਰਮਾਇਲੁ ਉਪਜੇ ਨਿਰਗੁਣ ਤੇ ਸਰਗੁਣ ਥੀਆ' (ਰਾਮਕਲੀ ਮ. 1); 'ਨਿਰਗੁਣ ਸਰਗੁਣ ਆਪੇ ਸੋਈ' (ਮਾਝ ਮ. 3); 'ਤੂੰ ਨਿਰਗੁਨ ਤੂੰ ਸਰਗੁਨੀ' (ਗਉੜੀ ਮ. 5); 'ਨਿਰੰਕਾਰ ਆਕਾਰ ਆਪਿ ਨਿਰਗੁਣ ਸਰਗੁਣ ਏਕ' (ਗਉੜੀ ਮ. 5), 'ਨਿਰਗੁਨ ਆਪਿ ਸਰਗੁਨ ਭੀ ਓਹੀ' (ਗਉੜੀ ਮ.5)।

ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸਰੂਪ ਦੇ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਣ ਲਈ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਲੱਛਣਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ 'ਸਰੂਪ-ਲੱਛਣ' ਅਤੇ 'ਤਟਸਥ-ਲੱਛਣ'।

'ਸਰੂਪ-ਲੱਛਣ' ਪਦਾਰਥ ਦੇ ਸੱਤ-ਤਾਤਵਿਕ ਸਰੂਪ ਅਤੇ 'ਤਟਸਥ-ਲੱਛਣ' ਕਾਲ-ਅਵਸਥਾ ਨਾਲ ਯੁਕਤ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਲੌਕਿਕ ਉਦਾਹਰਣ ਰਾਹੀਂ ਇਸਦਾ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਣ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਕਿਸੇ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਇਕ ਖੱਤਰੀ ਰਾਜਾ ਦਾ ਵੇਸ ਧਾਰਣ ਕਰਕੇ ਰੰਗਮੰਚ ਉਪਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਜਿੱਤ ਦਾ ਡੰਕਾ ਵਜਾਉਂਦਾ ਅਤੇ ਅਨੇਕ ਸ਼ੁਭ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦਾ ਮਨੋਰੰਜਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਇਸ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੇ ਸੱਤ-ਸਰੂਪ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਜਾ ਕਹਿਣਾ ਕਿਥੋਂ ਤੀਕ ਠੀਕ ਹੈ ? ਰਾਜਾ ਉਹ ਹੈ ਜ਼ਰੂਰ ਪਰ ਕਦੋਂ ਤੀਕ ? ਉਦੋਂ ਤੀਕ ਜਦ ਤੀਕ ਨਾਟਕ ਦਾ ਕਾਰਜ ਚਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸ਼ੁੱਧ ਬ੍ਰਾਹਮਣ-ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਜਾ ਮੰਨਣਾ ਉਸ ਦਾ 'ਤਟਸਥ-ਲੱਛਣ' ਹੈ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਕਹਿਣਾ 'ਸਰੂਪ-ਲੱਛਣ'।

ਇੰਜ ਹੀ ਨਿਰਗੁਣ, ਨਿਰਾਕਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ 'ਕਾਰਣ-ਰੂਪ' ਸਰੂਪ-ਲੱਛਣ ਯੁਕਤ ਹੈ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਇਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਮਾਇਆ ਦੇ ਲਗਾਉ ਕਾਰਣ ਸਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਜਗਤ ਜਾਂ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਉਤਪਤੀ, ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਲੈਅ ਦਾ ਕਰਤਾ ਬਣ ਕੇ ਅਪਰ-ਬ੍ਰਹਮ, ਈਸਵਰ ਜਾਂ ਕਾਰਜ-ਬ੍ਰਹਮ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਤਟਸਥ-ਲੱਛਣ ਯੁਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਦੋ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਉਤਪਤੀ ਦਾ ਕਾਰਣ ਮੰਨਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ—ਨਮਿਤ ਅਰਥਾਤ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਹੇਤੂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਉਪਾਦਾਨ ਅਰਥਾਤ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟ-ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਸਾਧਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਘੁਮਿਆਰ ਘੜੇ ਆਦਿ ਦਾ ਹੇਤੂ ਹੈ ਅਥਵਾ ਨਮਿਤ ਕਾਰਣ ਹੈ ਅਤੇ ਮਿੱਟੀ ਸਾਧਨ-ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਪਾਦਾਨ ਕਾਰਣ ਹੈ। ਨਮਿਤ ਅਤੇ ਉਪਾਦਾਨ ਕਾਰਣ ਦੀ ਭਿੰਨਤਾ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦੀ ਭਿੰਨਤਾ ਦੀ ਲਖਾਇਕ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਬ੍ਰਹਮ ਆਪ ਹੀ ਨਮਿਤ ਕਾਰਣ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਪਾਦਾਨ ਕਾਰਣ ਵੀ। ਸ਼ੰਕਰ-ਵੇਦਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਘੜੇ, ਦੀਵੇ ਆਦਿ ਦਾ ਉਪਾਦਾਨ ਕਾਰਣ ਮਿੱਟੀ ਅਤੇ ਕੜੇ, ਚੂੜੀਆਂ ਆਦਿ ਦਾ ਉਪਾਦਾਨ ਕਾਰਣ ਸੋਨਾ ਹੈ। ਇੰਜ ਹੀ ਘੁਮਿਆਰ ਅਤੇ ਸੁਨਿਆਰ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਨਮਿਤ ਕਾਰਣ ਹਨ। ਮਿੱਟੀ, ਸੋਨਾ ਆਦਿ ਉਪਾਦਾਨ ਕਾਰਣਾਂ ਲਈ ਘੁਮਿਆਰ ਅਤੇ ਸੁਨਿਆਰ ਆਦਿਕ ਘਾੜਿਆਂ ਦੀ ਨਮਿਤ ਕਾਰਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਉਪਾਦਾਨ ਕਾਰਣ-ਸਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟਾ ਦੀ ਨਮਿਤ ਕਾਰਣ ਵਜੋਂ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਥੇ ਇਕ ਸ਼ੰਕਾ ਇਹ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮਿੱਟੀ, ਸੋਨਾ ਆਦਿ ਤਾਂ ਘੁਮਿਆਰ ਅਤੇ ਸੁਨਿਆਰ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਪਾਦਾਨ ਕਾਰਣ ਦੀ ਨਮਿਤ ਕਾਰਣ ਨਾਲ ਇਕ-ਰੂਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ, ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹੈ। ਪਰ, ਸ਼ੰਕਰ ਅਨੁਸਾਰ, ਨਮਿਤ ਅਤੇ ਉਪਾਦਾਨ ਕਾਰਣਾਂ ਦੀ ਵੱਖੋ ਵੱਖਰੀ ਸੱਤਾ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਇੰਜ ਸ਼ੰਕਰ ਨੇ ਦੋਹਾਂ ਵਿੱਚ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਅਭੇਦ ਸਵੀਕਰ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਇਕ-ਰੂਪਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ।

ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਸੱਚਿਦਾਨੰਦ ਸਰੂਪ ਮੰਨਿਆਂ ਗਿਆ ਹੈ । ਇਸਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮ ਸੱਤ+ਚਿੱਤ+ਆਨੰਦ ਸਰੂਪ ਹੈ । 'ਸੱਤ' ਸ਼ਬਦ ਤ੍ਰੈਕਾਲ-ਮੁਕਤ ਬ੍ਰਹਮ ਅਥਵਾ ਆਤਮਾ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ, 'ਚਿੱਤ' ਸ਼ਬਦ ਤ੍ਰੈਕਾਲ ਦਾ ਗਿਆਤਾ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਬ੍ਰਹਮ ਅਥਵਾ ਆਤਮਾ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ, ਅਤੇ 'ਆਨੰਦ' ਸ਼ਬਦ ਤ੍ਰੈਕਾਲ ਵਿੱਚ ਪਰਮ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਬ੍ਰਹਮ ਅਥਵਾ ਆਤਮਾ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ । ਦੂਜੇ ਸਬਦਾਂ ਵਿੱਚ 'ਸੱਤ' ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਸਥਿਤੀ, 'ਚਿੱਤ' ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਗਿਆਨ-ਰੂਪਤਾ ਅਤੇ 'ਆਨੰਦ' ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮ-ਰੂਪਤਾ ਦਾ ਕਥਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । 'ਸੱਤ' ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਲਈ 'ਅਸਤਿ', 'ਚਿੱਤ' ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਲਈ 'ਭਾਤਿ' ਅਤੇ ਆਨੰਦ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਲਈ 'ਪ੍ਰਿਅ' ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ । ਇੰਜ 'ਸੱਤ' ਸ਼ਬਦ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਸੱਤ-ਅਸਤਿਤਵ, 'ਚਿੱਤ' ਸ਼ਬਦ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਚੇਤੰਨ-ਸੱਤਾ ਅਤੇ ਆਨੰਦ ਸ਼ਬਦ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਆਨੰਦ-ਰੂਪਤਾ ਜਾਂ ਪ੍ਰੇਮ-ਰੂਪਤਾ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੈ । ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਪ੍ਰਥਾਇ ਵਰਤੇ ਗਏ ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਸਬਦਾਂ ਲਈ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸਤਯਮ, ਸ਼ਿਵੰ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰਮ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਜਗਤ

ਜਗਤ ਅਥਵਾ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਜਗਿਆਸਾ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਵੈਦਿਕ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸੰਬੰਧੀ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉਠਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ । ਸੰਭਵ ਹੈ ਬੱਦਲਾਂ ਤੋਂ ਮੀਂਹ ਦੇ ਵਰ੍ਹਣ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ, ਬਿਰਖ ਦੀ ਲਕੜੀ ਤੋਂ ਧਨੁੱਖ-ਬਾਣ ਬਣਦਾ ਦੇਖ ਕੇ, ਫਸਲਾਂ ਨੂੰ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਉਗਦਾ ਦੇਖ ਕੇ ਅਤੇ ਗਰਭ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਦੇਖ ਕੇ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਕਾਰਜ-ਕਾਰਣ-ਸੰਬੰਧ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਸੋਚਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋਣਾ ਪਿਆ ਹੋਵੇ ।

ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਕਾਸ਼ ਅਤੇ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਵੈਦਿਕ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉਠਿਆ ਕਿ ਇਹ ਆਕਾਸ਼-ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਕਿਵੇਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਏ ? ਕਦੀ ਉਹ ਇੰਦਰ ਨੂੰ ਆਕਾਸ਼ ਅਤੇ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਦਾ ਜਨਿਤਾ (ਜਨਮਦਾਤਾ) ਕਹਿ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਸੋਮਾਪਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਸੱਦਾ ਦਿੰਦੇ ਅਤੇ ਕਦੀ ਵਰੁਣ, ਮਿਤਰ, ਅਗਨੀ, ਸੂਰਜ ਆਦਿ ਨੂੰ ਇਸ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਮੰਨਦੇ । ਕਦੀ ਉਹ ਆਪਣੀ ਜਗਿਆਸਾ ਸ਼ਾਂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਅਤੇ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਕ੍ਰੀੜਾ ਕਰਦੇ ਦੋ ਬਾਲਕਾਂ ਦੀ ਉਪਮਾ ਦੇ ਕੇ ਕਲਪਨਾ ਕਰਦੇ ਕਿ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਮਾਇਆ-ਜਾਦੂ ਦੇ ਬਲ ਦੁਆਰਾਂ ਪੂਰਬ ਤੋਂ ਪੱਛਮ ਵਲ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਦੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬੁਧੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਰ ਉਠਦੀ ਕਿ ਜੇਕਰ ਇਹ ਨਿਰਾਧਾਰ ਹਨ ਤਾਂ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਤੇ ਡਿੱਗ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੇ ।

ਰਿਗਵੇਦ ਦੇ 'ਪੁਰਸ਼ ਸੂਕਤ' ਵਿਚ ਅਨੰਤ ਸਿਰ, ਨੇਤਰ ਅਤੇ ਚਰਣ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਚੌਥੇ ਅੰਸ਼ ਤੋਂ ਸਮਸਤ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦਾ ਵਰਣਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਆਦਿ ਪੁਰਸ਼ ਤੋਂ ਵਿਰਾਟ (ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ-ਦੇਹ) ਉਤਪੰਨ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਰਾਟ ਦੇ ਜੀਵ-ਰੂਪ ਤੋਂ ਪੁਰਸ਼, ਦੇਵ, ਮਨੁੱਖ ਆਦਿ ਉਤਪੰਨ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਹੋਏ । 'ਨਾਸਦੀਅ ਸੂਕਤ' ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ੁਰੂ-ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਨਾ ਅਸੱਤ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸੱਤ। ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਅੰਧਕਾਰ ਹੀ ਅੰਧਕਾਰ ਸੀ। ਸਭ ਕੁਝ ਅਗਿਆਤ ਅਤੇ ਜਲਮਈ ਸੀ। ਅਸੱਤ ਦੁਆਰਾ ਉਹ ਸਰਬਵਿਆਪੀ ਢੱਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਤਪੱਸਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਦਕਾ ਇਕ ਤੱਤ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੋਈ। ਉਸ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਉਤਪੰਨ ਹੋਈ। ਇਸ ਦੇ ਫਲ-ਸਰੂਪ ਉਸ ਤੋਂ ਬੀਜ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੋਈ। ਰਿਗਵੇਦ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੁਹਾਰ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਨੇ ਆਕਾਸ਼-ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਆਦਿ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ।

ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਰਚਨਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਏਤਰੇਅ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਜਾਪਤੀ ਨੇ ਇੱਛਾ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮੈਂ ਅਨੇਕ ਹੋ ਜਾਵਾਂ। ਫਲਸਰੂਪ ਉਸਨੇ ਤਪ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਿਥਵੀ, ਅੰਤਰਿਕਸ਼ ਅਤੇ ਆਕਾਸ਼ ਦੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ। ਤੈਤਰੀਅ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਨੁਸਾਰ ਪਹਿਲਾਂ-ਪਹਿਲ ਨਾ ਪ੍ਰਿਥਵੀ, ਨਾ ਆਕਾਸ਼ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਵਾਯੂਮੰਡਲ ਸੀ, ਕੇਵਲ ਅਸੱਤ ਸੀ ਜਿਸ ਤੋਂ ਧੁੱਪ, ਅਗਨੀ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਕਿਰਣ, ਮੇਘ ਆਦਿ ਦੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੋਈ, ਉਪ੍ਰੰਤ ਪ੍ਰਜਾਪਤੀ ਨੇ ਪ੍ਰਿਥਵੀ, ਅੰਤਰਿਕਸ਼ ਅਤੇ ਆਕਾਸ਼ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਸ਼ਤਪਥ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਿਚ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਜਾ-ਪਤੀ ਨੇ ਤ੍ਰੈ-ਵੈਦਿਕ ਵਿਦਿਆ (ਰਿਗ, ਯਜੁਰ ਅਤੇ ਸਾਮਵੇਦ ਸੰਬੰਧੀ) ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਜਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ । ਇਕ ਅੰਡਾ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ, ਅਤੇ ਫਿਰ ਮਿੱਟੀ, ਸੋਨਾ, ਪੌਦੇ, ਬਿਰਖ ਆਦਿ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੋਈ। ਸ਼ਤਪਥ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਥਾਂ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਨਾ ਅਸੱਤ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸੱਤ, ਕੇਵਲ ਮਨ ਸੀ। ਮਨ ਨੂੰ ਹੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੋਈ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਤਪ ਕੀਤਾ। ਮਨ ਵਿਚ ਹੀ ਸਮਸਤ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਹੋਇਆ।

ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸੰਬੰਧੀ ਅਨੇਕਾਂ ਮਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਯੂਨਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਥੇਲੀਜ਼ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਪਨਿਸ਼ਦਕਾਰਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ-ਪਹਿਲ ਸਭ ਪਾਸੇ ਜਲ ਹੀ ਜਲ ਸੀ। ਜਲ ਤੋਂ ਪ੍ਰਿਥਵੀ, ਅੰਤਰਿਕਸ਼, ਆਕਾਸ਼, ਦੇਵ, ਮਨੁੱਖ, ਪਸ਼ੂ-ਪੰਛੀ, ਤ੍ਰਿਣ-ਬਨਸਪਤੀ, ਜੰਗਲੀ ਜਾਨਵਰ ਅਤੇ ਕੀਟ-ਪਤੰਗ ਉਤਪੰਨ ਹੋਏ। ਇਉਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਪਨਿਸ਼ਦਕਾਰ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮੇਂ ਦੇ ਬੀਤਣ ਨਾਲ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਹੁੰਦੇ ਗਏ। ਇਸ ਲਈ ਅਗਾਂਹ ਚਲਕੇ,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਕਠ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿੱਚ, ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਆਤਮਾ ਜਲ ਤੋਂ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਈ। ਏਤਰੇਅ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਅਨੁਸਾਰ ਆਤਮਾ ਨੇ ਜਲ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਜਲ ਤੋਂ ਪੁਰਸ਼ ਉਤਪੰਨ ਹੋਇਆ। ਉਪ੍ਰੰਤ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਮੁਖ, ਬਾਣੀ, ਨਕ, ਪ੍ਰਾਣ, ਵਾਯੂ ਆਦਿ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ।

ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਅਸੱਤ ਤੋਂ ਸੱਤ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ। ਛਾਂਦੋਗਯ ਅਤੇ ਤੈਤਰੀਅ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਅਸੱਤ ਤੋਂ ਸੱਤ ਹੋਇਆ, ਉਸ ਤੋਂ ਅੰਡੇ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਅੰਡੇ ਦੇ ਟੁਟਣ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਟੁਕੜਾ ਚਾਂਦੀ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਸੋਨਾ ਬਣ ਗਿਆ। ਅੰਡੇ ਦੇ ਉਪਰਲੇ ਛਿਲਕੇ ਤੋਂ ਪਰਬਤ, ਅੰਦਰਲੇ ਤੋਂ ਮੇਘ ਅਤੇ ਕੁਹਰਾ, ਧਮਨੀਆਂ (ਰਗਾਂ) ਤੋਂ ਨਦੀਆਂ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਾਣੀ ਤੋਂ ਸਮੁੰਦਰ ਉਤਪੰਨ ਹੋਇਆ। ਪਰ ਅਗਾਂਹ ਚਲ ਕੇ ਜਦੋਂ ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉਠ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਅਸੱਤ ਤੋਂ ਸੱਤ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਛਾਂਦੋਗਯ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿੱਚ ਸੱਤ ਨੂੰ ਅਸੱਤ ਦਾ ਉਤਪਾਦਕ ਮੰਨ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਉਪ੍ਰੰਤ ਅਸੱਤ ਤੋਂ ਹੀ ਤੇਜ, ਤੇਜ ਤੋਂ ਜਲ, ਜਲ ਤੋਂ ਅੰਨ ਅਤੇ ਅੰਨ ਤੋਂ ਜੀਵਾਤਮਾ ਆਦਿ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦਰਸਾਈ ਗਈ।

ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਇਕ ਮਾਤਰ ਆਧਾਰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਬ੍ਰਿਹਿਚਰਣਯਕ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਵਾਰ ਗਾਰਗੀ ਨੇ ਯਾਗਵਲਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਆਕਾਸ਼ ਦੇ ਉਪਰ, ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਦੇ ਥੱਲੇ ਅਤੇ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਕੀ ਹੈ ? ਇਸ ਦੇ ਉਤਰ ਵਿੱਚ ਯਾਗਵਲਕ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਸਭ ਆਕਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਆਕਾਸ਼ ਅਖੱਰ (ਅਬਿਨਾਸ਼ੀ ਬ੍ਰਹਮ) ਵਿੱਚ ਓਤਪ੍ਰੋਤ ਹੈ। ਇਸ ਅਖੱਰ ਦੇ ਭਾਣੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸੂਰਜ-ਚੰਨ, ਆਕਾਸ਼-ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਆਦਿ ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਤੇ ਸਥਿਤ ਹਨ ਅਤੇ ਨਦੀਆਂ ਬਰਫੀਲੇ ਪਹਾੜਾਂ ਤੋਂ ਵਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੇਨ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅਗਨੀ, ਵਾਯੂ ਅਤੇ ਇੰਦਰ ਆਦਿ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਇਕ ਪੱਤਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹਿਲਾ ਸਕਦੇ। ਕਠ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਅਨੁਸਾਰ ਸੂਰਜ ਅਤੇ ਅਗਨੀ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹੀ ਤਪਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇੰਦਰ, ਵਾਯੂ ਅਤੇ ਮਿੱਤਰ ਇਸੇ ਦੇ ਭੈ ਵਿੱਚ ਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਜਗਤ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਣ-ਤੱਤ ਹੈ। ਬ੍ਰਿਹਦਾਰਣਯਕ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿੱਚ ਆਤਮਾ ਜਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ ਜਗਤ ਦੀ ਉਤਪਤੀ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਦੁਆਰਾ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਅਗਨੀ ਤੋਂ ਅਨੇਕ ਛੋਟੀਆਂ-ਛੋਟੀਆਂ ਚਿੰਗਾੜੀਆਂ ਨਿਕਲਦੀਆਂ ਹਨ ਤਿਵੇਂ ਹੀ ਆਤਮਾ ਤੋਂ ਸਮਸਤ ਪ੍ਰਾਣ, ਸਮਸਤ ਲੋਕ, ਸਮਸਤ ਦੇਵ ਗਣ ਅਤੇ ਸਮਸਤ ਭੂਤ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਉਤਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਛਾਂਦੋਗਯ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿੱਚ ਸੱਤ--ਸਰੂਪ ਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ ਹੀ ਜਗਤ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੁੰਡਕ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਕੜੀ ਜਾਲੇ ਨੂੰ ਬੁਣਦੀ ਹੈ, ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਵਿੱਚ ਬਨਸਪਤੀ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਜੀਵ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਕੇਸ ਆਦਿ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਖੱਰ ਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਤੈਤਰੀਅ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿੱਚ 'ਤਤੋ ਵਈ ਸਦਜਾਯਤ' ਦੁਆਰਾ ਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ ਨਾਨਾ ਰੂਪਾਤਮਕ ਵਿਅਕਤ ਜਗਤ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦਰਸਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਕਠ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸੰਪੂਰਣ ਜਗਤ ਪ੍ਰਾਣ-ਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ ਉਪਜਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਵੇਤਾਸ਼ਵਤਰ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿੱਚ 'ਕਾਰਣਮ ਬ੍ਰਹਮ' ਅਤੇ 'ਜਨਯਨਦੇਵ ਏਕਾ' ਦੁਆਰਾ ਕੇਵਲ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਜਗਤ ਦਾ ਕਾਰਣ ਅਤੇ ਵਿਰਾਟ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜਗਤ ਦਾ ਕਾਰਣ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਨਾਨਾ ਰੂਪਾਤਮਕ ਜਗਤ ਸੂਖਮ ਸੱਤ ਜਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ ਹੀ ਉਪਜਿਆ ਹੈ।

ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਥੇ ਜਗਤ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਜਗਤ ਦਾ ਲੈਅ ਵੀ ਉਸੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਛਾਂਦੋਗਯ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰਾ ਜਗਤ ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ, ਉਸੇ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਵਿੱਚ ਚੇਸ਼ਟਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਤ ਉਸੇ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਵੇਤਾਸ਼ਵਤਰ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਇਕ ਅਤੇ ਨਿਰਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਦੁਆਰਾ, ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਦੇ, ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਅਨੇਕ ਵਰਣ ਧਾਰਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਤ ਉਸੇ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਕ੍ਰਮ ਅਨੇਕ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਣਿਤ ਹੈ। ਛਾਂਦੋਗਯ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਇਕ ਅਦੁੱਤੀ ਸੱਤ ਸੀ। ਉਸ ਸੱਤ ਨੇ ਇੱਛਾ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮੈਂ ਅਨੇਕ ਹੋ ਜਾਵਾਂ ਅਰਥਾਤ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਅਨੇਕ ਭਾਂਤ ਉਤਪੰਨ ਹੋਵਾਂ। ਇਸ ਇੱਛਾ ਅਧੀਨ ਉਸਨੇ ਤੇਜ ਉਤਪੰਨ ਕੀਤਾ, ਤੇਜ ਤੋਂ ਜਲ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੋਈ, ਜਲ ਤੋਂ ਅੰਨ ਉਤਪਤ ਹੋਇਆ। ਏਤਰੇਅ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਇਕ ਆਤਮਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਇੱਛਾ ਦੁਆਰਾ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਸਿਰਜਨ ਦੀ ਚਰਚਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਆਤਮਾ ਨੇ ਅੰਭ, ਮਰੀਚ, ਮਰ ਅਤੇ ਅਪ ਆਦਿ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਲੋਕ-ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਉਪ੍ਰੰਤ ਉਸ ਨੇ ਲੋਕ-ਪਾਲ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੁਖ, ਵਾਕ, ਨਾਸਿਕਾ, ਪ੍ਰਾਣ, ਵਾਯੂ, ਨੇਤਰ ਕੰਨ, ਚਮੜੀ, ਲੂੰ ਆਦਿ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਕੀਤੀ। ਮੁੰਡਕ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿੱਚ ਵਰਣਿਤ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਕ੍ਰਮ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਕ੍ਰਮ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਭਿੰਨ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ ਅੰਨ, ਅੰਨ ਤੋਂ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਪ੍ਰਾਣ, ਮਨ, ਲੋਕ, ਕਰਮ ਅਤੇ ਕਰਮ-ਫਲ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ। ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤੋਂ ਕੁਝ ਭਿੰਨ ਭਾਂਤ ਦਾ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਕ੍ਰਮ ਦਰਜ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਪੁਰਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਣ, ਆਕਾਸ਼, ਵਾਯੂ, ਤੇਜ, ਜਲ, ਪ੍ਰਿਥਵੀ, ਇੰਦਰੀ, ਮਨ, ਅੰਨ, ਵੀਰਜ, ਤਪ, ਮੰਤਰ, ਕਰਮ, ਲੋਕ ਅਤੇ ਨਾਮ ਦੀ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਉਤਪਤੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ।

ਛਾਂਦੋਗਯ, ਏਤਰੇਅ, ਮੁੰਡਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿੱਚ ਵਰਣਿਤ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਕ੍ਰਮ ਭਾਵੇਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹੈ ਪਰ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਕਾਰਣ-ਭੂਤ ਤਤ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਸਭਨਾਂ ਦਾ ਲਗਭਗ ਇਕ ਹੀ ਮਤ ਹੈ। ਇਹ ਉਪਨਿ-ਸ਼ਦ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਇਕ ਬ੍ਰਹਮ ਜਾਂ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਹੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਕ੍ਰਮ ਸੰਬੰਧੀ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਭਿੰਨਤਾ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਕੇ ਵੇਦਾਂਤ ਸੂਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮਹਾਂਰਿਸ਼ੀ ਬਾਦਰਾਇਣ ਨੇ ਇਹ ਨਿਰਣਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮੂਲ ਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ ਆਕਾਸ਼ ਆਦਿ ਪੰਜ ਮਹਾਂਭੂਤ* ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਉਤਪੰਨ ਹੋਏ। ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਇਹ ਕ੍ਰਮ ਤੈਤਰੀਅ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਆਤਮ-ਰੂਪੀ ਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ ਆਕਾਸ਼, ਆਕਾਸ਼ ਤੋਂ ਹਵਾ, ਹਵਾ ਤੋਂ ਅਗਨੀ, ਅਗਨੀ ਤੋਂ ਜਲ, ਜਲ ਤੋਂ ਪ੍ਰਿਥਵੀ, ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਤੋਂ ਬਨ-

* 'ਭੂਤ' ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ 'ਹੋਇਆ'। ਅਰਥਾਤ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਜੋ ਕੁਝ ਹੋਇਆ, ਬਣਿਆਂ ਜਾਂ ਹੈ, ਉਹ ਸਭ 'ਭੂਤ' ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜ ਵੱਡੀਆਂ ਸ੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਜ ਮਹਾਂਭੂਤ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਯਥਾ—ਆਕਾਸ਼, ਵਾਯੂ, ਅਗਨੀ, ਜਲ ਅਤੇ ਪ੍ਰਿਥਵੀ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਸਪਤੀ, ਬਨਸਪਤੀ ਤੋਂ ਅੰਨ ਅਤੇ ਅੰਨ ਤੋਂ ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ । ਵਿਹ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਕ੍ਰਮ ਸੂਖਮ ਤੋਂ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਸਥੂਲ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਨ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਰਚਨਾ-ਕ੍ਰਮ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸੂਖਮ-ਤਤ ਦਾ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਸਥੂਲ ਵਿੱਚ ਵਟਾਂਦਰਾ ਹੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ । ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਤੈਤਰੀਅ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਦਾ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਕ੍ਰਮ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਮੰਨਣਯੋਗ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ।

ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਾਂਗ ਗੀਤਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਜਗਤ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ ਹੀ ਦਰਸਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਗੀਤਾ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ 'ਸਨਾਤਨ ਬੀਜਮ' ਅਤੇ 'ਬੀਜਮ-ਵਯਯਮ' ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਮਸਤ ਭੂਤਾਂ ਦਾ ਅਬਿਨਾਸ਼ੀ ਬੀਜ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ । ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੀਜ ਤੋਂ ਬਿਰਖ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਰੂਪੀ ਸਨਾਤਨ ਅਬਿਨਾਸ਼ੀ ਮਹਾਂਤੱਤ ਤੋਂ ਜਗਤ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਭਗਵਦ ਗੀਤਾ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਸੰਪੂਰਣ ਜਗਤ ਦਾ ਉਤਪਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਲੈ ਰੂਪ ਹਾਂ ਅਰਥਾਤ ਸੰਪੂਰਨ ਜਗਤ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਣ ਹਾਂ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਗੀਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਜਗਤ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਣ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸੇ ਦੀ ਯੋਗ ਮਾਇਆ ਨਾਲ ਸਮਸਤ ਚਰਾਚਰ ਜਗਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ।

ਗੀਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਪੂਰਣ ਜਗਤ ਬ੍ਰਹਮਮਈ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਧਾਗੇ ਵਿਚ ਮਣਕਿਆਂ ਦੀ ਨਿਆਈਂ ਬਹਮ ਵਿੱਚ ਪਰੁੱਚਾ ਪਿਆ ਹੈ । ਇਹ ਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ ਛੁਟ ਕੋਈ ਹੋਰ ਵਸਤੂ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਨੇ ਸਪਸ਼ਟ ਭਾਂਤ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੇ (ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ) ਨਾਲ ਇਹ ਸਮਸਤ ਜਗਤ ਓਤਪ੍ਰੋਤ ਹੈ । "ਬ੍ਰਹਮ ਜਗਤ ਦਾ 'ਧਾਤਾ' ਹੈ" ਦੁਆਰਾ, ਗੀਤਾ ਵਿੱਚ, ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਜਗਤ ਦਾ ਪਾਲਣ-ਪੋਸ਼ਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੀਤਾ ਵਿੱਚ 'ਤਵਮਸਯ ਵਿਸ਼ਵਸਯ ਪਰਮ ਨਿਧਾਨਮ' ਦੁਆਰਾ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਜਗਤ ਦਾ ਪਰਮ ਆਧਾਰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ । ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਗੀਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਜਗਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵੀ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ।

ਜਗਤ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਅਤੇ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਛੁਟ ਇਸਦਾ ਲੈਅ ਵੀ ਗੀਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਗੀਤਾ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਕਲਪ (14 ਮਨੂਆਂ ਦਾ 4320,000,000 ਵਰ੍ਹੇ ਦਾ ਸਮਾਂ) ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਸਮਸਤ ਭੂਤ ਮੇਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਗੱਲ ਕੀ, ਗੀਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਜਗਤ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਵਾਂਗ ਉਸਦਾ ਲੈਅ-ਸਥਲ ਵੀ ਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਹੈ ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਗੀਤਾ ਦੀ ਜਗਤ ਸੰਬੰਧੀ ਧਾਰਣਾ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦੀ ਜਗਤ-ਧਾਰਣਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕੋਈ ਮੌਲਿਕ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਰਖਦੀ ਅਤੇ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨਤਾ ਦੀ ਧਾਰਣੀ ਹੈ।

ਸਾਂਖ ਦਰਸ਼ਨ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਹੀ ਜਗਤ ਦਾ ਆਦਿ ਅਤੇ ਮੂਲ ਕਾਰਣ ਹੈ। ਪਰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਆਪਣਾ ਕੋਈ ਕਾਰਣ ਨਹੀਂ। ਜੇਕਰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਕੋਈ ਕਾਰਣ ਮੰਨ ਲਈਏ ਤਾਂ ਉਸ ਕਾਰਣ ਦਾ ਵੀ ਕੋਈ ਕਾਰਣ ਹੋਵੇਗਾ। ਪਰ ਨਹੀਂ, 'ਅਮੂਲੰ ਮੂਲੰ' ਅਨੁਸਾਰ ਮੂਲ ਕਾਰਣ ਦਾ ਕੋਈ ਮੂਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਪਰ ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਹੈ ਕੀ? ਇਹ ਕੋਈ ਦ੍ਰਵ ਅਥਵਾ ਪਦਾਰਥ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਲਈ ਸਤ, ਰਜ ਅਤੇ ਤਮ ਇਸ ਦੇ ਗੁਣ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਹ ਤਾਂ ਤ੍ਰੈਗੁਣਾਂ ਦੀ ਸਮ-ਅਵਸਥਾ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਜਦੋਂ ਤ੍ਰੈਗੁਣ ਸਮ-ਸ਼ਕਤੀ-ਸੰਪੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਇਕ ਗੁਣ ਦੂਜੇ ਦੋ ਗੁਣਾਂ ਉਪਰ ਹਾਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਤਦੋਂ ਇਕ ਵਿਕਾਰਹੀਨ, ਨਿਰਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮ–ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁਟ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਕੋਈ ਵੱਖਰੀ ਸੱਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਕਿਉਂਕਿ ਸਮਸਤ ਤ੍ਰੈਗੁਣਾਤਮਿਕ ਅਤੇ ਅਚੇਤਨ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਉਪਾਦਾਨ ਕਾਰਣ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਆਪ ਵੀ ਤ੍ਰੈਗੁਣਾਤਮਿਕ ਅਤੇ ਅਚੇਤਨ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਜੜ੍ਹ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਰ ਜਾਂ ਪਰਿਵਰਤਨ ਤੋਂ ਹੀ ਜਗਤ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੋਈ ਹੈ ਤਾਂ ਵੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਆਪ ਅਵਿਕ੍ਰਿਤੀ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਇਹ ਕਿਸੇ ਕਾਰਣ ਦਾ ਵਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਕਿਉਂਕਿ ਜਗਤ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਣ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਨਿਤ, ਸੁਤੰਤਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ। ਇਹ ਅਤਿ ਸੂਖਮ ਅਤੇ ਅਵਿਅਕਤ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਪਰੋਖ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਇਸ ਨੂੰ ਦੇਖ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ਪਰ ਇਸ ਕਾਰਣ ਅਸੀਂ ਇਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਕਿ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਸੱਤਾ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਸਗੋਂ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਅਸੀਂ ਜਗਤ-ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਹੀ ਕਾਰਣ ਰੂਪੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਅਥਵਾ ਸੱਤਾ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਰ ਤੋਂ ਸਮਸਤ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਕਰਮਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਪਰਿਣਾਮਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿੱਟੀ ਤੋਂ ਘੜੇ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਨਾਸ਼ ਹੋਣ ਤੇ ਘੜਾ ਮਿੱਟੀ ਵਿੱਚ ਵਿਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਹੈ, ਠੀਕ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਗਤ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਲੈ-ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਉਹ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਵਿਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਜਗਤ ਦਾ ਉਪਾਦਾਨ ਕਾਰਣ ਹੈ। ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਤਿਲ ਵਿੱਚ ਤੇਲ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਲੁਪਤ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਸਤ ਜਗਤ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿੱਚ, ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਵਿਦਮਾਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਭੋਗ ਅਤੇ ਬੰਧਨ ਲਈ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਇਸ ਵਿਚਿੱਤਰ ਜਗਤ-ਜਾਲ ਦਾ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਸਥਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਫੇਰ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਇਸ ਨੂੰ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ ਸਰੂਪ ਵਿੱਚ ਖਿੱਚ ਲੈਂਦੀ ਹੈ।

ਜਗਤ-ਉਤਪਤੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸਾਂਖ ਦਰਸ਼ਨ ਸਤਕਾਰਜ ਾਦ ਦਾ ਸਮਰਥਕ ਹੈ। ਸਤਕਾਰਜਵਾਦ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਰਜ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਾਰਜ, ਕਾਰਣ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਤਕਾਰਜਵਾਦ ਤੇ ਹੀ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ ਸਾਂਖਕਾਰ ਦਾ ਪਰਿਣਾਮਵਾਦ। ਇਹ ਜਗਤ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਹੀ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਪਰਿ-ਣਾਮ ਹੈ। ਉਤਪਤੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਮੂਲ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਲੁਪਤ ਅਥਵਾ ਅਵਿਅਕਤ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਵਿਦਮਾਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਅਵਿਅਕਤ ਹੈ ਉਸਦੀ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਜੋ ਸੰਭਾਵਨਾ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਗੁਪਤ ਹੈ ਉਸਦੇ ਵਾਸ-ਤਵਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਨੂੰ ਪਰਿਣਾਮ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਮੂਲ ਕਾਰਣ ਦਾ ਧਾਰਾ-ਵਾਹਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੀ ਪਰਿਣਾਮ ਹੈ। ਪਰਿਣਾਮ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਮੂਲ ਕਾਰਣ ਇਕ ਮਿਥੀ ਹੋਈ ਧਾਰਾ ਵਿੱਚ ਇਕ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੂਜਾ, ਇਸ ਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਜੋ ਜਗਤ ਦੇਖ ਰਹੇ ਹਾਂ ਉਹ ਪ੍ਰਕਿਰ ਤੀ ਦਾ ਹੀ ਪਰਿਣਾਮ ਹੈ।

ਸਾਂਖ ਦਰਸ਼ਨ ਅਨੁਸਾਰ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਸੰਯੋਗ ਦੁਆਰਾ ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਤ੍ਰੈਗੁਣਾਤਮਿਕ ਸਮ-ਅਵਸਥਾ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਬੁਧੀ ਦਾ ਆਗਮਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬੁਧੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪਰਿਣਾਮ ਹੈ। ਜਿਸ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਦਕਾ ਨਿਸ਼ਚਿਆਤਮਕ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਬੁਧੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਬੁਧੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਸਤ, ਅਸਤ, ਕਰਤਵ, ਅਕਰਤਵ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਸੰਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਧਰਮ, ਗਿਆਨ, ਵੈਰਾਗ ਅਤੇ ਐਸ਼ਵਰਜ ਬੁਧੀ ਦੇ ਸਾਤਵਿਕ ਰੂਪ ਹਨ ਅਤੇ ਅਧਰਮ, ਅਗਿਆਨ ਆਦਿ ਇਸ ਦੇ ਤਾਮਸਿਕ ਰੂਪ ਹਨ। ਬੁਧੀ ਸਮਸਤ ਪ੍ਰਕਾਰ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਦੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦੀ ਭੂਮੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜੀਵ ਦੀ ਬੁਧੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਸਰਬ-ਸਾਧਾਰਣ ਬੁਧੀ ਹੈ। ਸਮਸਤ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਬੁਧੀ ਦਾ ਬੀਜ ਇਸੇ ਵਿੱਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ। ਬੁਧੀ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਵਿਕਾਰ ਜਾਂ ਪਰਿਣਾਮ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਹੋਰ ਵਿਕਾਰ ਜਾਂ ਤਥ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਕਸਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਵਿਕਾਰ-ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਮਹੱਤ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਬੁਧੀ ਤੋਂ ਅਹੰਕਾਰ ਜਾਂ ਜੀਵ ਦੀ ਚੇਤੰਨਤਾ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਵਿਦਿਆਵਸ ਨਿਸ਼ਕ੍ਰਿਅ ਪੁਰਸ਼ ਕਰਤਾ ਅਤੇ ਭੋਗਤਾ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਤ, ਰਜ ਅਤੇ ਤਮ ਆਦਿ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਵਧ-ਘਟ ਅਨੁਪਾਤ ਅਨੁਸਾਰ ਕੋਈ ਜੀਵ ਸਤ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕੋਈ ਰਜ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਅਤੇ ਕੋਈ ਤਮ-ਪ੍ਰਧਾਨ। ਅਹੰਕਾਰ ਦੇ ਸਾਤਵਿਕ ਅੰਸ਼ ਤੋਂ ਪੰਜ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਅਰਥਾਤ ਅੱਖ, ਕੰਨ, ਨਕ, ਜੀਭ ਅਤੇ ਤਵਚਾ; ਪੰਜ ਕਰਮ ਇੰਦਰੀਆਂ ਅਰਥਾਤ ਹੱਥ, ਪੈਰ, ਮੂੰਹ, ਗੁਦਾ ਤੇ ਲਿੰਗ ਅਤੇ ਮਨ* ਅਤੇ ਤਾਮਸਿਕ ਅੰਸ਼ ਤੋਂ ਪੰਜ ਤਨ-ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਅਰਥਾਤ ਸ਼ਬਦ, ਸਪਰਸ਼, ਰੂਪ, ਰਸ ਅਤੇ ਗੰਧ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪੰਜ ਤਨ-ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪੰਜ ਮਹਾਂਭੂਤ ਅਰਥਾਤ ਆਕਾਸ਼, ਵਾਯੂ, ਅਗਨੀ, ਜਲ ਅਤੇ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸਾਂਖ ਅਨੁਸਾਰ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਕ੍ਰਮ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ : ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤੋਂ ਮਹੱਤ ਅਥਵਾ ਬੁਧੀ ਦੀ ਉਤਪਤੀ, ਮਹੱਤ ਤੋਂ ਅਹੰਕਾਰ, ਅਹੰਕਾਰ ਤੋਂ ਪੰਜ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ, ਪੰਜ ਕਰਮ ਇੰਦਰੀਆਂ ਅਤੇ ਮਨ ਅਤੇ ਪੰਜ ਹੀ ਤਨ-ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ, ਪੰਜ ਤਨ-ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪੰਜ ਮਹਾਂਭੂਤਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ। ਪੰਜ ਮਹਾਂਭੂਤਾਂ ਦੇ ਵਿਵਿਧ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਮਿਸ਼੍ਰਣ ਨਾਲ ਇਸ ਜੜ੍ਹ ਜਗਤ ਦਾ ਗਠਨ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤੋਂ ਜਗਤ ਦੇ ਇਸ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਪਰਿਣਾਮ ਨੂੰ 'ਅਨੁਲੋਮ ਪਰਿਣਾਮ' (ਉਤਾਰਮੁਖੀ ਪਰਿਣਾਮ) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਸਾਂਖ ਦੇ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸੂਖਮ ਤੱਤ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਸਥੂਲ ਵਿੱਚ ਪਰਿਣਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਵਿਅਕਤ ਅਤੇ ਸੂਖਮ ਹੈ,

* ਮਨ ਵੀ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਇੰਦਰੀ ਹੈ। ਇਹ ਅੰਤਰ-ਇੰਦਰੀ ਹੈ। ਮਨ ਹੀ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਕਰਮ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦਾ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਗਿਆਨ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਕਰਮ ਇੰਦਰੀਆਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਮਰਥ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਮਹੱਤ ਵੀ ਅਵਿਅਕਤ ਅਤੇ ਸੂਖਮ ਹੈ, ਅਹੰਕਾਰ ਵਿਅਕਤ ਅਤੇ ਸੂਖਮ ਹੈ, ਗਿਆਰਾਂ ਇੰਦਰੀਆਂ ਅਰਥਾਤ ਪੰਜ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ, ਪੰਜ ਕਰਮ ਇੰਦਰੀਆਂ ਅਤੇ ਮਨ ਵੀ ਵਿਅਕਤ ਅਤੇ ਸੂਖਮ ਹਨ, ਪੰਜ-ਤਨ ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਸੂਖਮ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਪੰਜ ਮਹਾਂਭੂਤ ਸਥੂਲ ਹਨ। ਇਸ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਕ੍ਰਮ ਅਤੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਮੂਲ ਅੰਤਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਕਾਰਣ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ ਪਰ ਸਾਂਖ ਵਿੱਚ ਸੈਭੰ ਅਤੇ ਅਨਾਦਿ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਹੀ ਮੂਲ ਕਾਰਣ ਮੰਨਿਆਂ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤੋਂ ਜੋ ਪਰਿਣਾਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਵਿੱਚ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਿਯਮ-ਬੱਧਤਾ ਹੈ, ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕ੍ਰਮ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਨਿਯਮ-ਬੱਧਤਾ ਹੋਵੇ, ਉਥੇ ਉਦੇਸ਼-ਸਾਧਨ ਦੀ ਇਕ ਚੇਸ਼ਟਾ ਵਿਦਮਾਨ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤਾਂ ਅਚੇਤਨ ਹੈ। ਅਚੇਤਨ ਪਦਾਰਥ ਲਈ ਇਹ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਇਕ ਨਿਯਮ-ਬੱਧਤਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕਰਮ ਕਰੇ। ਸਾਂਖਕਾਰ ਦਾ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਦੁਆਰਾ ਇਹ ਕੁਝ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਮਰੱਥ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਸੰਜੋਗ ਅੰਨ੍ਹੇ ਅਤੇ ਲੰਗੜੇ ਦੀ ਜੋੜੀ ਦਾ ਸੰਜੋਗ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਨ੍ਹਾਂ ਸੁਜਾਖੇ ਲੰਗੜੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੰਧਾੜੇ ਤੇ ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਮਿਥੇ ਮਾਰਗ ਉਪਰ ਚਲਣ ਲਈ ਸਮਰੱਥ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਸ਼ਕ੍ਰਿਅ ਪਰ ਸੁਚੇਤ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਦੁਆਰਾ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਪਰ ਅਚੇਤ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕ੍ਰਮ-ਬਧ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਮਰੱਥ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਇਥੇ ਇਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉਠ ਖੜ੍ਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੜ੍ਹ ਅਤੇ ਅਜੜ੍ਹ ਧਰਮ ਪਰਸਪਰ ਵਿਰੋਧੀ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਜੜ੍ਹ ਅਤੇ ਅਜੜ੍ਹ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਮਿਲਨ ਕਿਵੇਂ ਸੰਭਵ ਹੈ? ਸਾਂਖਕਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਚੰਚਲ ਹੋ ਉਠਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਭੋਗ ਦੇ ਲਈ ਸੁਤੇ ਸਿਧ ਹੀ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਭੋਗ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੁਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਵੈਰਾਗ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਤੇ, ਭੋਗ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸੰਤੋਖ ਆਉਣ ਤੇ ਅਤੇ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਬਲ ਹੋਣ ਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਮੁੜ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਜਗਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਸਮੇਟ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਪੰਜ ਮਹਾਂਭੂਤ ਪੰਜ ਤਨ-ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਵਿੱਚ, ਪੰਜ ਤਨ-ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਦਸ ਇੰਦਰੀਆਂ ਅਤੇ ਅਹੰਕਾਰ ਵਿੱਚ, ਅਹੰਕਾਰ ਬੁਧੀ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਬੁਧੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ-ਮੁਖੀ ਇਸ ਵਿਪਰੀਤ ਪਰਿਣਾਮ ਨੂੰ 'ਪ੍ਰਤਿਲੋਮ ਪਰਿਣਾਮ' (ਚੜ੍ਹਾਉ-ਮੁਖੀ ਪਰਿਣਾਮ) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਇੰਜ ਸਾਂਖ ਅਨੁਸਾਰ ਜਗਤ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਿਣਾਮ ਹੈ, ਉਸੇ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਵਿੱਚ ਹੀ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀਮਦ ਭਾਗਵਤ ਅਨੁਸਾਰ ਜਗਤ ਦਾ ਨਮਿਤ ਅਤੇ ਉਪਾਦਾਨ ਕਾਰਣ ਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ ਛੁਟ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵਸਤੂ ਦੀ ਸੱਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਦ ਸਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਅਨੇਕ-ਰੂਪ ਹੋਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਾਇਆ-ਸ਼ਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਸਤ, ਰਜ ਅਤੇ ਤਮ ਆਦਿ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਜਗਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ, ਉਤਪਤੀ ਅਤੇ ਸੰਘਾਰ ਲਈ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੀਮਦ ਭਾਗਵਤ ਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ ਛੁਟ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਤਤ ਦੀ ਪਰਮਾਰਥਕ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸਭ ਕੁਝ ਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਹੈ, ਜੀਵ ਵੀ ਅਤੇ ਜਗਤ ਵੀ। ਜਦ ਬ੍ਰਹਮ ਸੱਤ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਜਗਤ ਵੀ ਸੱਤ ਹੈ। ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੇਵਲ ਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਸੀ। ਸੱਤ, ਅਸੱਤ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਆਦਿ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਗਤ-ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੀ ਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਅੰਤ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਕੇਵਲ ਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਬਾਕੀ ਰਹਿ ਜਾਵੇਗਾ।

ਸ੍ਰੀਮਦ ਭਾਗਵਤ ਦੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ— ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਮਸਤ ਆਤਮਾਵਾਂ ਦੇ ਆਤਮਾ ਇਕ ਪੂਰਣ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਨ, ਨਾ ਦ੍ਰਸ਼ਟਾ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਦ੍ਰਿਸ਼। ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਹੀ ਦ੍ਰਸ਼ਟਾ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਅਵਿਅਕਤ ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵ (ਬੁਧੀਤਵ) ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ। ਮਹੱਤਵ ਤੇ ਜਦੋਂ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪਈ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਰੂਪਾਂਤਰ ਅਹੰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਅਹੰ-ਤਤ ਵਿੱਚ ਵਿਕਾਰ ਆਉਣ ਤੇ ਸਾਤਵਿਕ ਅਹੰਕਾਰ ਤੋਂ ਮਨ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੋਈ, ਰਾਜਸ ਅਹੰਕਾਰ ਤੋਂ ਗਿਆਨਇੰਦ-ਰੀਆਂ ਅਤੇ ਕਰਮ-ਇੰਦਰੀਆਂ ਅਤੇ ਤਾਮਸ ਅਹੰਕਾਰ ਤੋਂ ਸ਼ਬਦ ਤਨ-ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਆਕਾਸ਼ ਉਪਜਿਆ। ਸਰਬ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਨੇ ਜਦ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਸੰਗਠਤ ਨਾ ਹੋਣਦੇ ਕਾਰਣ ਇਹ ਮੇਰੀਆਂ ਮਹੱਤਵ ਆਦਿ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵਿਸ਼ਵ-ਰਚਨਾ ਦੇ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰਥ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਇਕੋ ਵਕਤ ਮਹੱਤਵ, ਅਹੰਕਾਰ, ਪੰਜ ਭੂਤ, ਪੰਜ ਤਨ-ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ, ਮਨ, ਪੰਜ ਗਿਆਨ-ਇੰਦਰੀਆਂ ਅਤੇ ਪੰਜ ਕਰਮ-ਇੰਦਰੀਆਂ ਅਰਥਾਤ ਇਹਨਾਂ ਤੇਈ ਤਤਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਵਖ-ਵਖ ਹੋਏ ਤਤ-ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਿਰਿਆ-ਸ਼ਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਮਿਲਾ ਦਿਤਾ। ਇਹਨਾਂ ਸਭਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਸਦਕਾ ਆਦਿ-ਪੁਰਸ਼ ਵਿਰਾਟ ਉਤਪੰਨ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਮਸਤ ਚਰਾਚਰ ਜਗ ਤ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ।

ਦੱਖਣ ਦੇ ਵੈਸ਼ਣਵ ਆਲਵਾਰਾਂ ਨੇ ਜਗਤ ਨੂੰ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਮੰਨਿਆਂ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕ ਥਾਈਂ ਈਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਜਗਤ ਦਾ ਕਾਰਣ ਦਸਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਇਸਦਾ ਸਿਰਜਨ, ਪਾਲਨ ਅਤੇ ਸੰਘਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨੰਮ ਆਲਵਾਰ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਅਤਿ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ, ਕੋਈ ਜਗਤ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਨਾ ਕਿਤੇ ਕੋਈ ਜੀਵ ਹੀ ਸੀ, ਕੇਵਲ ਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਸੀ। ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਲੀਲ੍ਹਾ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੋਈ ਉਸਨੇ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਕੀਤੀ। ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੇ ਅਗੋਂ ਅਨੇਕ ਦੇਵਤਿਆਂ, ਤ੍ਰੈਲੋਕਾਂ ਆਦਿ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕੀਤੀ। ਤਿਰੁਮਲਿਸ਼ੈ ਆਲਵਾਰ ਨੇ ਵੀ ਇਹੀ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮ ਨੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਇੱਛਾ ਤੋਂ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਨੇ ਅਗੋਂ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਸਮਸਤ ਜਗਤ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕੀਤੀ। ਆਲਵਾਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਉਂਕਿ ਜਗਤ ਸੱਤ ਅਤੇ ਨਿੱਤ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਵੀ ਸੱਤ ਅਤੇ ਨਿੱਤ ਹੈ। ਆਲਵਾਰਾਂ ਨੇ ਜਿਥੇ ਕਿਤੇ ਵੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਅਨਿਤ ਅਤੇ ਮਾਇਆ-ਯੁਕਤ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਭਾਵ ਜਗਤ ਤੋਂ ਨਹੀਂ, ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਭਾਵੇਂ ਜਗਤ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਦਰਸਾਇਆ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਭੇਦ ਸਪਸ਼ਟ ਭਾਂਤ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਉਹ ਜਗਤ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਉਥੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਭਾਵ ਨਿੱਤ ਅਤੇ ਸੱਤ ਜਗਤ ਤੋਂ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਥੇ ਅਨਿਤ ਮਾਇਆ-ਗ੍ਰਸਤ ਜਗਤ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਥੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਭਾਵ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਹੈ।

ਨਾਥ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵਿੱਚ ਜਗਤ-ਪ੍ਰਪੰਚ-ਕਾਰਜ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਣ 'ਸ਼ਕਤੀ' ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ਼ਕਤੀ ਪਰਮ ਸ਼ਿਵ ਤੋਂ ਉਤਪਤ ਹੋ ਕੇ ਆਪ ਹੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। 'ਸ਼ਕਤੀ' ਨੂੰ ਨਾਥ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵਿੱਚ ਪਰਮ ਸ਼ਿਵ ਦੀ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਇੱਛਾ' ਮੰਨਿਆਂ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਚੇਤਨ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਆਪ ਵੀ ਚੇਤਨ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਕਤੀ ਹੀ ਜਗਤ ਦਾ ਆਦਿਭੂਤ ਤਤ ਹੈ। ਚੇਤਨ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਸ਼ਕਤੀ ਜਦੋਂ ਜਗਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਪਰਮਸ਼ਿਵ-ਤਤ ਦੀ ਉਸਨੂੰ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। 'ਕੌਲਗਿਆਨ ਨਿਰਣਯ' ਵਿੱਚ ਮਛੰਦਰ ਨਾਥ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਿਵ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪੂਰਣ ਜਗਤ ਦੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸੇ ਵਿੱਚ ਸਭ ਕੁਝ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਥ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੀਆਂ ਸਾਧਨਾਪਰਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ 'ਸ਼ਕਤੀ-ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਤ੍ਰਿਭਵਨ ਜਨਨੀ' ਦੁਆਰਾ ਜਗਤ-ਕਾਰਜ ਦਾ ਕਾਰਣ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਹੀ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਨਾਥ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਅਤੇ ਸ਼ੈਵ-ਤੰਤ੍ਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਉਤਪਤ ਜਗਤ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਛੱਤੀ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪਰਮਸ਼ਿਵ ਦੀ 'ਸ਼ਕਤੀ' ਦੁਆਰਾ ਜਗਤ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਹੋਣ ਸਮੇਂ ਸ਼ਿਵ ਦੋ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ—'ਸਦਾਸ਼ਿਵ' ਅਤੇ 'ਈਸ਼ਵਰ'। ਸਦਾਸ਼ਿਵ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ 'ਸ਼ੁਧ ਵਿਦਿਆ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਨਾਮ 'ਮਾਇਆ' ਹੈ। 'ਸ਼ੁਧ ਵਿਦਿਆ' ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ 'ਅਵਿਦਿਆ' ਹੈ। ਇਹ ਸਤਵਾਂ ਤੱਤ ਹੈ। ਮਾਇਆ ਦੇ ਬੰਧਨ ਨਾਲ ਸ਼ਿਵ ਦੀ ਕਿਰਿਆ-ਸ਼ਕਤੀ ਸੰਕੁਚਿਤ ਹੋ ਕੇ 'ਕਲਾ' ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਉਸਦੀ 'ਨਿੱਤ-ਤ੍ਰਿਪਤੀ' ਸੰਕੁਚਿਤ ਹੋ ਕੇ 'ਰਾਗ' ਤੱਤ ਕਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਸ਼ਿਵ ਦਾ ਨਿੱਤ-ਤਵ ਸੰਕੁਚਿਤ ਹੋ ਕੇ ਛੋਟੀ ਸੀਮਾ ਵਿੱਚ ਬੰਧੀਜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ 'ਕਾਲ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਿਵ ਦੀ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕਤਾ ਵੀ ਜਦ ਸੰਕੁਚਿਤ ਹੋ ਕੇ ਸੀਮਤ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸੰਕੀਰਣ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸਨੂੰ 'ਨੀਯਤੀ ਤੱਤ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਉਪ੍ਰੰਤ ਅਵਿਦਿਆ, ਕਲਾ, ਰਾਗ, ਕਾਲ ਅਤੇ ਨਿਯਤੀ ਤੱਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬੱਧ ਹੋ ਕੇ ਸ਼ਿਵ ਹੀ ਜੀਵਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਜੀਵ ਹੀ ਬਾਰ੍ਹਵਾਂ ਤੱਤ ਹੈ। ਇਹੀ ਸਾਂਖ ਦਾ ਪੁਰਸ਼ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਕ੍ਰਮ ਉਹੀ ਹੈ ਜੋ ਸਾਂਖ ਵਿੱਚ ਮੰਨਿਆਂ ਗਿਆ ਹੈ। ਤੰਤ੍ਰ, ਸ਼ੈਵਮਤ ਅਤੇ ਨਾਥ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਸਾਂਖ ਦੇ ਚੌਵੀ ਤੱਤਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਬਾਰਾਂ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਵਧ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇੰਜ ਨਾਥ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵਿੱਚ ਛੱਤੀ ਤੱਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਜਗਤ-ਕਰਿਆ ਹੁੰਦੀ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਵਿਵਰਣ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਪਰ 'ਅਵਿਗਤ' ਜਾਂ 'ਪਰਸ਼ਿਵ' ਦੀ ਇੱਛਾ ਦੁਆਰਾ ਪੰਜ ਭੂਤਾਤਮਕ ਜਗਤ-ਕਿਰਿਆ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਜ਼ਰੂਰ ਆਇਆ ਹੈ। ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਨੇ 'ਪੰਚ ਤਤ ਲੇ ਉਤਪੰਨਾਂ ਸਗਲ ਸੰਸਾਰ' ਦੁਆਰਾ ਜਗਤ ਨੂੰ ਪੰਜ ਭੂਤਾਤਮਕ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ।

ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਜਗਤ-ਉਤਪਤੀ ਦਾ ਵਾਸਤਵਿਕ ਕਾਰਣ ਬ੍ਰਹਮ ਅਥਵਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਹੀ ਜਗਤ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਉਸਦਾ ਲੈਅ ਹੁੰਦਾ ਹੈ—'ਜਿਸ ਤੇ ਉਪਜੈ ਤਿਸਤੇ ਬਿਨਸੈ' (ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮ0 1); 'ਤੁਝ ਤੇ ਉਪਜਹਿ ਤੁਝ ਮਾਹਿ ਸਮਾਵੈ' (ਮਾਰੂ ਮ0 1); 'ਇਕਸੁ ਤੇ ਹੋਇਓ ਅਨੰਤਾ ਨਾਨਕ ਏਕਸੁ ਮਾਹਿ ਸਮਾਏ ਜੀਉ' (ਮਾਰੂ ਮ0 4), 'ਪ੍ਰਭ ਤੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਭ ਮਾਹਿ ਸਮਾਤਿ' (ਗਉੜੀ ਮ0 5); 'ਜਿਹ ਤੇ ਉਪਜਿਓ ਨਾਨਕਾ ਲੀਨ ਤਾਹਿ ਮਹਿ ਮਾਨ' (ਸਲੋਕ ਮ0 9)।

ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਆਦਿ-ਤੱਤ ਨੂੰ ਸੁੰਨ ਦਾ ਵੀ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅਪਰੰਪਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਪਣੀ ਸੁੰਨ-ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਉਸ ਤੋਂ ਨਿਰਲਿਪਤ ਹੈ। ਸੁੰਨ ਤੋਂ ਹੀ ਉਸਨੇ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਕੀਤੀ। ਹਵਾ ਅਤੇ ਜਲ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵੀ ਉਸਨੇ ਸੁੰਨ ਤੋਂ ਕੀਤੀ। ਇਸੇ ਸੁੰਨ ਤੋਂ ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਣੂ, ਸ਼ਿਵ ਆਦਿ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ। ਸੁੰਨ ਤੋਂ ਹੀ ਚੰਦ੍ਰਮਾ, ਸੂਰਜ, ਆਕਾਸ਼, ਚਾਰੇ ਖਾਣੀਆਂ ਆਦਿ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੋਈ। ਗੱਲ ਕੀ, ਸਮਸਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸੁੰਨ ਤੋਂ ਹੀ ਉਪਜਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸੁੰਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਮਾ ਜਾਂਦੀ ਹੈ—'ਸੁੰਨਹੁ ਉਪਜੀ ਸੁੰਨ ਸਮਾਣੀ' (ਮਾਰੂ ਮ0 1)।

ਪਰ ਇਸ ਸੁੰਨ ਦਾ ਭਾਵ ਕੁਝ ਨਹੀਂ, ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸੁੰਨ ਅਵਸਥਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਉਹ ਸਥਿਤੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਜਗਤ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਮਸਤ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਕੇਵਲ ਇਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿੱਚ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਸਨ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਫੁਰ ਸਮਾਧੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸੀ।

ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਕਰਤਾ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ—'ਕਰਣ ਕਾਰਣ ਪ੍ਰਭੁ ਏਕੁ ਹੈ ਦੂਸਰ ਨਾਹੀ ਕੋਇ' (ਗਉੜੀ ਮ0 5); 'ਆਪੇ ਸਾਜੇ ਕਰੇ ਆਪ' (ਸਲੋਕ ਮ0 2); 'ਆਪੀਨੈ ਆਪੁ ਸਾਜਿਓ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पुस्तकालय
गुरुकुल कांगड़ी विश्वविद्यालय

ਆਪੀਨੈ ਰਚਿਉ ਨਾਉ' (ਆਸਾ ਮ: 1)।

ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਉਤਪਤੀ ਦਾ ਕਾਰਣ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ—'ਹੁਕਮੀ ਹੋਵਨਿ ਆਕਾਰ' (ਜਪੁਜੀ); 'ਤੂੰ ਹੁਕਮੀ ਸਾਜਹਿ ਸ੍ਰਿਸਟਿ ਸਾਜਿ ਸਮਾਵਹੀ' (ਮਾਰੂ ਮ: 3); 'ਹੁਕਮੇ ਧਾਰਿ ਅਧਰ ਰਹਾਵੈ। ਹੁਕਮੇ ਉਪਜੈ ਹੁਕਮਿ ਸਮਾਵੈ' (ਗਉੜੀ ਮ: 5)।

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਅਨੁਸਾਰ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੁਕਮ ਅਥਵਾ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਇਕੋ ਬੋਲ ਨਾਲ ਹੋਈ—'ਕੀਤਾ ਪਸਾਉ ਏਕੋ ਕਵਾਉ ਤਿਸਤੇ ਹੋਇ ਲਖ ਦਰੀਆਉ' (ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ); 'ਖੰਡ ਦੀਪ ਸਭ ਲੋਆ ਏਕ ਕਵਾਵੈ ਤੇ ਸਭਿ ਹੋਆ' (ਮਾਰੂ ਮ: 5)।

8123

ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਵੀ ਜਗਤ-ਉਤਪਤੀ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ, ਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਕੋਈ ਕਾਰਣ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ—'ਉਤਪਤਿ ਪਰਲਉ ਸਬਦੇ ਹੋਵੈ। ਸਬਦੋ ਹੀ ਫਿਰਿ ਓਪਤਿ ਹੋਵੈ' (ਮਾਝ ਮ: 3)।

ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਉਤਪਤੀ ਕਦੋਂ ਹੋਈ ? ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਬੇਲੋੜੀ ਚਰਚਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਬਣਿਆਂ। ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਸਪਸ਼ਟ ਭਾਂਤ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉੱਤਰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ—'ਨਾਨਕ ਕਰਤੇ ਕੀ ਜਾਨੈ ਕਰਤਾ ਰਚਨਾ' (ਗਉੜੀ ਮ: 5)।

ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਨਿਰਮਾਤਾ ਪ੍ਰਭੂ ਹੀ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਠੀਕ ਸਮਾਂ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਪੰਡਤ, ਕਾਜ਼ੀ, ਪੁਰਾਣ, ਕੁਰਾਨ ਅਤੇ ਜੋਗੀ ਆਦਿ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ :—

ਵੇਲ ਨ ਪਾਈਆ ਪੰਡਤੀ ਜਿ ਹੋਵੈ ਲੇਖੁ ਪੁਰਾਣੁ।
ਵਖਤੁ ਨ ਪਾਇਓ ਕਾਦੀਆ ਜਿ ਲਿਖਨਿ ਲੇਖੁ ਕੁਰਾਣੁ।
ਥਿਤਿ ਵਾਰੁ ਨਾ ਜੋਗੀ ਜਾਣੈ ਰੁਤਿ ਮਾਹੁ ਨ ਕੋਈ।
ਜਾ ਕਰਤਾ ਸਿਰਠੀ ਕਉ ਸਾਜੇ ਆਪੇ ਜਾਣੈ ਸੋਈ। (ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ)।

ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਥਵਾ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ-ਕ੍ਰਮ ਸੰਬੰਧੀ ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਬੜੇ ਸੰਖੇਪ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਸੱਚ ਤੋਂ ਪਉਣ ਉਪਜੀ, ਪਉਣ ਤੋਂ ਜਲ ਅਤੇ ਜਲ ਤੋਂ ਹੀ ਤ੍ਰਿਭਵਣ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਉਹ, ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਵਿਲੀਨ ਹੋ ਗਿਆ—'ਸਾਚੇ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਤੇ ਪਵਨਾ ਭਇਆ ਪਵਨੈ ਤੇ ਜਲੁ ਹੋਇ ॥ ਜਲ ਤੇ ਤ੍ਰਿਭਵਣ ਸਾਜਿਆ ਘਟਿ ਘਟਿ ਜੋਤਿ ਸਮੋਇ ॥' (ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮ੦ ੧) ।

ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਅਨੰਤਤਾ ਅਤੇ ਅਸੀਮਤਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਪਸਾਰਾ ਅਨੰਤ ਹੈ, ਲਖਾਂ ਆਕਾਸ਼ ਅਤੇ ਲਖਾਂ ਹੀ ਪਾਤਾਲ ਹਨ। ਇਸ ਅਨੰਤਤਾ ਕਾਰਣ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਲੇਖਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੰਦਾ, ਨਾ ਹੀ ਇਸਦਾ ਅੰਤ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਰੰਗਾ-ਰੰਗੀ ਵਲ ਧਿਆਨ ਦਿਵਾਉਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਣੂ, ਸ਼ਿਵ ਵੀ ਅਨੇਕ ਹਨ; ਚੰਦ, ਸੂਰਜ, ਸਿਧ, ਬੁਧ, ਨਾਥ; ਦੇਵਤੇ, ਦੇਵੀਆ, ਦਾਨਵ, ਮੁਨੀ; ਰਤਨ, ਸਮੁੰਦਰ ਅਤੇ ਅੰਡਜ, ਜੇਰਜ, ਸੇਤਜ, ਉਤਭੁਜ ਆਦਿ ਖਾਣੀਆਂ ਵੀ ਅਨੰਤ ਹਨ—'ਪਾਤਾਲਾ ਪਾਤਾਲ ਲਖ ਆਗਾਸਾ ਆਗਾਸ (ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ); 'ਅੰਤ ਨ ਜਾਪੈ ਕੀਤਾ ਆਕਾਰ' (ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ); 'ਕੇਤੇ ਪਵਣ ਪਾਣੀ ਬੈਸੰਤਰ ਕੇਤੇ ਕਾਨ ਮਹੇਸ ......॥ ਕੇਤੀਆ ਖਾਣੀ ਕੇਤੀਆ ਬਾਣੀ ਕੇਤੇ ਪਾਤ ਨਰਿੰਦ' (ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ) ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਬ੍ਰਹਮ ਸਤਯਮ ਜਗਤ ਮਿਥਿਆ

ਬ੍ਰਹਮ ਸਤਯਮ ਜਗਤ ਮਿਥਿਆ ਸ਼ੰਕਰ-ਵੇਦਾਂਤ ਦੇ ਮੂਲ-ਮੰਤਰ ਅਰਥਾਤ 'ਬ੍ਰਹਮ ਸਤਯਮ ਜਗਨਮਿਥਿਆ ਜੀਵੋ ਬ੍ਰਹਮੈਵ ਨਾਪਰਾਹ' ਦਾ ਪੂਰਬਾਰਧ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਅਰਥ ਹਨ ਬ੍ਰਹਮ ਸੱਤ ਹੈ, ਜਗਤ ਮਿਥਿਆ ਹੈ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਾਕੰਸ਼ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਸੱਤਤਾ ਅਤੇ ਜਗਤ ਦੀ ਮਿਥਿਆਵਾਦਿਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਸ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਾਕੰਸ਼ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਭਾਂਤ ਨਾ ਸਮਝਣ ਕਾਰਣ ਕਈ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕ ਗਲਤ ਧਾਰਣਾ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ ਕਿ ਅਦਵੈਤ-ਵੇਦਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਜਗਤ ਬਿਲਕੁਲ ਅਸੱਤ ਹੈ। ਇਸ ਗਲਤ ਧਾਰਣਾ ਦਾ ਨਿਵਾਰਣ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਸੱਤਾ ਦੀ ਜੋ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਸ਼ੰਕਰ ਨੇ ਦਿਤੀ ਹੈ ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਜਗਤ ਸੱਤ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਸ਼ੰਕਰ ਅਨੁਧਾਰ ਸੱਤ ਦਾ ਲੱਛਣ ਹੈ—ਜਿਸ ਰੂਪ ਦੁਆਰਾ ਜੋ ਪਦਾਰਥ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੇਕਰ ਉਹ ਰੂਪ ਸਮਭਾਵ ਨਾਲ ਜਾਂ ਇਕਸਾਰ ਵਿਦਮਾਨ ਰਹੇ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਸੱਤ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਅਨੁਸਾਰ ਜਗਤ ਕਦਾਚਿਤ ਸੱਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਤਾਂ ਹਰ ਪਲ, ਹਰ ਘੜੀ ਪਰਿਣਾਮ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਚੰਚਲ ਅਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਜਿਸ ਰੂਪ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਇਸਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਉਹ ਤਾਂ ਬਦਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਵਸਤੂ ਸੱਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਕੇਵਲ ਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਹੈ ਜੋ ਤ੍ਰੈਕਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕ ਰਸ, ਸੱਚਿਦਾਨੰਦ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਦਮਾਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਜਗਤ ਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਸੱਤ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਤਾਂ ਕੀ ਸਾਡਾ ਉਠਣਾ-ਬੈਠਣਾ, ਖਾਣਾ-ਪੀਣਾ, ਬੋਲਣਾ-ਚਲਣਾ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਆਦਿ ਅਸੱਤ ਹੈ ? ਸ਼ੰਕਰ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਉੱਤਰ ਹੈ 'ਨਹੀਂ, ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ'।

ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸੱਤਾ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਸ੍ਰੇਣੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਹਨਾਂ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਸੱਤ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ ਉਹਨਾਂ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਜਗਤ ਨੂੰ ਸੱਤ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦੇ। ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਸੱਤਾ ਪਰਮਾਰਥਕ ਹੈ ਪਰ ਜਗਤ ਦੀ ਸੱਤਾ ਵਿਵਹਾਰਕ ਹੈ। ਜਦ ਤੀਕ ਅਸੀਂ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਇਸਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਰਹਿੰਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਉਦੋਂ ਤੀਕ ਇਸ ਜਗਤ ਦੀ ਸੱਤਾ ਸਾਡੇ ਲਈ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਜਿਉਂ ਹੀ ਪਰਮ ਤਤ ਦਾ ਗਿਆਨ ਸਾਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਿਉਂ ਹੀ ਜਗਤ ਦੀ ਸੱਤਾ ਸਾਡੇ ਲਈ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਇਕਮਾਤਰ ਸੱਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਗਤ ਦੀ ਜਾਦੂ ਦੇ ਨਾਲ ਜੋ ਤੁਲਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਇਹੀ ਤੱਥ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਾਦੂ ਭਲਾ ਕਿਸ ਨੂੰ ਮੋਹਦਾ ਹੈ ? ਉਸੇ ਨੂੰ, ਜੋ ਉਸ ਜਾਦੂ ਦੇ ਰਹਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ। ਜਾਦੂ ਦਾ ਰਹੱਸ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਜਾਦੂ, ਮੋਹ ਅਤੇ ਭਰਮ ਦਾ ਕਾਰਣ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ। ਜਗਤ ਦੀ ਵੀ ਠੀਕ ਇਹੀ ਦਸ਼ਾ ਹੈ। ਜੋ ਇਸਦੇ ਰਹੱਸ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹਨ, ਜੋ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਜਗਤ ਮਾਇਆ ਦੁਆਰਾ ਬ੍ਰਹਮ ਉਪਰ ਕਲਪਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਜਗਤ ਦੀ ਸੱਤਾ ਅਵਿਦਮਾਨ ਹੈ। ਜੋ ਇਹ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਹੀ ਜਗਤ ਦੀ ਸੱਤਾ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ।

ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਦੀ ਏਕਤਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਗਿਆਨੀ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਲਈ ਇਹ ਸੰਸਾਰਕ-ਅਨੁਭਵ, ਬ੍ਰਹਮ-ਅਨੁਭਵ ਦੁਆਰਾ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਵੀ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਵਿਵਹਾਰਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਹ ਜਗਤ ਉੱਨਾ ਹੀ ਠੋਸ ਅਤੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਹੈ ਜਿੰਨਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਪਦਾਰਥ। ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਜਗਤ ਦੀ ਪਰਮਾਰਥਕ ਸੱਤਾ ਨਾ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਵਿਵਹਾਰਕ ਸੱਤਾ ਤਾਂ ਹੈ ਹੀ।

ਵਧੇਰੇ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਣ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਵੇਦਾਂਤ ਦੀ ਤਿੰਨ-ਪ੍ਰਕਾਰੀ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ ਅਰਥਾਤ ਪ੍ਰਤਿਭਾਸਿਕ ਸੱਤਾ, ਵਿਵਹਾਰਕ ਸੱਤਾ ਅਤੇ ਪਰਮਾਰਥਕ ਸੱਤਾ।

ਪ੍ਰਤਿਭਾਸਿਕ ਸੱਤਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਉਹ ਸੱਤਾ ਹੈ ਜੋ ਪ੍ਰਤੀਤੀ-ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸੱਤ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਅਨੁਭਵ ਹੋਵੇ ਪਰ ਸਮੇਂ ਦੇ ਬੀਤਣ ਨਾਲ ਦੂਸਰੇ ਗਿਆਨ ਕਾਰਣ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਵੇ ਜਿਵੇਂ ਰੱਸੀ ਵਿੱਚ ਸਰਪ ਦੀ ਭਾਵਨਾ। ਰੱਸੀ ਵਿੱਚ ਸਰਪ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਰੱਸੀ ਸਰਪ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਸਾਡਾ ਸਰਪ ਗਿਆਨ ਸਥਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਰੱਸੀ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਸਰਪ ਗਿਆਨ ਇਸੇ ਵਿੱਚ ਵਿਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਘਨਘੋਰ ਅੰਧਕਾਰਮਈ ਰਾਤ ਸਮੇਂ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਪਈ ਹੋਈ ਰੱਸੀ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਸਾਨੂੰ ਸਰਪ ਦਾ ਭਰਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਜੋਗ ਵਸ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਦੀਵਾ ਫੜੀ ਕੋਈ ਰਾਹੀ ਉਧਰੋਂ ਗੁਜ਼ਰਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਉਸ ਦੀਪਕ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਦੇਖ ਕੇ ਇਕਦਮ ਕਹਿ ਉਠਦੇ ਹਾਂ 'ਉਹ ਰੱਸੀ ਹੈ'। ਇੰਜ ਅਸੀਂ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ। ਇਥੇ ਸਰਪ-ਗਿਆਨ ਪੂਰਵ-ਕਾਲੀਨ ਅਤੇ ਰੱਸੀ ਗਿਆਨ ਉੱਤਰ-ਕਾਲੀਨ ਹੈ। ਜਦ ਤੀਕ ਰੱਸੀ-ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਤਦ ਤੀਕ ਸਰਪ-ਗਿਆਨ ਬਣਿਆ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾਸਿਕ ਸੱਤਾ ਦਾ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ।

ਵਿਵਹਾਰਕ ਸੱਤਾ ਉਹ ਸੱਤਾ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਜਗਤ ਦੇ ਸਮਸਤ ਵਿਵਹਾਰ–ਗੋਚਰ ਪਦਾਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਦਮਾਨ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਪੰਜ ਧਰਮ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਰਥਾਤ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਵਿਦਮਾਨ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ (ਅਸਤਿ), ਇਹ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ (ਭਾਤਿ), ਇਹ ਸਾਨੂੰ ਆਨੰਦ ਦਿੰਦੇ ਹਨ (ਪ੍ਰਿਅ), ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ (ਰੂਪ) ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਾਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ(ਨਾਮ)। ਇਹੀ ਪੰਜ ਧਰਮ—ਅਸਤਿ, ਭਾਤਿ, ਪ੍ਰਿਅ, ਰੂਪ ਅਤੇ ਨਾਮ— ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਹਰੇਕ ਪਦਾਰਥ ਵਿੱਚ ਵਿਦਮਾਨ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪਹਿਲੇ ਤਿੰਨ ਧਰਮ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਰੂਪ ਹਨ ਅਤੇ ਅੰਤਿਮ ਦੋ ਧਰਮ ਜਗਤ ਦੇ। ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਦੋ ਹੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹਨ ਅਰਥਾਤ ਨਾਮ ਅਤੇ ਰੂਪ। ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਨਾਮ ਅਤੇ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਰੂਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਮੰਨਣਾ ਵਿਵਹਾਰ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦਾ ਹੈ। ਤੱਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਆਤਮ-ਸਾਖਿਆਤ-ਕਾਰ ਹੋ ਜਾਣ ਤੋਂ ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਜਗਤ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਏਕਾਂਤ-ਸੱਤ ਨਹੀਂ ਮੰਨ ਸਕਦੇ, ਵਿਵਹਾਰ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਹੀ ਜਗਤ ਨੂੰ ਸੱਤ ਮੰਨਿਆਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇੰਜ ਜਗਤ ਦੇ ਵਿਕਾਰਾਤਮਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਸੱਤਾ ਵਿਵਹਾਰਕ ਹੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰਮਾਰਥਕ ਨਹੀਂ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਜਾਗਤਿਕ (ਦੁਨਿਆਵੀ) ਪਦਾਰਥਾਂ ਤੋਂ ਵਿਲੱਖਣ ਇਕ ਹੋਰ ਵਸਤੂ ਵੀ ਹੈ ਜੋ ਤ੍ਰੈਕਾਲਾਂ ਅਰਥਾਤ ਭੂਤ, ਵਰਤਮਾਨ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਇਕ-ਰੂਪ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਇਕਾਂਤ ਸੱਤ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਪਰਮਾਰਥਕ ਸੱਤਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਸੋ ਜਿਹਨਾਂ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਸੱਤ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ ਉਹਨਾਂ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਜਗਤ ਨੂੰ ਸੱਤ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਸੱਤਾ ਪਰਮਾਰਥਕ ਹੈ ਅਤੇ ਜਗਤ ਦੀ ਸੱਤਾ ਵਿਵਹਾਰਕ ਹੈ।

'ਬ੍ਰਹਮ ਸਤਯਮ ਜਗਤ ਮਿਥਿਆ' ਦੇ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਭਾਵਾਅਰਥ ਨੂੰ, ਵਧੇਰੇ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਣ ਲਈ, ਅਸੀਂ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਸੀਂ ਫਰੀਦ-ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਹੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕਰੀਏ। ਫਰੀਦ-ਬਾਣੀ ਵਿਚਲਾ ਬ੍ਰਹਮ ਜਗਤ ਅਥਵਾ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਆਧਾਰ-ਭੂਤ ਕਾਰਣ ਹੈ। ਕਾਰਣ-ਰੂਪ ਬ੍ਰਹਮ ਸੱਤ ਹੈ, ਸਦ-ਸਥਿਰ ਹੈ, ਅਬਿਨਾਸ਼ੀ ਹੈ, ਅਪਰਿਵਰਤਨ-ਸ਼ੀਲ ਹੈ, ਅਪਰਿਣਾਮੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਨੇ 'ਸੱਚਾ ਧਣੀ', 'ਸਚੇ ਤੇਰੀ ਆਸ' ਅਤੇ 'ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਛਾਤਾ ਸਚੁ' ਦੇ ਕਥਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਜਗਤ ਅਥਵਾ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਬਿਨਸਨਹਾਰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਬਿਨਸਨਹਾਰ ਤੋਂ ਭਾਵ ਜਗਤ ਦੀ ਅਸੱਤਤਾ ਜਾਂ ਮਿਥਿਆਵਾਦਤਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਜਗਤ ਦੀ ਅਸਥਿਰਤਾ ਹੈ, ਚਲਾਇਮਾਨਤਾ, ਹੈ, ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਹੈ, ਕਿਰਿਆ-ਸ਼ੀਲਤਾ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਭਾਵ ਜਗਤ ਦਾ ਹਰ ਘੜੀ, ਹਰ ਪਲ ਪਰਿਣਾਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣਾ ਹੈ ਇਹੀ ਜਗਤ ਦੀ ਪਰਿਣਾਮਸ਼ੀਲਤਾ ਜਾਂ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲਤਾ ਹੈ।

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਨੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਮੰਨਿਆਂ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਮੌਸਮ ਬਦਲਣਹਾਰ ਹੈ, ਬਦਲਦੇ ਮੌਸਮ ਵਿੱਚ ਜੰਗਲ ਦਾ ਬੂਟਾ-ਬੂਟਾ ਹਿੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪੱਤਰ ਝੜ-ਝੜ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਗੱਲ ਕੀ, ਚਾਰੇ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਝਾਗ ਲਵੇ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿੱਚ ਸਥਿਰਤਾ ਕਿਤੇ ਵੀ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ—'ਫਰੀਦਾ ਰੁਤਿ ਫਿਰੀ ਵਣੁ ਕੰਬਿਆ ਪਤ ਝੜੇ ਝੜਿ ਪਾਹਿ। ਚਾਰੇ ਕੁੰਡਾਂ ਢੂੰਢੀਆਂ ਰਹਣੁ ਕਿਥਾਊ ਨਾਹਿ।' ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਝੂਠੀ ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦਾ ਤਾਤਪਰਜ ਇਹੀ ਹੈ—'ਝੂਠੀ ਦੁਨੀਆਂ ਲਗਿ ਨ ਆਪੁ ਵਵਾਈਐ।

ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੈ—ਜੜ੍ਹ ਅਥਵਾ ਅਚੇਤਨ ਅਤੇ ਸਜੀਵ ਅਥਵਾ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਚੇਤਨ । ਸਮਸਤ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ (ਬਨਸਪਤੀ) ਅਤੇ ਜਾਗਤਿਕ (ਦੁਨਿਆਵੀ) ਪਦਾਰਥ ਜੜ੍ਹ-ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਅਤੇ ਮਾਨਵ, ਜੀਵ ਜਾਂ ਪ੍ਰਾਣੀ-ਮਾਤਰ ਚੇਤਨ-ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ-ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਜੀਵ-ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਨਾਮ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾ ਕੇਵਲ ਜੜ੍ਹ-ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ(ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ-ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ)ਅਥਵਾ ਜਾਗਤਿਕ (ਦੁਨਿਆਵੀ) ਪਦਾਰਥ ਹੀ ਬਿਨਸਨਹਾਰ ਹਨ ਸਗੋਂ ਚੇਤਨ-ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ (ਜੀਵ-ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ) ਅਥਵਾ ਪ੍ਰਾਣੀ-ਮਾਤਰ ਅਤੇ ਜੀਵ ਆਦਿ ਵੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨ ਹਨ। ਅਰਥਾਤ ਦੋਨੋਂ ਭਾਂਤ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਸਥਿਰ ਹੈ—'ਕੰਧੀ ਉਤੇ ਰੁਖੜਾ ਕਿਚਰਕੁ ਬੰਨੈ ਧੀਰ ॥ ਫਰੀਦਾ ਕਚੈ ਭਾਂਡੇ ਰਖੀਐ ਕਿਚਰੁ ਤਾਈ ਨੀਰ ॥'

ਇਸ ਦੋ-ਭਾਂਤੀ ਅਥਵਾ ਦੋ-ਮੁਖੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਅਤਿ ਸੁੰਦਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕਰਦਿਆਂ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੀਵ ਰੂਪੀ ਪੰਛੀਆਂ ਦੀਆਂ ਡਾਰਾਂ ਪਰਾਹੁਣੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਰੂਪੀ ਤਾਲਾਬ ਨੂੰ ਸੁਹਾਵਣਾ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਵਾਰੀ ਤੇ ਇਸਨੂੰ ਛਡ ਕੇ ਤੁਰੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ—'ਫਰੀਦਾ ਪੰਖ ਪਰਾਹੁਣੀ...... ...... ॥ ਨਉਬਤਿ ਵਜੀ ਸੁਬਹ ਸਿਉ ਚਲਣ ਦਾ ਕਰਿ ਸਾਜ ॥' ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜਗਤ ਰੂਪੀ ਸਰੋਵਰ ਵੀ ਸੁਕ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਪਿਛੇ ਰਹਿ ਗਏ ਇਕੱਲੇ ਕਉਲ (ਕੰਵਲ) ਵੀ ਕਮਲਾ ਜਾਣਗੇ। ਭਾਵ ਇਸ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਸਮਸਤ ਸੁੰਦਰ ਪਦਾਰਥ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਣਗੇ—'ਚਲਿ ਚਲਿ ਗਈਆਂ ਪੰਖੀਆਂ ਜਿਨੀ ਵਸਾਏ ਤਲ। ਫਰੀਦਾ ਸਰੁ ਭਰਿਆ ਭੀ ਚਲਸੀ ਥਕੇ ਕਵਲ ਇਕਲ। ਇੰਜ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਦੌਰ ਸਦਾ-ਸਦਾ ਚਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜ਼ਿਮੀ ਅਤੇ ਆਸਮਾਨ ਇਸ ਚਲਾਇਮਾਨਤਾ ਦੇ ਗਵਾਹ ਹਨ ਅਥਵਾ ਇਸ ਤੱਥ ਦੀ ਸਾਖੀ ਭਰਦੇ ਹਨ—'ਜਿਮੀ ਪੁਛੈ ਅਸਮਾਨ ਫਰੀਦਾ ਖੇਵਟ ਕਿੰਨਿ ਗਏ ॥' ਇੰਜ ਹੀ ਚਲਾਇਮਾਨ ਜੀਵ ਵੀ ਆਪੋ ਆਪਣਾ ਸਮਾਂ ਭੋਗ ਕੇ ਤੁਰੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ—'ਚਲੇ ਚਲਣਹਾਰ ਵਿਚਾਰਾ ਲਏ ਮਨੋ।' 'ਇਨੀ ਲੋਇਣੀ ਦੇਖਦਿਆ ਕੇਤੀ ਚਲਿ ਗਈ ॥' 'ਆਖੀ ਸੇਖਾ ਬੰਦਗੀ ਚਲਣੁ ਅਜੁ ਕਿ ਕਲਿ ॥'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅਬਿਨਾਸੀ, ਅਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ, ਅਪਰਿਣਾਮੀ, ਸਦ-ਸਥਿਰ ਅਤੇ ਤ੍ਰੈਕਾਲਿਕ ਸੱਤ-ਬ੍ਰਹਮ (ਆਦਿ ਸਚੁ, ਜੁਗਾਦਿ ਸਚੁ, ਹੈ ਭੀ ਸਚੁ, ਨਾਨਕ ਹੋਸੀ ਭੀ ਸਚੁ) ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਜਗਤ ਨੂੰ ਬਿਨਸਨਹਾਰ, ਝੂਠਾ ਅਥਵਾ ਨਾਸ਼ਮਾਨ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਸਨੂੰ ਅਨੇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ; ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਕੁ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਮਾਤਰ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਣ ਅਤਿ ਲੋੜੀਂਦਾ ਹੈ।

ਜਗਤ ਨੂੰ ਜਲ ਦੇ ਬੁਦਬੁਦੇ ਨਾਲ ਉਪਮਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਬੁਲਬੁਲਾ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਉਪਜਦਾ-ਬਿਨਸਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਜਗਤ ਵੀ ਉਪਜਦਾ-ਬਿਨਸਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਉਪਜਨ-ਬਿਨਸਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਜਗਤ ਦੀ ਸਦ-ਸਥਿਰਤਾ ਕਾਇਮ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਜਗਤ ਦੀ ਉਤਪਤੀ-ਪ੍ਰਲੈ-ਉਤਪਤੀ ਦਾ ਦੌਰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਚਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ—'ਜੈਸੇ ਜਲ ਤੇ ਬੁਦਬੁਦਾ ਉਪਜੈ ਬਿਨਸੈ ਨੀਤ ।। ਜਗ ਰਚਨਾ ਤੈਸੇ ਰਚੀ ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਸੁਨਿ ਮੀਤ।' (ਸਲੋਕ ਮ.9); 'ਜਿਉ ਜਲ ਊਪਰਿ ਫੇਨੁ ਬੁਦਬੁਦਾ ਤੈਸਾ ਇਹੁ ਸੰਸਾਰਾ।'(ਮਲਾਰ ਮ. 3)।

ਜਗਤ ਨੂੰ ਮਿਥਿਆ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਿਥਿਆ ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਭਾਵ ਜਗਤ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਅਸਥਿਰਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣਾ ਹੈ—'ਰਾਮ ਨਾਮ ਬਿਨ ਮਿਥਿਆ ਮਾਨੋ ਸਗਰੋ ਇਹ ਸੰਸਾਰਾ।' (ਜੈਤਸਰੀ ਮ. 9); 'ਜਨ ਨਾਨਕ ਜਗੁ ਜਾਨਿਓ ਮਿਥਿਆ ਰਹਿਓ ਰਾਮ ਸਰਨਾਈ ।।' (ਗਉੜੀ ਮ. 9)

'ਮਿਥਿਆ' ਦਾ ਭਾਵ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਜਗਤ ਨੂੰ ਸੁਪਨੇ-ਵਤ ਮਿਥਿਆ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੁਪਨਾ ਥੋੜ੍ਹ-ਚਿਰਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਗਤ ਦੀ ਸਥਿਰਤਾ ਵੀ ਥੋੜ੍ਹ-ਚਿਰੀ ਹੈ, ਭਾਵ ਜਗਤ ਅਸਥਿਰ ਹੈ—'ਨਾਨਕ ਕਹਤੁ ਜਗਤੁ ਸਭੁ ਮਿਥਿਆ ਜਿਉ ਸੁਪਨਾ ਰੈਨਾਈ ।।' (ਸਾਰੰਗ ਮ. 9)

ਇਸੇ ਲਈ ਜਗਤ ਨੂੰ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਸੁਪਨੇ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ—'ਜੈਸਾ ਸੁਪਨਾ ਰੈਨਿ ਕਾ ਤੈਸਾ ਸੰਸਾਰ।' (ਬਿਲਾਵਲ ਮ. 5); 'ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਸਗਲ ਹੈ ਸੁਪਨਾ' (ਗਉੜੀ ਮ. 5); 'ਸਭ ਸੁਪਨੇ ਕੈ ਇਹੁ ਜਗੁ ਜਾਨ ਬਿਨਸੈ ਛਿਨ ਮਹਿ ਸਚੀ ਮਾਨ ।।'(ਬਸੰਤ ਮ.9); ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਥਿਰੁ ਕਛੁ ਨਹੀਂ ਸੁਪਨੇ ਜਿਉਂ ਸੰਸਾਰ। '(ਸਲੋਕ ਮ. 9) ; 'ਸਗਲ ਜਗਤ ਹੈ ਜੈਸੇ ਸੁਪਨਾ ਬਿਨਸਤ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਲਗਤ ਨ ਬਾਰ ।' (ਸੋਰਠਿ ਮ. 9)

ਜਗਤ ਸੁਪਨੇਵਤ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਜਾਦੂਗਰ ਦੇ ਤਮਾਸ਼ੇ ਦੀ ਨਿਆਈਂ ਹੈ । ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਸੱਤ ਨਹੀਂ, ਨਾ ਸੁਪਨਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਜਾਦੂਗਰ ਦਾ ਜਾਦੂਮਈ ਤਮਾਸ਼ਾ, ਕੇਵਲ ਭਗਵਾਨ ਅਥਵਾ ਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਸੱਤ ਹੈ--'ਜਿਉ ਸੁਪਨਾ ਅਰੁ ਪੇਖਨਾ ਐਸੇ ਜਗ ਕਉ ਜਾਨਿ ।। ਇਨ ਮਹਿ ਕਛੁ ਸਾਚੋ ਨਹੀ ਨਾਨਕ ਬਿਨ ਭਗਵਾਨ ।।' (ਸਲੋਕ ਮ. 9)

ਜਾਦੂਗਰ ਦਾ ਜਾਦੂ ਜਾਂ ਤਮਾਸ਼ਾ ਅਗਿਆਨੀ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਮੋਂਹਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੀ ਭਰਮ ਦਾ ਕਾਰਣ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਨਵਾਨ ਅਥਵਾ ਬ੍ਰਹਮ-ਗਿਆਨੀ ਜਾਂ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤ ਵਿਅਕਤੀ ਉਪਰ ਇਸਦਾ ਕੋਈ ਵਸੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਜਗਤ ਦੇ ਤਤ, ਇਸ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਅਥਵਾ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਸਮਝ ਲਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।

ਜਗਤ ਨੂੰ ਧੂਏਂ ਦਾ ਧਵਲਹਰ ਅਥਵਾ ਪਹਾੜ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ । ਇਸਦਾ ਭਾਵ ਇਹੀ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧੂਏਂ ਦੇ ਪਹਾੜ ਦਾ ਅਸਤਿਤਵ ਅਸਥਿਰ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਇਹ ਸੱਤ ਅਥਵਾ ਸਦ-ਸਥਿਰ ਨਹੀਂ ਹੈ—'ਢੰਢੋਲਿਮੁ ਢੂਢਿਮੁ ਡਿਠੁ ਮੈ ਨਾਨਕ ਜਗੁ ਧੂਏ ਦਾ ਧਵਲਹਰੁ' । (ਮਾਝ ਮ. 1), 'ਇਹ ਜਗੁ ਧੂਏ ਕਾ ਪਹਾਰ । ਤੈ ਸਾਚਾ ਮਾਨਿਆ ਕਿਹ ਬਿਚਾਰਿ ।'(ਬਸੰਤ ਮ: 9)

ਜਗਤ ਨੂੰ ਬਾਰੂ ਕੀ ਭੀਤਿ ਅਥਵਾ ਰੇਤ ਦੀ ਕੰਧ ਜਾਂ ਦੀਵਾਰ ਨਾਲ ਵੀ ਤੁਲਨਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ । ਇਸਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੇਤ ਦੀ ਕੰਧ ਦੀ ਹੋਂਦ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਇਹ ਹੋਂਦ ਅਣਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਇਸ ਦੀ ਸਥਿਰਤਾ ਸ਼ੰਕੇ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਗਤ ਦਾ ਅਸਤਿਤਵ ਵੀ ਸ਼ੰਕੇ ਵਿੱਚ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਜਗਤ ਸਥਿਰ ਨਹੀਂ, ਅਸਥਿਰ ਹੈ—'ਬਾਰੂ ਕੀ ਭੀਤਿ ਬਨਾਈ ਰਚਿ ਪਚਿ ਰਹਿਤ ਨਹੀ ਦਿਨ ਚਾਰਿ ।।' (ਸੋਰਠਿ ਮ: 9) । ; ਕਹਿ ਨਾਨਕ ਥਿਰੁ ਨ ਰਹੈ ਜਿਉ ਬਾਲੂ ਕੀ ਭੀਤਿ ।' (ਸਲੋਕ ਮ: 9)

ਜਗਤ ਨੂੰ ਮ੍ਰਿਗ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਦੀ ਨਿਆਈਂ ਝੂਠਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ । ਰੇਗਿਸਤਾਨ ਦੀ ਰੇਤ ਪਾਣੀ ਦਾ ਭੁਲੇਖਾ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਪਾਣੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ । ਤ੍ਰੇਹ ਦਾ ਮਾਰਿਆ ਮ੍ਰਿਗ ਉਸਨੂੰ ਸਚਮੁਚ ਪਾਣੀ ਸਮਝ ਕੇ ਇਸ ਵਲ ਦੌੜਦਾ ਫਿਰਦਾ ਹੈ । ਤਿਵੇਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਜਗਤ ਨੂੰ ਸੱਚਾ ਸਮਝ ਕੇ ਇਸ ਵਲ ਦੌੜਦਾ ਰਹਿੰਦਾ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਹੈ। ਗੱਲ ਕੀ, ਜਗਤ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮਿਗ੍ਰ-ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਵਾਂਗ ਸੱਤ ਹੋਣ ਦਾ ਆਭਾਸ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸੱਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ—'ਮ੍ਰਿਗ ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਜਿਉ ਝੂਠੋ ਇਹੁ ਜਗ ਦੇਖਿ ਤਾਸਿ ਉਠਿ ਧਾਵੈ (ਗਉੜੀ ਮ: 9); 'ਮ੍ਰਿਗ ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਜਿਉ ਜਗ ਰਚਨਾ ਯਹ ਦੇਖਹੁ ਰਿਦੈ ਬਿਚਾਰਿ।' (ਦੇਵਗੰਧਾਰੀ ਮ: 9)

ਪਰ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਜਗਤ ਨੂੰ ਸੱਤ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸੱਤ-ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ—'ਆਪਿ ਸਤਿ ਕੀਆ ਸਭੁ ਸਤਿ, ਆਪੇ ਜਾਨੈ ਅਪਨੀ ਮਿਤਿ ਗਤਿ।' (ਗਉੜੀ ਮ: 5); 'ਆਪਿ ਸਤਿ ਸਤਿ ਸਭ ਧਾਰੀ, ਆਪੇ ਗਣ ਆਪੇ ਗੁਣਕਾਰੀ'। (ਗਉੜੀ ਮ: 5); 'ਸਤਿ ਕਰਮ ਜਾ ਕੀ ਰਚਨ ਸਤਿ ਮੂਲ ਸਤਿ ਸਤਿ ਉਤਪਤਿ(ਗਉੜੀ ਮ:5), 'ਸਚੇ ਤੇਰੇ ਸਚੇ ਬ੍ਰਹਮੰਡ, ਤੇਰੇ ਲੋਅ ਸਚੇ ਆਕਾਰ' (ਆਸਾ ਮ: 1)

'ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਜਗ ਸਚੇ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ 'ਕੋਠੜੀ' ਅਥਵਾ ਥਾਂ ਹੈ ਅਤੇ 'ਸਚੇ' ਦਾ ਹੀ ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਾਸਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ (ਸੰਸਾਰ), ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ 'ਹਰਿ ਕਾ ਰੂਪ' ਹੈ—'ਏਹੁ ਵਿਸੁ ਸੰਸਾਰ ਤੁਮ ਦੇਖਦੇ ਇਹੁ ਹਰਿ ਕਾ ਰੂਪ ਹੈ, ਹਰਿ ਰੂਪ ਨਦਰੀ ਆਇਆ।। (ਰਾਮਕਲੀ ਮ: 3)।

ਪਰ ਕੀ ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਜਗਤ ਲਈ 'ਝੂਠਾ' ਅਤੇ 'ਸੱਚਾ' ਨਾਮੀ ਦੋ ਵਿਰੋਧਾਰਥਕ ਅਤੇ ਵਿਪਰੀਤਾਰਥਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਿਸੇ ਸਵੈ-ਵਿਰੋਧ ਦੀ ਲਖਾਇਕ ਹੈ ? ਨਹੀਂ। ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਥਵਾ ਜਗਤ ਸੱਤ ਹੈ ਪਰ ਸੰਸਾਰ ਮਾਇਆ ਜਾਂ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਦੀ ਨਿਆਈਂ ਝੂਠਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਜਗਤ ਪਰਮਾਤਮ-ਕਿਰਤ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਮਾਨਵ-ਕਿਰਤ ਹੈ।

ਅੰਤ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਸਤਯਮ ਜਗਤ ਮਿਥਿਆ ਦੇ ਭਾਵਰਥ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਅਧ-ਨਿਕ ਯੁਗ ਦੇ ਕਵੀ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕਰਾਗੇ।

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਜਗਤ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਣ, ਬ੍ਰਹਮ, ਅਬਿਨਾਸ਼ੀ ਅਤੇ ਸਤ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਰਚਿਤ ਹਰ ਸ਼ੈ ਬਿਨਸਨਹਾਰ ਹੈ :—

ਸਾਈਆਂ ਜੀਓ, ਜਿਸ ਜਿਸ ਸ਼ੈ ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਜਮਾਈਏ,.........
ਤੈਥੋਂ ਬਿਨ ਜੋ ਹੋਰ ਸੁਣਪਾਂ ਬਿਨਸਨਹਾਰ ਹੋਏ ਸੱਭੇ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਜਦ ਬਿਨਸਨ ਦੁਖ ਪਾਈਐ । (ਬਿਨਸਕਹਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ)

ਇਥੇ ਫਿਰ ਬਿਨਸਨਹਾਰ ਤੋਂ ਭਾਵ ਜਗਤ ਦੀ ਅਸੱਤਤਾ ਜਾਂ ਮਿਥਿਆ-ਵਾਦਿਤਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਜਗਤ ਦੀ ਅਸਥਿਰਤਾ ਹੈ । ਜਿਸਦਾ ਭਾਵ ਜਗਤ ਦਾ ਹਰ ਘੜੀ, ਹਰ ਪਲ ਪਰਿਣਾਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣਾ ਜਾਂ ਧਾਰਣ ਕਰਨਾ ਹੈ । ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਮਸਤ ਕਾਰਜ-ਰੂਪ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਥਵਾ ਜਗਤ-ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਮੰਨਿਆਂ ਹੈ—'ਦਿਸੇ ਜੁ ਖੇਡ ਅਖੀਂ ਪਰਤੇ ਓ ਹਰ ਘੜੀ ਹੈ ।' (ਬੁਲਬੁਲ ਤੇ ਰਾਹੀ) । ਇਹ ਇਕ ਰਸ ਤੇ ਸਥਿਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ, ਸਦ-ਪਰਿਵਰਤਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਇਸ ਦੀ ਸਦ-ਸਥਿਰਤਾ ਕਾਇਮ ਹੈ । ਪਰ ਇਸਦਾ ਕਾਰਣ-ਰੂਪ ਅਰਥਾਤ ਅਣਡਿੱਠ ਬ੍ਰਹਮ-ਤਤ ਇਕਰਸ, ਸਦ-ਸਥਿਰ ਅਤੇ ਸੱਤ ਹੈ ।

(ੳ) ਖਿੜਿਆ ਪ੍ਰਗਟ ਜੁ ਦੇਖੇਂ, ਬਦਲੇ ਏ ਪਲ ਛਿਨੇ ਹੈ ;
ਕਾਇਮ ਇ ਬਦਲੀ ਅੰਦਰ, ਤੁਰਿਆ ਸਦਾ ਹੀ ਜਾਈ ।
ਠਹਿਰਨ ਨ ਏਸ ਅੰਦਰ, ਇਕ ਰਸ ਨ ਰਹਿਣ ਨ ਏਥੇ,
ਪਲਟੇ ਤੇ ਪਲਟਾ ਆਵੇ ਮੂਰਤ ਦੀ ਖੇਡ ਨਯਾਈਂ ।
ਚੱਕਰ ਚਲੇ ਹੈ ਹਰਦਮ, ਖਿਨ ਖਿਨ 'ਵਟਾਉ' ਹੋਂਦਾ,
ਕਾਇਮ 'ਵਟਾਉ' ਅੰਦਰ ਠਹਿਰਨ ਨਹੀਂ ਹੈ ਰਾਈ । (ਬੁਲਬੁਲ ਤੇ ਰਾਹੀ)
'ਅਣਡਿਠ' ਹੈ ਜੋ ਕਾਰਨ ਜਿਸ ਤੋਂ ਸੁਹਣਪ ਪ੍ਰਗਟੇ,
ਉਸਦਾ ਸਰੂਪ ਇਕ ਰਸ ਰਹਿੰਦਾ ਸਦਾ ਸਦਾਈਂ । (ਬੁਲਬੁਲ ਤੇ ਰਾਹੀ)

ਈਸ਼ਵਰ-ਰਚਿਤ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ-ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚਲੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਨੂੰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ 'ਚਲੋ ਚਲੀ ਦੀ ਸਦ' ਦੁਆਰਾ ਅਤਿ ਸਰਲ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਸੂਰਜ, ਚੰਦ੍ਰਮਾ, ਤਾਰੇ ਅਤੇ ਸਮਸਤ ਗ੍ਰਹਿ ਲਗਾਤਾਰ ਤੁਰੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ, ਚਾਲੇ ਪਏ ਹੋਏ ਹਨ । ਧਰਤੀ, ਨਖੱਤਰ, ਰੈਣ, ਦਿਨ, ਬਨਸਪਤੀ, ਜੀਵ, ਜੰਤ ਸਭ ਇਕ ਤੋਰ ਵਿੱਚ ਬੱਝੇ ਹੋਏ ਹਨ । ਉਮਰਾ ਕਾਲ, ਜਿੰਦ ਸਭ ਤੁਰੀ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ :—

ਦੇਖ ਖਾਂ ਤੂੰ ਅੱਖ ਉਘਾੜ, ਸੂਰਜ ਚੰਦ ਤਾਰੇ ਗ੍ਰਹਿ
ਲਗਾਤਾਰ ਤੁਰੇ ਜਾਣ,—ਕਦੇ ਕੋਈ ਅਟਕਿਆ ਹੈ ?
ਧਰਤੀ ਨਖਯੱਤ ਚਲੇ, ਰੈਣ ਦਿਨ ਬਨਸਪਤੀ,
ਜੀਵ, ਜੰਤ ਸਭ ਟੁਰੇ,—ਅਟਕਯਾ ਸੋ ਫਟਕਯਾ ਹੈ ।
ਉਮਰਾ ਹੈ ਤਾਂ ਤੁਰੀ ਜਾਏ, ਕਾਲ ਹੈ ਤਾਂ ਲਗਾ ਜਾਏ,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਜਿੰਦ ਹੈ ਤਾਂ ਚਲੀ ਜਾਏ, ਕਦੇ ਕੌਣ ਹਟਕਯਾ ਹੈ ? (ਅਟਕ)

ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਇਹ ਨੇਮ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਕਰਤਾ ਦੀ ਆਪਣੀ ਹੀ ਦੇਣ ਹੈ :—

ਏਥੇ ਅਜ਼ਲ ਦਾ ਹੁਕਮ ਤੇ ਰਾਹ ਏਹੋ,—ਠਹਿਰਨ ਕੁਦਰਤ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੁਖਾਂਵਦੀ ਏ।
ਟੁਰੀ ਚਲਣਾ; ਚੱਲਣ, ਹੋਰ ਥਾਵੇਂ, ਜਿਥੇ ਕੁਦਰਤ ਪਈ ਕਿਸੇ ਲਿਜਾਂਵਦੀ ਏ।
(ਚਲੋ ਚਲੀ ਦੀ ਸਦ)

ਤੁਰੇ ਰਹਿਣਾ, ਨਿਤ ਚਾਲੇ ਪਏ ਬਹਿਣਾ, ਚੇਸ਼ਟਾ, ਹਰਕਤ ਅਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੀ ਸਮਸਤ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਥਵਾ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ, ਇਹੀ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਾਣ ਹਨ, ਇਹੀ ਉਸਦੀ ਜਿੰਦ-ਜਾਨ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਅਟਕਾ ਆ ਗਿਆ, ਜੋ ਮੌਤ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਨਾਮ ਹੈ (ਅਟਕ ਨਾਮ ਮੌਤ ਦਾ ਹੈ—ਅਟਕ) ਉਦੋਂ ਨਾਮ-ਰੂਪਾਤਮਕ ਸਮਸਤ ਜਗਤ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ :—

(ੳ) ਤੋਰੇ ਵਿੱਚ ਤੁਰਿਆ ਜਾਵੇ, ਸਾਰਾ ਜਗ ਦਿਸਦਾ ਜੋ,
ਤੁਰੇ ਰਹਿਣਾ, ਤੁਰੇ ਰਹਿਣਾ—ਕਾਰ ਧੁਰੋਂ ਏ ਪਈ।
ਰੂਪ ਏਸ ਦਿੱਸਦੇ ਦਾ, ਚੇਸ਼ਟਾ ਤੇ ਬਦਲਨਾ ਹੈ,
ਜਾਰੀ ਰਹਿਣਾ ਚੇਸ਼ਟਾ ਦਾ, ਜਿੰਦ ਇਹਦੀ ਹੈ ਸਹੀ।
ਅਟਕ ਇਹ ਜਦੋਂ ਜਾਸੀ, ਰੂਪ ਨਾਮ ਬਿਨਸ ਜਾਸੀ,
ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਰਹੈ ਨਾਹੀ;—ਕਲਾ ਇਸਦੀ ਹੈ ਇਹੀ। (ਅਟਕ)

(ਅ) ਦਿੱਸਦਾ ਸੰਸਾਰ ਸਾਰਾ, ਸਦਾ ਸਦਾ ਟੁਰਨਹਾਰਾ,
ਅਟਕੇ ਜੇ ਇਹ ਨਜ਼ਾਰਾ—ਤਦੋਂ ਜਾਣ ਪਟਕਯਾ ਹੈ (ਅਟਕ)

ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਸਤ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਰਚਨਾ ਜਗਤ ਅਤੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵੀ ਸੱਤ ਹੈ ਪਰ ਜਗਤ ਅਤੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਉਹਨਾ ਪਰਮਾਰਥਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਸਤ ਨਹੀਂ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਮ ਸਤ ਹੈ। ਇਸੇ ਅਤੇ ਕੇਵਲ ਇਸੇ ਲਈ ਜਗਤ ਮਿਥਿਆ ਹੈ। ਉਂਜ ਵਿਹਾਰਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵੀ ਸਤ ਹੈ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਜੀਵ

ਸਰੀਰੀ ਆਤਮਾ ਜੀਵ ਹੈ ਅਤੇ ਅਸਰੀਰੀ ਆਤਮਾ ਬ੍ਰਹਮ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਮ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਬੰਧੀਜ ਦੇ ਜੀਵਾਤਮਾ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਵੇਤਾਸ਼ਵਤਰ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਦੇ ਇਸ ਕਥਨ ਤੋਂ ਕਿ ਸੰਪੂਰਣ ਸਥਾਵਰ ਜੰਗਮ ਦਾ ਸੁਆਮੀ ਹੰਸ-ਰੂਪੀ ਪਰਮ-ਆਤਮਾ ਦੇਹਧਾਰੀ ਹੋ ਕੇ ਨੌਂ-ਦੁਆਰ ਵਾਲੇ (ਦੇਹ-ਰੂਪ) ਪੁਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਪਾ ਕੇ ਬਾਹਰੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੀ ਚੇਸ਼ਟਾ ਕਰਦਾ ਹੈ. ਵੀ ਇਹੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਤਮਾ ਜਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇਹ-ਬੰਧਨ ਵਿੱਚ ਪੈ ਕੇ ਜੀਵ ਜਾਂ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਧਾਰਣ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀਮਦ ਭਗਵਦ ਗੀਤਾ ਵਿੱਚ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਜੀਵ-ਤਤ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਥੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀਆਂ ਦੋ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ—ਅਪਰਾ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਪਰਾ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ। ਅਪਰਾ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤੋਂ ਭਾਵ ਜੀਵ ਤੋਂ ਛੁਟ ਸਮਸਤ ਪਦਾਰਥਾਂ ਤੋਂ ਹੈ ਅਤੇ ਪਰਾ ਤੇ ਉਤਕ੍ਰਿਸ਼ਟ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਭਾਵ ਜੀਵ ਤੋਂ ਹੈ। ਚੇਤਨ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਜੀਵ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦੀ ਪਰਾ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਉਤਕ੍ਰਿਸ਼ਟ ਸਿਰਜਨਾ ਹੈ। ਗੀਤਾ ਵਿੱਚ ਇਸੇ ਨੂੰ 'ਖੇਤ੍ਰਗਯ' ਅਰਥਾਤ ਆਤਮਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫ਼ਲ-ਭੋਗਤਾ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਸਰੀਰ ਖੇਤਰ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਖੇਤਰ ਦਾ ਗਿਆਤਾ 'ਖੇਤ੍ਰਗਯ' ਅਰਥਾਤ ਆਤਮਾ ਹੈ।

ਅਚਾਰੀਆ ਸ਼ੰਕਰ ਨੇ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਹੀ ਜੀਵ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ-ਸੂਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਜੀਵ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਆਭਾਸ ਮਾਤਰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ਼ੰਕਰ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵ ਜਲ ਵਿਚ ਸੂਰਜ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਸਮਾਨ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਲ ਵਿੱਚ ਸੂਰਜ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ ਨਾ ਤਾਂ ਸਾਖਿਆਤ ਸੂਰਜ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸੂਰਜ ਤੋਂ ਵੱਖ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ ਦੀ ਕੋਈ ਹੋਂਦ (ਸੱਤਾ) ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਵਹਾਰਕ ਜੀਵ ਨਾ ਤਾਂ ਸ਼ੁਧ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਕੋਈ ਹੋਰ ਤਤ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਨਾਥ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵਿੱਚ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਅਤੇ ਗੀਤਾ ਦੀ ਨਿਆਈਂ ਇਕ ਆਤਮ-ਤਤ ਨੂੰ ਪਰਮਾਰਥਕ ਤੌਰ ਤੇ ਸੱਤ ਮੰਨਿਆਂ ਗਿਆ ਹੈ । ਇਸ ਨੂੰ 'ਨਾਥ' ਜਾਂ 'ਸ਼ਿਵ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ । ਇਹ ਸ਼ਿਵ-ਤਤ ਮਾਇਆ, ਅਵਿਦਿਆ ਜਾਂ ਅਗਿਆਨ ਦੇ ਕਾਰਣ 'ਜੀਵ' ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਅਰਥਾਤ ਸਰੀਰ ਦੁਆਰਾ ਢਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸ਼ਿਵ ਹੀ ਜੀਵ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਵਖਰਾ ਜੀਵ ਹੀ ਸ਼ਿਵ ਹੈ । ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸਰੀਰੀ ਸ਼ਿਵ ਜੀਵ ਹੈ ਅਤੇ ਅਸਰੀਰੀ ਸ਼ਿਵ (ਆਤਮਾ) ਪਰਮਸ਼ਿਵ ਜਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ ।

ਜੀਵ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿੱਚ ਅਭੇਦਤਾ ਦਰਸਾਈ ਗਈ ਹੈ । ਛਾਂਦੋਗਯ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿੱਚ 'ਜੀਵੇਨਾਤਮਨਾ ਪ੍ਰਭੂਤਾ' ਅਰਥਾਤ ਜੀਵ ਆਤਮਾ ਨਾਲ ਓਤਪ੍ਰੋਤ ਹੈ, ਦੁਆਰਾ ਜੀਵ ਨੂੰ ਪਰਮਾਰਥਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ । 'ਤਤਵ ਮਸਿ' ਅਰਥਾਤ 'ਉਹ ਤੂੰ ਹੈਂ' ਅਤੇ 'ਅਹੰਮ ਬ੍ਰਹਮਾਸਮਿ' (ਮੈਂ ਬ੍ਰਹਮ ਹਾਂ) ਜਿਹੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦਕ ਵਾਕ ਜੀਵ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਅਭੇਦ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਕ ਹਨ । ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ, ਉਪਨਿਸ਼ਦ-ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਇਹ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਧਾਰਣਾ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸੱਤ ਹਨ ।

ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਾਂਗ ਸ੍ਰੀਮਦ ਭਾਗਵਤ ਵਿੱਚ ਈਸ਼ਵਰ ਅਤੇ ਜੀਵ ਦੀ ਅਭੇਦਤਾ ਨੂੰ ਦੋ ਪੰਛੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪਕ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ । ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਪੰਛੀ ਇਕ ਹੀ ਬਿਰਖ (ਸਰੀਰ) ਤੇ ਸਵੈ-ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਆਲ੍ਹਣਾ ਬਣਾ ਕੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ । ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਤਾਤਵਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਸਮਾਨ ਅਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਸਖਾ ਹਨ ।

ਅਚਾਰੀਆ ਸ਼ੰਕਰ ਜੀਵ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਅਭੇਦਤਾ ਵਿੱਚ 'ਤਤਵਮਸਿ' ਅਤੇ 'ਅਹੰਮ ਬ੍ਰਹਮਾਸਮਿ' ਜਿਹੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦਕ ਵਾਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣ ਮੰਨਦੇ ਹਨ । ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਅਭੇਦ ਸੁਭਾਵਕ ਹੈ । ਭੇਦ ਤਾਂ ਅਵਿਦਿਆ ਦੁਆਰਾ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਵਿਨਾਸ਼ ਨਾਲ ਜੀਵ ਅਬਨਾਸ਼ੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਏਕਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ । ਸ਼ੰਕਰ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਨੇਕ ਆਕਾਰਾਂ(ਵਕਰਾਕਾਰ ਜਾਂ ਕੁੰਡਲਾਕਾਰ ਆਦਿ) ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਵੀ ਸਰਪ ਦਾ ਰੂਪ-ਪਰਿਵਰਤਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਅਰਥਾਤ ਉਹ ਸਰਪ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਧਿਆਤਾ-ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜੀਵ-ਭੇਦ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਧੇਅ-ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜੀਵ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਅਭੇਦ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਆਧਾਰ ਦਾ ਭੇਦ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਅਭੇਦ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਸੂਰਜ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਤੇਜਲਤਾ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਅਭੇਦਤਾ ਦੀ ਲਖਾਇਕ ਹੈ। ਅਚਾਰੀਆ ਸ਼ੰਕਰ ਅਨੁਸਾਰ ਅਭੇਦ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਹੈ, ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੈ ਪਰ ਭੇਦ ਕੇਵਲ ਉਪਾਸਨਾ ਦੇ ਲਈ ਹੀ ਉਪਯੋਗੀ ਹੈ। ਭੇਦ ਅਗਿਆਨ-ਅਵਸਥਾ ਤਕ ਹੀ ਸਥਿਤ ਹੈ ਪਰ ਅਭੇਦ ਸੂਰਜ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਏਕਤਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਜਾਂ ਸਰਪ ਦੀ ਇਕ-ਰੂਪਤਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋਣ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸੱਤ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਨਿਰਣਾ ਹੈ। ਗੱਲ ਕੀ, ਸ਼ੰਕਰ ਦੇ ਅਦਵੈਤਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ (ਕੇਵਲਾਦਵੈਤ ਅਰਥਾਤ ਕੇਵਲ+ਅਦਵੈਤ) ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿੱਚ ਅਭੇਦ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਹੈ।

ਨਾਥ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵਿੱਚ 'ਨਾਥ' ਜਾਂ 'ਪਰਮ ਸ਼ਿਵ' ਹੀ ਮਾਇਆ, ਅਵਿਦਿਆ ਜਾਂ ਅਗਿਆਨ ਦੇ ਲਗਾਓ ਕਾਰਣ 'ਜੀਵ' ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਰੀਰੀ ਸ਼ਿਵ ਜੀਵ ਹੈ ਅਤੇ ਅਸਰੀਰੀ ਸ਼ਿਵ (ਆਤਮਾ) ਪਰਮ ਸ਼ਿਵ ਜਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਥ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਗੋਰਖ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ 'ਆਤਮਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਭਵਤਿ' ਅਤੇ 'ਕਹੈ ਨਾਥ ਜੀਵ ਬ੍ਰਹਮ ਏਕੈ' ਅਰਥਾਤ ਆਤਮਾ (ਜੀਵਾਤਮਾ) ਹੀ ਗਿਆਨ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਜਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ ਅਤੇ ਇੰਜ ਜੀਵ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿੱਚ ਤਾਤਵਿਕ ਅਭੇਦ ਹੈ।

ਜੀਵ-ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਅਭੇਦ-ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਜੀਵ-ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਭੇਦ-ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਨ ਵੀ ਅਨੇਕ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ—ਬ੍ਰਹਮ ਸੱਤ ਹੈ, ਸਦ ਸਥਿਰ ਹੈ, ਅਬਿਨਾਸ਼ੀ ਹੈ, ਅਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਹੈ, ਅਪਰਿਣਾਮੀ ਅਤੇ ਨਿੱਤ ਹੈ ਪਰ ਜੀਵ ਅਸੱਤ ਹੈ, ਅਸਥਿਰ ਹੈ, ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਅਥਵਾ ਵਿਨਾਸ਼ਸ਼ੀਲ ਹੈ, ਪਰਿਵਰ-ਤਨਸ਼ੀਲ ਹੈ, ਪਰਿਣਾਮੀ ਹੈ, ਚਲਾਇਮਾਨ ਅਤੇ ਅਨਿੱਤ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਅੰਸ਼ੀ ਹੈ, ਜੀਵ ਅੰਸ਼ ਹੈ; ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਭੂ ਹੈ, ਜੀਵ ਅਣੂ ਹੈ; ਬ੍ਰਹਮ ਮਹੱਤਮ ਹੈ, ਜੀਵ ਤੁੱਛ ਹੈ; ਬ੍ਰਹਮ ਭੂਮਾ ਹੈ, ਜੀਵ ਅਲਪ ਹੈ; ਬ੍ਰਹਮ ਗਉਰਾ ਹੈ, ਜੀਵ ਹਾਉਰਾ ਹੈ; ਬ੍ਰਹਮ ਅਮਿਤ ਹੈ, ਜੀਵ ਮਿੱਤਵਾਨ ਹੈ, ਬ੍ਰਹਮ ਅਸੀਮ ਹੈ, ਜੀਵ ਸੀਮਾ-ਬਧ ਹੈ; ਬ੍ਰਹਮ ਤ੍ਰੈਗੁਣਾਤੀਤ ਹੈ, ਜੀਵ ਤ੍ਰੈਗੁਣਾਤਿਮਕ ਹੈ; ਬ੍ਰਹਮ ਸਗੁਣ ਅਥਵਾ ਗੁਣਵਾਨ ਹੈ, ਜੀਵ ਗੁਣਹੀਨ ਹੈ; ਬ੍ਰਹਮ ਅਨੰਤ ਰਹਿਮ-ਰੂਪ ਹੈ, ਕਿਰਪਾ-ਰੂਪ ਅਥਵਾ ਅਨੁਗ੍ਰਹਿ-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਕਰਤਾ ਹੈ ਪਰ ਜੀਵ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਕਿਰਪਾ, ਉਸਦੇ ਰਹਿਮ ਅਤੇ ਅਨੁਗ੍ਰਹਿ ਦਾ ਪਾਤਰ ਹੈ; ਬ੍ਰਹਮ ਦਾਤਾ ਹੈ ਪਰ ਜੀਵ ਭਿਖ਼ਾਰੀ ਹੈ; ਬ੍ਰਹਮ ਅਭੁਲ ਅਤੇ ਬਖਸ਼ਿੰਦ ਹੈ ਪਰ ਜੀਭ ਭੁਲਣਹਾਰ ਹੈ; ਬ੍ਰਹਮ ਬਿਰਦਪਾਲ ਅਥਵਾ ਸ਼ਰਣਪਾਲ ਹੈ ਪਰ ਜੀਵ ਸੁਰਣਾਗਤ ਹੈ; ਬ੍ਰਹਮ ਸਰਬ ਸਮਰੱਥ ਹੈ ਪਰ ਜੀਵ ਅਸਮਰਥ, ਤੁੱਛ ਸਮਰੱਥਾ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਬੇਬਸ ਹੈ; ਬ੍ਰਹਮ ਪਤਿਤ ਪਾਵਨ ਅਤੇ ਪਤਿਤ ਉਧਾਰਨ ਹੈ ਪਰ; ਜੀਵ ਪਤਿਤ ਅਥਵਾ ਪਾਪੀ ਹੈ; ਬ੍ਰਹਮ ਭੈ- ਭੰਜਨ ਹੈ ਪਰ ਜੀਵ ਭੈ-ਗ੍ਰਸਿਤ ਹੈ ਬ੍ਰਹਮ ਬੇਅੰਤ ਅਰਥਾਤ ਅੰਤਹੀਨ ਹੈ—ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਦਾ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਇਸ ਲਈ ਨਾ ਉਸਦਾ ਆਦਿ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮਧ। ਇੰਜ ਉਹ ਕਾਲ ਅਥਵਾ ਭੂਤ, ਵਰਤਮਾਨ ਅਤੇ ਭਵਿਖ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਤ੍ਰੈਕਾਲ-ਮੁਕਤ ਹੈ ਪਰ ਜੀਵ-ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਦੇ ਪਰਾਧੀਨ, ਕਾਲ-ਬਧ ਅਥਵਾ ਕਾਲ-ਗ੍ਰਸਿਤ ਹੈ; ਬ੍ਰਹਮ ਕਰਤਾ ਹੈ ਪਰ ਜੀਵ ਉਸਦੀ ਕਿਰਤ ਹੈ; ਬ੍ਰਹਮ ਸਿਰਜਣਹਾਰ ਹੈ ਪਰ ਜੀਵ ਉਸਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹੈ; ਬ੍ਰਹਮ ਰਚਣਹਾਰ ਹੈ ਪਰ ਜੀਵ ਉਸਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ਆਦਿ।

ਜੀਵ ਅਥਵਾ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦੇ ਬੰਧਨ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁਖ ਕਾਰਣ ਅਵਿਦਿਆ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਵਿਦਿਆ ਤੋਂ ਭਾਵ ਜੀਵ ਦਾ ਅਗਿਆਨ ਹੀ ਹੈ। ਸ਼ਵੇਤਾਸ਼ਵਤਰ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮਾਇਆ-ਅਧੀਨ ਜੀਵ ਸੰਸਾਰਕ ਭੋਗਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਪਤ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਬੰਧਨ ਵਿੱਚ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਨਾਲ ਸਮਸਤ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਮਾਇਆ, ਵਿਸ਼ੇ-ਭੋਗ, ਅਵਿਦਿਆ ਅਤੇ ਅਗਿਆਨ ਜੀਵ ਦੀ ਬੱਧ--ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਕਾਰਣ ਹੈ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਇਸ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ। ਗੀਤਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਜੀਵ ਦੇ ਬੰਧਨ ਦਾ ਕਾਰਣ ਮਾਇਆ, ਅਵਿਦਿਆ ਅਥਵਾ ਅਗਿਆਨ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆਂ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗਿਆਨ ਦੁਆਰਾ ਜਦੋਂ ਮਾਇਆ, ਅਵਿਦਿਆ ਜਾ ਅਗਿਆਨ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੀਵ ਬੰਧਨ-ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਂਖ ਦਰਸ਼ਨ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵ ਤ੍ਰੈਗੁਣਾਤਮਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਕਾਰਣ ਬੰਧਨ ਵਿੱਚ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਥ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਅਨੁਸਾਰ ਵੀ ਮਾਇਆ ਅਥਵਾ ਅਗਿਆਨ ਹੀ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦੇ ਬੰਧਨ ਦਾ ਕਾਰਣ ਹੈ। ਮਾਇਆ ਅਥਵਾ ਅਗਿਆਨ ਕਾਰਣ ਹੀ ਜੀਵ ਆਵਾਗਵਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿੱਚ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਤੇ ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਬੇਲਾਗ ਹੋ ਕੇ ਨਿਜ, ਨਿਤ, ਮੁਕਤ ਸਰੂਪ ਨੂੰ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦੀ ਨਾਥ-ਸਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਯੋਗੇਸ਼ਵਰ ਪਰਮ ਸ਼ਿਵ ਅਤੇ ਜੀਵ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਇਕ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸੇ ਨੂੰ 'ਗੋਰਖ ਬਾਣੀ' ਵਿੱਚ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦੀ ਪਰਮ ਸ਼ੂਨਯ ਭਾਵ ਦੁਆਰਾ ਸਥਿਤੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹੀ ਜੀਵ ਦੀ ਨਿਜ-ਸਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹੀ ਉਸਦੀ ਮੋਖ ਅਵਸਥਾ ਹੈ।

ਜੀਵ-ਅੰਸ਼, ਬ੍ਰਹਮ-ਅੰਸ਼ੀ ਤੋਂ ਹੀ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਲੈਅ ਅਥਵਾ ਵਿਲੀਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਗਤ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਤਥ ਦਾ ਵਰਣਨ ਅਤਿ ਸੁੰਦਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਦਖਣ ਦੇ ਵੈਸ਼ਣਵ ਭਗਤ ਨੰਮ ਆਲਵਾਰ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਸਮਸਤ ਜੀਵ ਭਗਵਾਨ ਤੋਂ ਹੀ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਤਿਰੁਮਲਿਸ਼ੈ ਆਲਵਾਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿੱਚ ਤਰੰਗਾਂ ਉਠਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸੇ ਵਿੱਚ ਸਮਾ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੀਵ ਵੀ ਭਗਵਾਨ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਕੇ ਉਸੇ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪੋਇਗੈ ਆਲਵਾਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰਿਤਾ ਸਾਗਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵਾਹਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪੁਸ਼ਪ ਸੂਰਜ ਦੀਆਂ ਕਿਰਣਾਂ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੀਵ ਵੀ ਭਗਵਾਨ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋਣ ਲਈ ਤਾਂਘਦਾ ਹੈ।

ਫਰੀਦ-ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਜੀਵ ਅਥਵਾ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦੇ ਅਰਥ ਬੋਧਕ ਜਿਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਮੁਖ ਹਨ ਰੂਹੁ, ਜਿੰਦ, ਘਟ ਅਤੇ ਹੰਸ ਆਦਿ।

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿੰਦ ਅਥਵਾ ਆਤਮਾ (ਜੀਵਾਤਮਾ) ਸਰੀਰ ਅਥਵਾ ਦੇਹ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਹੀਣ ਦੇਹ ਅਪੂਰਣ ਅਤੇ ਨਿਰਾਧਾਰ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਦੇਹ ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਧਾਰਣ ਕਰਕੇ ਜੀਵ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਣਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਇਸਨੂੰ ਮਿੱਟੀ-ਰੂਪ ਕਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ—'ਆਹਿ ਤਨੁ ਢੇਰੀ ਥੀਸੀ'। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਣ ਲਈ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਨੇ ਇਕ ਰੂਪਕ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿੰਦ ਇਸਤ੍ਰੀ-ਰੂਪ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਿਨ ਇਹ ਇਸਤ੍ਰੀ-ਰੂਪੀ ਜਿੰਦ ਦੇਹ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ ਉਸੇ ਦਿਨ ਤੋਂ ਇਸ ਦੇ ਵਿਆਹੇ ਜਾਣ ਅਰਥਾਤ ਮੌਤ ਰੂਪੀ ਲਾੜੇ ਨਾਲ ਇਸ ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਦਾ ਸਮਾਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਜੀਵ ਦੇ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਇਸ ਦੀ ਮੌਤ ਦਾ ਸਮਾਂ ਮਿਥਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੌਤ ਦੇ ਫਰਿਸ਼ਤੇ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ' ਹੱਡਾਂ ਨੂੰ ਭੰਨ-ਭੰਨ ਕੇ ਅਰਥਾਤ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਰੋਗ ਗ੍ਰਸਤ ਅਤੇ ਨਿਤਾਂਣਾ ਕਰਕੇ ਜਿੰਦ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ—'ਜਿੰਦ ਨਿਮਾਣੀ ਕਢੀਐ ਹਡਾ ਕੂ ਕੜਕਾਇ'। ਵਧੇਰੇ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿੰਦ ਮਾਨੋ ਵਹੁਟੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮੌਤ ਦਾ ਫਰਿਸ਼ਤਾ ਇਸਦਾ ਲਾੜਾ ਹੈ ਜੋ ਜਿੰਦ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਕੇ ਜ਼ਰੂਰ ਲੈ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਹ ਕਾਇਆ ਜਾਂ ਦੇਹ ਜਿੰਦ ਨੂੰ ਇਸ ਅਵਸਰ ਤੇ ਆਪਣੇ ਹਥੀਂ ਤੋਰ ਕੇ ਕਿਸ ਦੇ ਗਲ ਲਗੇਗੀ, ਭਾਵ ਨਿਆਸਰੀ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ—'ਜਿੰਦੁ ਵਹੁਟੀ ਮਰਣੁ ਵਰੁ ਲੈ ਜਾਸੀ ਪਰਣਾਇ ॥ ਆਪਣ ਹੱਥੀ ਜੋਲਿ ਕੈ ਗਲਿ ਲਗੈ ਧਾਇ'। ਸੋ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਅਨੁਸਾਰ ਆਤਮਾ ਸਰੀਰ ਦੀ ਜਿੰਦ ਜਾਨ ਹੈ।

ਫਰੀਦ-ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਤਾਲਾਬ ਅਤੇ ਪੰਖੀ ਦੇ ਰੂਪਕ ਦੁਆਰਾ ਵੀ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦੇ ਭਾਵਾਰਥ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜੀਵਾਤਮਾ ਜਗਤ ਰੂਪੀ ਤਾਲਾਬ ਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਅਤੇ ਇਕੱਲਾ ਪੰਛੀ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਨੂੰ ਫਾਹੁਣ ਵਾਲੇ ਕਾਮਾਦਿਕ ਪੰਜਾਹ ਹਨ ਅਰਥਾਤ ਅਨੇਕ ਹਨ। ਜੀਵਾਤਮਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਅਰਥਾਤ ਸਰੀਰ ਅਥਵਾ ਸਰੀਰੀ-ਜੀਵ ਸੰਸਾਰ-ਰੂਪੀ ਤਾਲਾਬ ਦੀਆਂ ਵਿਕਾਰ-ਰੂਪੀ ਲਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਫਸ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੀਵਾਤਮਾ ਨੂੰ ਇਸ ਘੁੰਮਣਘੇਰੀ ਵਿੱਚੋਂ ਕਢਣ ਵਾਲਾ ਕੇਵਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਹੈ। ਜੀਵ ਨੂੰ ਉਸੇ ਦੀ ਆਸ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ—'ਸਰਵਰ ਪੰਖੀ ਹੇਕੜੋ ਫਾਹੀਵਾਲ ਪਚਾਸ ॥ ਇਹ ਤਨੁ ਲਹਰੀ ਗਡ ਥੀਆ ਸਚੇ ਤੇਰੀ ਆਸ ॥'

'ਘਟੁ' ਅਥਵਾ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵੀ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ 'ਜਿੰਦੁ' ਜਾਂ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦਾ ਹੀ ਸਮਾਨ-ਅਰਥਕ-ਸ਼ਬਦ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਅਨੁਸਾਰ ਅੱਖਾਂ ਰੂਪੀ ਦੀਵਿਆਂ ਦੇ ਜਾਗਦਿਆਂ ਮੌਤ ਦਾ ਫਰਿਸ਼ਤਾ ਜਿਸ ਪਾਸ ਆਣ ਬੈਠਦਾ ਹੈ ਉਸਦੇ ਸਰੀਰ ਰੂਪੀ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਕਬਜ਼ਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਤਹਕਰਣ 'ਘਟੁ' ਅਥਵਾ 'ਜਿੰਦ' ਜਾਂ ਜੀਵਾਤਮਾ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਕੇ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਦੀਵੇ ਬੁਝਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ—'ਫਰੀਦਾ ਦਹੁ ਦੀਵੀ ਬਲੰਦਿਆਂ ਮਾਲਕੁ ਬਹਿਠਾ ਆਇ ॥ ਗੜੁ ਲੀਤਾ ਘਟੁ ਲੁਟਿਆ ਦੀਵੜੇ ਗਇਆ ਬੁਝਾਇ ॥'

ਹੰਸ' ਦੇ ਰੂਪਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਵੀ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਨੇ ਆਪਣੇ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਜੀਵਾਤਮਾ-ਦਰਸ਼ਣ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਪਤੀ-ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਸੱਦਾ ਇਸ ਜਗਤ ਤੋਂ ਤੁਰਨ ਲਈ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਆਤਮਾ-ਰੂਪੀ ਹੰਸ ਨੂੰ ਜੱਕੋ-ਤੱਕੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਇਥੋਂ ਕੂਚ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ--'ਹੰਸ ਚਲਸੀ ਡੁੰਮਣਾ'। ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਨੇ ਇਸ ਜੀਵਾਤਮਾ ਨੂੰ 'ਡੁੰਮਣਾ' ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਭਾਵ ਹੈ, 'ਦੁਚਿਤੀ-ਗ੍ਰਸਤ' ਜੀਵਾਤਮਾ। ਦੁਚਿਤੀ-ਗ੍ਰਸਤ ਜੀਵਾਤਮਾ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦੀ ਹੋਈ ਮਾਇਆ-ਗ੍ਰਸਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਸਰੀਰ ਛਡਣ ਲਗਿਆਂ ਇਸ ਨੂੰ ਮਾਇਆ ਦਾ ਮੋਹ ਸਤਾਂਦਾ ਹੈ।

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਜੀਵਾਤਮਾ ਲਈ ਪ੍ਰਾਣ ਅਥਵਾ ਸੁਆਸਾਂ ਦੀ 'ਲੱਜ' ਦੀ ਵੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਮੌਤ ਮੂਹ ਵਿਖਾਲਦੀ ਹੈ ਉਦੋਂ ਸੁੰਦਰ ਰੰਗ ਵਾਲਾ ਸਰੀਰ-ਭਾਂਡਾ ਭੱਜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੁਆਸਾਂ ਰੂਪੀ ਸੋਹਣੀ ਲੱਜ ਟੁਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਸਰੀਰੀ ਜੀਵ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਾਣ ਅਥਵਾ ਜੀਵਾਤਮਾ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ --'ਫਰੀਦਾ ਭੰਨੀ ਘੜੀ ਸੁਵੰਨਵੀ ਟੁਟੀ ਨਾਗਰ ਲਜ'।

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵਾਤਮਾ ਕਰਮ-ਫਲਾਂ ਦਾ ਭੋਗਤਾ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਤਾਂ ਕਬਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪਏ ਗਲ ਸੜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਕੀਤੇ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਔਖ-ਸੌਖ ਜਿੰਦ ਸਹਾਰਦੀ ਹੈ ਅਥਵਾ ਚੰਗੇ-ਮੰਦੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਮੌਤ ਉਪ੍ਰੰਤ ਵੀ ਜੀਵਾਤਮਾ ਉਪਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ— ਜਾਲਣ ਗੋਰਾਂ ਨਾਲਿ ਉਲਾਮੇ ਜੀਅ ਸਹੇ।'

ਫਰੀਦ-ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦੇ ਦੋ ਪੱਖ ਸਪਸ਼ਟ ਭਾਂਤ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਇਹ ਜੀਵਾਤਮਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨਿਵਾਸ-ਸਥਾਨ ਹੈ. ਇਸੇ ਲਈ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸਬਲ ਵੀ ਇਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਹੀ ਜੀਵਾਤਮਾ ਅਥਵਾ ਰੂਹ 'ਗਹਿਲਾ' ਅਤੇ ਗਾਫਲ ਹੈ, ਕਮਲਾ ਅਤੇ ਬੇਸਮਝ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਨੇ 'ਗਹਿਲਾ' ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਜਿਥੇ 'ਰੂਹ' ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਹੈ ਉਥੇ 'ਮਨ' ਲਈ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਰੂਹ ਅਤੇ ਮਨ ਲਈ ਇਸ ਇਕੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਰੂਹ ਅਤੇ ਮਨ ਦੇ ਇਕਤ੍ਵ ਦਾ ਆਭਾਸ ਕਰਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁਟ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚਲਾ 'ਸੈਤਾਨਿ' (ਮਨ) ਸੂਫੀਆਂ ਦੀ ਨਫਸ-ਧਾਰਣਾ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਜੀਵ ਅਥਵਾ ਜੀਵਾਤਮਾ ਲਈ ਜਿਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ ਹੰਸ, ਜੀਉ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਣ ਆਦਿ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ 'ਹੰਸ' ਦੇ ਰੂਪਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਜੀਵਾਤਮਾ ਲਈ ਹੀ ਕੀਤੀ ਹੈ—'ਜਬ ਹੀ ਹੰਸ ਤਜੀ ਇਹ ਕਾਇਆ ਪ੍ਰੇਤ ਪ੍ਰੇਤ ਕਰਿ ਭਾਗੀ।' ਇਥੇ ਜੀਵਾ-ਤਮਾ ਅਤੇ ਸਰੀਰੀ ਅਥਵਾ ਦੇਹਧਾਰੀ ਜੀਵ ਦਾ ਅੰਤਰ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇੰਜ ਹੀ 'ਜੀਉ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੁਆਰਾ ਜੀਵਾਤਮਾ ਅਤੇ ਦੇਹ ਦਾ ਅੰਤਰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦਿਆਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਰੀਰੀ-ਜੀਵ ਵਿੱਚੋਂ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦੇ ਨਿਕਲ ਜਾਣ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਅਗਨੀ ਭੇਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ—'ਜੀਉ ਛੁਟਿਓ ਜਬ ਦੇਹ ਤੇ ਡਾਰਿ ਅਗਨਿ ਮੈਂ ਦੀਨਾ।' 'ਪ੍ਰਾਨ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ 'ਹੰਸ' ਅਤੇ 'ਜੀਉ' ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕੀਤੀ ਹੈ—ਤਨ ਤੇ ਪ੍ਰਾਨ ਹੋਤ ਜਬ ਨਿਆਰੇ ਟੇਰਤ ਪ੍ਰੇਤ ਪੁਕਾਰਿ।' ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵਾਤਮਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਮੰਦਰ ਹੈ, ਉਸਦਾ ਸਰੀਰ ਹੈ, ਨਿਵਾਸ-ਸਥਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਜੋਤਿ ਦਾ ਵਾਸਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਹ ਅਮਰ ਹੈ। ਇਹਦਾ ਨਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ—'ਨਾ ਜੀਉ ਮਰੈ ਨ ਡੂਬੈ ਤਰੈ।' ਅਤੇ 'ਉਹ ਬੈਰਾਗੀ ਮਰੈ ਨ ਜਾਇ।'

ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵ-ਅੰਸ਼, ਬ੍ਰਹਮ-ਅੰਸ਼ੀ ਤੋਂ ਹੀ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਲੈਅ ਅਥਵਾ ਵਿਲੀਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਸਪਸ਼ਟ ਭਾਂਤ ਵਰਣਿਤ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜ ਤਤ ਦਾ ਪੁਤਲਾ ਸਰੀਰੀ ਜੀਵ ਅਥਵਾ ਦੇਹਧਾਰੀ ਜੀਵ ਜਿਸ ਸ੍ਰੋਤ ਤੋਂ ਉਪਜਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :—

ਪਾਂਚ ਤਤ ਕੋ ਤਨੁ ਰਚਿਓ ਜਾਨਹੁ ਚਤੁਰ ਸੁਜਾਨ ॥
ਜਿਹ ਤੇ ਉਪਜਿਓ ਨਾਨਕਾ ਲੀਨ ਤਾਹਿ ਮਹਿ ਮਾਨ ॥ (ਸਲੋਕ ਮ: 9)

ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਅਨਿਕ ਪ੍ਰਕਾਰੇ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਦੋ-ਪ੍ਰਕਾਰੇ ਜੀਵ ਪ੍ਰਮੁਖ ਤੌਰ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ—ਬੱਧ ਜੀਵ ਅਤੇ ਮੁਕਤ ਜੀਵ। ਬੱਧ ਜੀਵ ਮਾਇਆ ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ ਵਿੱਚ ਜਕੜੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਨੀਚ, ਗੁਣਹੀਨ, ਮੂਰਖ, ਅਗਿਆਨੀ, ਪਾਪੀ, ਗਵਾਰੁ, ਬਾਵਰੇ, ਚੰਚਲ, ਗਾਫਲ, ਅਚੇਤ, ਅੰਨ੍ਹੇ, ਅਸਮਰਥ, ਬੇਬਸ, ਅਸਥਿਰ, ਲੋਭੀ, ਪਸ਼ੂ ਰੂਪ ਅਰਥਾਤ ਸੂਕਰ ਅਤੇ ਸੁਆਨ ਦੀ ਨਿਆਈਂ ਕਹਿ ਕੇ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਹੈ। ਦੂਜੀ ਭਾਂਤ ਦੇ ਜੀਵਾਂ ਲਈ ਮੁਕਤ, ਗਿਆਨੀ ਅਤੇ ਜੋਗੀ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪਹਿਲਿਆਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਵਡਭਾਗੀ ਕਹਿ ਕੇ ਪੁਕਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਅਜਿਹੇ ਜੀਵਾਂ ਨੇ ਆਪ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਸਮਸਤ ਵਿਸ਼ੇ ਵਾਸ਼ਨਾ ਅਰਥਾਤ ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ, ਅਹੰਕਾਰ ਆਦਿ ਅਨੇਕ ਰੂਪ ਧਾਰਣੀ ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਵੈਰਾਗ ਅਰਥਾਤ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਤਾਂ ਜੀਵ ਦੀ ਬੰਧਨ-ਯੁਕਤ ਅਵ-ਸਥਾ ਲਈ ਜੀਵ ਨੂੰ ਆਪ ਹੀ ਇਕ ਕਾਰਣ ਮੰਨਿਆਂ ਹੈ ਜਿਵੇਂ 'ਇਸ ਬਿਧਿ ਆਪੁ ਬੰਧਾਵੈ,' 'ਬਿਰਥਾ ਆਪੁ ਬੰਧਾਇਆ' ਅਤੇ 'ਤਿਹ ਤਿਹ ਆਪ ਬੰਧਾਇਓ' ਆਦਿ ਉਕਤੀਆਂ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਅਗਿਆਨ ਅਤੇ ਅਵਿਦਿਆ ਨੂੰ ਵੀ ਜੀਵ ਦੇ ਬੰਧਨ ਦਾ ਕਾਰਣ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਭਾਂਤ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਮਿਥਿਆ ਤਨ ਨੂੰ ਸਚ ਮੰਨ ਲੈਣਾ ਜੀਵ ਦਾ ਅਗਿਆਨ ਹੀ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਬੰਧਨ ਦਾ ਕਾਰਣ ਬਣਦਾ ਹੈ -'ਮਿਥਿਆ ਤਨੁ ਸਾਚੋ ਕਰ ਮਾਨਿਓ ਇਹ ਬਿਧਿ ਆਪੁ ਬੰਧਾਵੈ।'

ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦਾ ਲਖ਼ਸ਼ ਬ੍ਰਹਮ-ਮਿਲਾਪ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿੱਚ ਅਭੇਦਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੈ —'ਭਈ ਪਰਾਪਤਿ ਮਾਨੁਖ ਦੇਹੁਰੀਆ। ਗੋਬਿੰਦ ਮਿਲਨ ਕੀ ਏਹੁ ਤੇਰੀ ਬਰੀਆ' ਅਤੇ 'ਫਿਰਤ ਫਿਰਤ ਬਹੁਤੇ ਜੁਗ ਹਾਰਿਓ ਮਾਨਸ ਦੇਹ ਲਈ ॥ ਨਾਨਕ ਕਹਤ ਮਿਲਨ ਦੀ ਬਰੀਆ ਸਿਮਰਤ ਕਹਾ ਨਹੀਂ ।' ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਲਖ਼ਸ਼-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਲਖ਼ਸ਼-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਬ੍ਰਹਮ ਨਾਲ ਸੰਪੂਰਣ ਅਭੇਦ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਹੈ, 'ਪਾਨੀ ਸੰਗਿ ਪਾਨੀ' ਦੇ ਇਕਮਿਕ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ ਅਦਵੈਤ ਅਥਵਾ ਦੂਈ ਅਤੇ ਦਵੈਤ ਰਹਿਤ ਅਵਸਥਾ ਹੈ— 'ਨਾਨਕ ਲੀਨ ਭਇਓ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿਉ ਜਿਉ ਪਾਨੀ ਸੰਗਿ ਪਾਨੀ' (ਸੋਰਠਿ ਮ੦ ੯)

ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਜੀਵਾਤਮਾ ਲਈ 'ਪੰਖੀ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੁਆਰਾ ਜੀਵਾਤਮਾ ਅਤੇ ਦੇਹ ਦਾ ਅੰਤਰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵਾਤਮਾ ਰੂਪੀ ਪੰਖੀ ਉਸ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਵਾਸਾ ਰਖਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਕੰਧ ਮਾਨੋ ਪਾਣੀ ਦੀ ਹੈ, ਥੰਮ੍ਹੀ, ਹਵਾ ਅਰਥਾਤ ਸੁਆਸਾਂ ਦੀ ਹੈ. ਮਾਂ ਦੀ ਰੱਤ ਅਤੇ ਪਿਉ ਦੇ ਵੀਰਜ ਦਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਗਾਰਾ ਲਗਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਹੱਡ, ਮਾਸ ,ਨਾੜੀਆ ਦਾ ਪਿੰਜਰ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। 'ਜਲ ਕੀ ਭੀਤਿ ਪਵਨ ਕਾ ਥੰਭਾ ਰਕਤ ਬੂੰਦ ਕਾ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਗਾਰਾ । ਹਾਡ ਮਾਸ ਨਾੜੀ ਕੋ ਪਿੰਜਰ ਪੰਖੀ ਬਸੈ ਬਿਚਾਰਾ' । (ਰਾਗ ਸੋਰਠਿ)

ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਅਤੇ ਜੀਵ ਦਾ ਉਹੀ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ਜੋ ਜਲ ਅਤੇ ਜਲ ਤਰੰਗ ਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਸੋਨੇ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਣੇ ਕੜੇ ਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਅਗਨੀ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚੋਂ ਉਠੀਆਂ ਚਿੰਗਾੜੀਆਂ ਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਅੰਸ਼ੀ ਅਤੇ ਅੰਸ਼ ਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਸਮੁੰਦਰ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚੋਂ ਉਠਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਦਾ ਹੈ। ਉਠਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਸਮੁੰਦਰ ਤੋਂ ਵੱਖ ਭਾਸਦੀਆਂ ਹਨ ਜਾਂ ਵੱਖ ਭਾਸਣ ਦਾ ਭ੍ਰਮ ਉਪਜਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਉਹ ਸਮੁੰਦਰ ਦਾ ਪਾਣੀ ਹੀ ਹਨ। ਇੰਜ ਹੀ ਜੀਵ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੈ, ਉਸੇ ਦਾ ਅੰਗ ਹੈ ਪਰ ਹਉਮੈ ਕਾਰਣ ਉਪਜੀ ਵਿਥ ਜੀਵ ਦਾ ਉਹੀ ਹਾਲ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਰਾਜੇ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਤਖਤ ਤੇ ਸੌਂ ਜਾਏ ਅਤੇ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ, ਸਭ ਕੁਝ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ, ਮੰਗਤਾ ਬਣ ਜਾਏ :—

(ੳ,) ਤੋਹੀ ਮੋਹੀ, ਮੋਹੀ ਤੋਹੀ ਅੰਤਰ ਕੈਸਾ ।
ਕਨਕ ਕਟਿਕ ਜਲ ਤਰੰਗ ਜੈਸਾ ॥ (ਸ੍ਰੀ ਰਾਗ)

(ਅ) ਜਬ ਹਮ ਹੋਤੇ ਤਬ ਤੂ ਨਾਹੀ ਅਬ ਤੂ ਹੀ ਮੈ ਨਾਹੀ ॥
ਅਨਲ ਅਗਮ ਜੈਸੇ ਲਹਰਿ ਮਇਓਦਧਿ, ਜਲ ਕੇਵਲ ਜਲ ਮਾਹੀ ।1। ਰਹਾਉ ॥
ਮਾਧਵੇ ਕਿਆ ਕਹੀਐ ਭ੍ਰਮ ਐਸਾ ॥ ਜੈਸਾ ਮਾਨੀਐ ਹੋਇ ਨ ਤੈਸਾ ॥
ਨਰਪਤਿ ਏਕੁ ਸਿੰਘਾਸਨਿ ਸੋਇਆ ਸੁਪਨੇ ਭਇਆ ਭਿਖਾਰੀ ॥
ਅਛਤ ਰਾਜ ਬਿਛੁਰਤ ਦੁਖੁ ਪਾਇਆ ਸੋ ਗਤਿ ਭਈ ਹਮਾਰੀ ॥2॥(ਰਾਗ ਸੋਰਠਿ)

ਆਧੁਨਿਕ ਯੁਗ ਦੇ ਵੀ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵਾਤਮਾ ਬ੍ਰਹਮ-ਅੰਸ਼ੀ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਹੈ :—

(ੳ) ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਅੰਸ਼ ਹੈ ਏ ਆਤਮਾ (ਰਾਣਾ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ)

(ਅ) 'ਅਸੀਂ ਅੰਸ਼ ਹਾਂ ਠੀਕ ਸੱਚੇ ਰੱਬ ਦੀ ।
ਜੋ ਜੋ ਦਿਸੈ ਜੀਵ ਉਸਦੀ ਅੰਸ਼ ਹੈ । (ਰਾਣਾ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ)

(ੲ) ਜੀਵ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਅੰਸ਼ ਸਯਾਣੇ ਆਖਦੇ । (ਰਾਣਾ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ)

ਸਤ-ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਅੰਸ਼ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਜੀਵ ਵੀ ਸੱਤ ਹੈ, ਮਿਥਿਆ ਨਹੀਂ, ਬ੍ਰਹਮ ਵਾਂਗ ਹੀ ਇਹ ਨਿਹਚਲ ਅਤੇ ਅਬਿਨਾਸ਼ੀ ਹੈ :—

'ਤਿੰਨ ਕਾਲ ਓ ਸੱਚ, ਸੱਚ ਸਮਾਇਆ ।
'ਰੱਬ ਸ਼ਚ ਹੈ ਸੱਚ, ਤਿੰਨੇ ਕਾਲ ਹੀ ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'ਉਹ ਹੈ ਬੰਦਾ-ਰੱਬ ਉਹ ਬੀ ਸੱਚ ਹੈ ।

'ਨਿਹਚਲ ਤੇ ਅਬਿਨਾਸ਼ ਵਾਂਙੂ ਰੱਬ ਦੇ । (ਰਾਣਾ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ)

ਕਿਉਂਕਿ ਬ੍ਰਹਮ ਚੇਤਨ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦਾ ਅੰਸ਼-ਰੂਪ-ਜੀਵ-ਵੀ ਚੇਤਨ ਹੈ । ਜੀਵ ਜੜ੍ਹ ਨਹੀਂ, ਅਨਾਤਮ ਨਹੀਂ, ਨਾ ਹੀ ਇਹ ਕੇਵਲ ਦੇਹ-ਮਾਤਰ ਹੈ ਜਾਂ ਦੇਹ-ਰੂਪ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਆਤਮ ਸਰੂਪ ਹੈ ਅਤੇ ਰੂਹ-ਰੂਪ ਹੈ ।—

(ੳ) ਆਤਮ ਹੈ ਇਹ ਅੰਸ਼ ਜੜ੍ਹ ਨ ਅਨਾਤਮਾ । (ਰਾਣਾ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ)

(ਅ) ਅਸੀਂ ਬੀ ਹਾਂਗੇ ਰੂਹ, ਦੇਹੀ ਹਾਂ ਨਹੀਂ । (ਰਾਣਾ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ)

(ੲ) "ਹੈਂ ਤੂੰ ਆਤਮ ਰੂਪ ਦੇਹੋਂ ਵੱਖ ਹੈਂ । (ਰਾਣਾ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ)

(ਸ) 'ਮੈਂ ਦੇਹੀ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੋਵਾਂ ਆਤਮਾ
'ਦੇਹ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮਨ ਬੁਧਿ ਅੰਤਹਕਰਣ ਜੋ
'ਯਾ ਜੋ ਬ੍ਰਿਤੀਆਂ ਵੇਗ ਅੰਦਰ ਆਖੀਏ
'ਚਰਖੇ ਵਾਙ ਯੰਤ੍ਰ ਹੈ ਏ ਸਾਜਿਆ,
'ਕਤਣਹਾਰੇ ਵਾਂਙ ਮੈਂ ਹਾਂ ਵੱਖਰਾ । (ਰਾਣਾ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ)

ਇੰਜ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਅਥਵਾ ਦੀਸਣਹਾਰ ਜੜ੍ਹ-ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤੋਂ ਜੀਵ ਦਾ ਅਸਤਿਤਵ ਭਿੰਨ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਇਹ ਚੇਤਨ ਦ੍ਰਸ਼ਟਾ ਅਥਵਾ ਵੇਖਣਹਾਰ ਹੈ :—

'ਜੜ੍ਹ ਨ ਅਨਾਤਮ, ਦੇਹ, ਮਾਯਾ ਮੈਂ ਨਹੀਂ,
'ਮਾਦਾ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਿ ਨਾਹਿ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹਾਂ,
'ਮੈਂ ਹਾਂ ਸਾਈਂ ਅੰਸ਼ ਰੂਹ ਜਾਂ ਆਤਮਾ । (ਰਾਣਾ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ)
'ਜਾਣੇ ਆਪਣਾ ਆਪ ਦੇਖਣਹਾਰ ਮੈਂ,
'ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਤੋਂ ਅੱਡ ਮੈਂ ਹਾਂ ਵੱਖਰਾ,
'ਹੈ ਜੁ ਅਨਾਤਮ ਸੱਭ ਮੈਂ ਤੋਂ ਅੱਡ ਹੈ,
'ਜਿੰਦ, ਆਤਮਾਂ, ਰੂਹ, ਚੇਤਨ ਮੈਂ ਅਹਾਂ । (ਰਾਣਾ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ)

ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੰਪੂਰਣ ਦੇ ਪ੍ਰਾਕਿਰਤਕ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਅੰਸ਼-ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਮਾਵੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਰੂਪ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਜੀਵਾਤਮਾ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਤਮ-ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਸਮਾਵੇਸ਼ ਹੈ । ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਅਨੁਸਾਰ 'ਦੇਣਾ ਦਾਨ' ਪਰਮਾਤਮ-ਸੁਭਾਵ ਹੈ । ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਜੀਵਾਤਮਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਿਦਮਾਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਜਾਗਰ ਉਦੋਂ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਆਤਮਾ ਸਵੱਛ ਹੋ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਨਿਬੜਦੀ ਹੈ :—

'ਦੇਣਾ-ਦਾਨ' ਸੁਭਾਵ ਹੈ ਪਰਮਾਤਮਾ।............
ਅੰਸ਼ ਵਿਚ ਉਹ ਭਾਵ ਬੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ।
'ਜਦੋਂ ਆਤਮਾ ਸਵਛ ਹੈ ਹੋ ਜਾਂਵਦੀ
'ਦੇਣਾ ਸੁਭਾ ਹੈ ਆਪ ਉਸ ਵਿੱਚ ਜਾਗਦਾ । (ਰਾਣਾ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ)

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਹੀ ਰੂਪ ਹੈ, ਉਸੇ ਦਾ ਸਰੂਪ ਰੂਪਾਂਤਰ ਹੈ, ਉਸੇ ਵਿਚੋਂ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸੇ ਵਿੱਚ ਲੈਅ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਕਾਸ਼ ਦੀ ਬਿਜਲੀ ਹੇਠਾਂ ਵਲ ਨੂੰ ਆ ਕੇ ਚਮਕਾਰ ਦੇ ਕੇ ਮੁੜ ਉਪਰ ਅਕਾਸ਼ਾਂ ਵਲ ਨੂੰ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫੁਹਾਰੇ ਦਾ ਪਾਣੀ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਉਪਰ ਵਲ ਨੂੰ ਜਾ ਕੇ ਮੁੜ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਰੂਪ ਜਾਂ ਸ੍ਰੋਤ—ਜਲ-ਗ੍ਰਹਿ—ਵਿੱਚ ਆਣ ਡਿਗਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੀਵ ਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ ਉਪਜ ਕੇ ਉਸੇ ਵਿੱਚ ਵਿਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇੰਜ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਜੀਵ-ਸਿਧਾਂਤ ਵਲਭਾਚਾਰੀਆ ਦੇ ਅਵਿ-ਕ੍ਰਤ ਪਰਿਣਾਮਵਾਦ ਨਾਲ ਜਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਕੋਈ ਵੀ ਪਦਾਰਥ ਆਪਣਾ ਰੂਪ ਬਦਲ ਜਾਣ ਤੇ ਫੇਰ ਆਪਣੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਅਨੁਸਾਰ ਪਹਿਲਾਂ ਜੀਵ-ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਫਿਰ ਜੀਵ-ਸਥਿਤੀ, ਜੀਵ-ਪ੍ਰਲੈ ਅਤੇ ਮੁੜ ਜੀਵ-ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ। ਇੰਜ ਜੀਵ-ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਇਹ ਦੌਰ ਸਦਾ ਚਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜੀਵ-ਪ੍ਰਲੈ, ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਅਨੁਸਾਰ, ਜੀਵ ਅੰਤ ਜਾਂ ਜੀਵ-ਮੌਤ ਨਹੀਂ। ਜੀਵ ਦੀ ਮੌਤ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਉਸਦਾ ਰੂਪ-ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੈ। ਮਾਤਾ ਦੀ ਕੁਖ ਵਿੱਚ ਜੀਵ-ਰੂਪ ਦੀ ਮੌਤ ਜਗ ਵਿੱਚ ਜੀਵ-ਰੂਪ ਦਾ ਆਗਮਨ(ਜੰਮਣਾ)ਹੈ। ਇੰਜ ਹੀ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਜੀਵ ਦੀ ਮੌਤ ਉਸਦੀ ਮੌਤ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਸਦਾ ਜਨਮ ਹੈ। ਉਂਜ ਵੀ ਇਹ ਮੌਤ ਸਰੀਰ ਦਾ ਤਿਆਗ ਹੈ, ਆਤਮਾ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਆਤਮਾ ਸਦ-ਸਥਿਰ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਜੀਵਾਤਮਾ ਉਪਰ; ਜੇ ਪਾਪਾਂ ਦੀ ਮੈਲ ਘੱਟ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਉਚੇਰੀ ਉੜਾਨ ਉਡ ਕੇ ਆਪਣਾ ਨਵ ਜਨਮ ਧਾਰਣ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਇਹ ਉਸਦੀ ਮੌਤ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਨਵ-ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਗਮਨ ਹੈ।

ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੌੜ੍ਹਤਾ ਅਤੇ ਜੀਵਾਤਮਾ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਅਭੇਦ-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਨ ਕਰਨ ਲਈ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਅਤਿ ਸੁੰਦਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਤ ਨੂੰ ਜੋ ਤਾਰੇ ਚਮਕਦੇ ਹਨ ਉਹ ਸਵੇਰ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਚਮਕ ਤਿਆਗ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਚਮਕ ਨਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਸੂਰਜ ਦੀ ਚਮਕ ਵਿੱਚ ਹੀ ਜਾ ਰਲਦੀ ਹੈ; ਦੀਵੇ ਨੂੰ ਧੁੱਪੇ ਰਖਿਆਂ ਉਸਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਸਗੋਂ ਉਹ ਸੂਰਜ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਮਿਲ ਕੇ ਆਪਣਾ ਰੂਪ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਰਮਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ; ਕਿਸੇ ਸਾਜ਼ ਦੀਆਂ ਤਰਬਾਂ ਉਹਨਾ ਵਿੱਚੋਂ ਸੁਰ ਨਿਕਲਣ ਨਾਲ ਮਰ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀਆਂ, ਸਗੋਂ ਸੁਰ-ਸਰੂਪ ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ; ਲੋਹਾ ਚੁੰਬਕ ਨਾਲ ਛੂਹ ਕੇ ਆਪਣਾ ਲੋਹ ਤਤ ਤਿਆਗ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਸਗੋਂ ਉਸਦਾ ਸ਼ਕਤੀ-ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪ ਵੀ ਚੁੰਬਕ ਹੋ ਨਿਬੜਦਾ ਹੈ। ਇੰਜ ਹੀ ਜੀਵ ਤਤ ਦਾ ਕਦੀ ਵਿਨਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਸਗੋਂ ਰੂਪ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵਾਤਮਾ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਪਾ ਕੇ ਹੀ ਸਰੀਰ ਧਾਰਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਜੀਵ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ 'ਸਾਈਂ ਨਾਲ ਪਿਆਰ' ਹੀ ਇਸਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਇਕ ਮਾਤਰ ਉਦੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਪਿਆਰ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਉਹ ਅਸਲੀਅਤ ਨਾਲ ਜਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਕਦੀ ਉਹ ਟੁਟਿਆ ਜਾਂ ਵਿਛੜਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਬ੍ਰਹਮ ਅਤੇ ਜੀਵ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਅਨੇਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤਾਂ ਅਥਵਾ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ—ਬ੍ਰਹਮ ਬ੍ਰਿੱਛ ਹੈ ਅਤੇ ਜੀਵ ਉਸਦੀਆਂ ਟਹਿਣੀਆਂ ਜਾਂ ਪੱਤੀਆਂ ਸਮਾਨ ਹੈ। ਜੀਵ ਰੂਪੀ ਟਹਿਣੀਆਂ ਅਤੇ ਪੱਤੀਆਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਬ੍ਰਹਮ ਬ੍ਰਿੱਛ ਤੋਂ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਜੀਵ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਅੰਸ਼ ਹੈ ਬ੍ਰਹਮ ਉਸਦਾ ਅੰਸ਼ੀ ਹੈ, ਜੀਵ ਅੰਗ ਹੈ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਉਸਦਾ ਅੰਗੀ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ; ਅਗਨੀ-ਰੂਪੀ ਅੰਸ਼ੀ ਸ੍ਰੋਤ ਹੈ ਅਤੇ ਜੀਵ ਕੋਇਲਾ-ਰੂਪੀ ਅੰਸ਼ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਅੰਸ਼ੀ ਵਿੱਚ ਸਮਾਵੇਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਹੀ ਉਸਦਾ ਰੂਪ ਨਿਖਰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਬ੍ਰਹਮ ਅਤੇ ਜੀਵ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮਾਂ-ਪੁਤਰ, ਪਿਤਾ-ਪੁਤਰ, ਪੁਤਰ-ਮਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਹੁ- ਸਾਗਰ-ਨਦੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਸਬੰਧ ਚੁੰਬਕ ਅਤੇ ਲੋਹੇ ਦਾ ਹੈ, ਸਾਗਰ-ਜਲ ਅਤੇ ਪੁੰਨਿਆ-ਚੰਨ ਦਾ ਹੈ, ਜੋਤਿ ਅਤੇ ਦੀਵੇ ਦਾ ਹੈ, ਦਾਤਾ ਅਤੇ ਭਿਖਾਰੀ ਦਾ ਵੀ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਅਤੇ ਜੀਵ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਨਿਰਧਾਰਣ ਲਈ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜਿਥੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਰਾਂਝੇ ਅਤੇ ਹੀਰ ਦੇ ਉਥੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਪਤੀ ਅਤੇ ਪਤਨੀ ਦੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਰੂਪਕਾਂ ਦੀ ਵੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਬ੍ਰਹਮ ਅਤੇ ਜੀਵ ਦੇ ਉਪਰ-ਕਥਿਤ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਭੇਦ ਅਤੇ ਅਭੇਦ ਦੋਹਾਂ ਹੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਇਸ ਭੇਦ-ਅਭੇਦ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਅਸੀਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਨਿੰਮਬਰਕ ਦੇ 'ਭੇਦਾਭੇਦਵਾਦ' (ਭੇਦ-ਅਭੇਦਵਾਦ) ਜਾਂ ਦਵੈਤਾ ਦਵੈਤਵਾਦ (ਦਵੈਤ-ਅਦਵੈਤਵਾਦ) ਦਾ ਵੀ ਨਾਮ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਚਲੇ ਭੇਦ ਦਾ ਕਾਰਣ 'ਭੁੱਲ' ਹੈ :—

(ੳ) ':ਪਰਦਾ ਹੈ ਵਿਚਕਾਰ ਤਣਿਆ ਭੁਲ ਦਾ
ਵਿਥ ਪਈ ਜਾਂ ਜਾਣ, ਪਾਈ ਭੁਲ ਨੇ। (ਰਾਣਾ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ)

(ਅ) ਕੋਈ ਵਿੱਥ ਮਹਾਨ ਗੱਭੇ ਹੋ ਪਈ
'ਭੁਲ' ਕਹਿਣ ਉਸ ਨਾਮ ਮਾੜੀ ਵਿਥ ਦਾ। (ਰਾਣਾ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ)

ਜੀਵ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਚਾਲੇ ਦੂਜਾ ਪੜਦਾ ਮੰਦੇ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਉਪਜੀ ਸ਼ਰਮ ਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਜੀਵ-ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਦੂਰੀ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਪੜਦਾ ਜੀਵ ਦਾ ਸਵੈ-ਸਿਰਜਿਤ ਹੈ, ਆਪ-ਸਹੇੜਿਆ ਹੈ। ਪਾਪ-ਕਰਮਾਂ ਕਾਰਣ ਜੀਵ ਦਾ ਮਨ ਕਰਤਾ ਵਲੋਂ ਗੁਮਰੁਠ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਹਿਰਦਾ ਹੋਰ ਵੀ ਕਠੋਰ ਹੋ ਕੇ ਮੰਦ-ਕਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਲਗਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੀਵ ਸੋਚਾਂ, ਸਮਝਾਂ ਤੋਂ ਵਿਹੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਰਬ ਤੋਂ ਦੂਰੀ ਹੋਰ ਵੀ ਪੱਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਫਿਰ ਇਕ ਪੜਦਾ ਹੋਰ ਚਿਤ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ
ਤਾਣ ਲਿਆ ਮਾਨੁਖ ਆਪਣੇ ਆਪ
ਕੀਤੇ ਕਰਮ ਜੁ ਮੰਦ ਲਜ ਉਪਜਾਂਵਦੇ ;
ਸ਼ਰਮ ਏਸ ਨੇ ਆਣ ਪੜਦਾ ਤਾਣਿਆ, (ਰਾਣਾ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ)

ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਜੀਵ ਅੰਦਰ ਇਕ ਮੰਦ-ਸੋਚ ਦਾ ਆਗਮਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਉਸਨੂੰ ਦੇਖਣ ਵਾਲਾ ਜਾਂ ਰੋਕਣ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਜੋ ਅਤੇ ਜਿਵੇਂ ਜੀਅ ਚਾਹੇ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਉਸਦੀ ਭੁੱਲ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਰੱਬ ਤਾਂ ਦੇਖਣਹਾਰ ਹੈ । ਸ਼ੇਰ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਵੇਖ ਕੇ ਅੱਖਾਂ ਮੀਟਿਆਂ ਸ਼ੇਰ ਅਲੋਪ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ । ਇੰਜ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਮੰਦੇ ਕਰਮਾਂ ਕਾਰਣ ਹੀ ਜੀਵ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਚਾਲੇ ਇਹ ਪੜਦਾ ਪਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ :—

ਤਦ ਇਕ ਮੰਦ ਸੁਭਾਵ ਜਾਂਦਾ ਬੱਝ ਹੈ,
ਜਿਸਦਾ ਇਹ ਪਰਭਾਵ ਹਿਰਦੇ ਛਾਉਂਦਾ :—
ਇਕੁਰ ਮਾੜਿਆਂ–ਨਾਲ–ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਪਿਆ
ਪੜਦਾ ਹੈ ਵਿਚਕਾਰ ਸਾਡੇ ਰੱਬ ਦੇ । (ਰਾਣਾ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ)

ਇਸ ਤੋਂ ਛੁਟ 'ਹਉਮੈਂ' ਨੂੰ ਵੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮ ਅਤੇ ਜੀਵ ਦੀ ਭੇਦ-ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਆਧਾਰਤੁਤ-ਕਾਰਣ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ :—

'ਹਉਮੈਂ ਹੀ ਹੈ ਮੂਲ ਪੜਦਾ ਰੱਬ ਤੋਂ
'ਏਹੋ ਹੀ ਹੈ ਰੋਕ ਸਾਈਂ ਪਯਾਰ ਦੀ;
'ਜੋ ਉਸ ਤੋਂ ਹੈ ਨਿੱਤ ਅਸਾਂ ਵਿਛੋੜਦੀ :
'ਅਸਾਂ ਓਸ ਵਿਚਕਾਰ ਉਸਰੀ ਕੰਧ ਏ:
'ਸਾਈਂ ਤੋਂ ਭੁਲ ਪੱਕੀ ਹੋ ਰਹੀ :— (ਰਾਣਾ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ)

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਅਤੇ ਜੀਵ ਵਿਚਲੀ ਵਿੱਥ ਦੇ ਮੂਲ ਕਾਰਣ 'ਭੁੱਲ' ਦਾ ਦਾਰੂ 'ਯਾਦ' ਹੈ ਜੋ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਹੀ ਰੂਪ ਹੈ —'ਯਾਦ ਜੁ ਪ੍ਰੇਮ ਸਰੂਪ ਦਾਰੂ ਹੈ ਉਹੋ ।' 'ਯਾਦ' ਆਪਣੀ ਪਰਪੱਕ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਪੁੱਜ ਕੇ ਪ੍ਰੇਮ ਰੂਪ ਹੋ ਨਿਬੜਦੀ ਹੈ । ਇੰਜ ਭੁੱਲ ਦੇ ਪੜਦੇ ਅਤੇ ਵਿੱਥ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਸਦਕਾ ਜੀਵ-ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਮਿਲਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ—'ਕਿਰਪਾ ਉਸਦੀ ਨਾਲ਼ ਹੁੰਦਾ ਮੇਲ ਹੈ ।' ਗੱਲ ਕੀ ਬ੍ਰਹਮ ਅਤੇ ਜੀਵ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਮੇਲ ਦਾ ਇਕ ਮਾਤਰ ਸਾਧਨ ਪ੍ਰੇਮ ਹੈ 'ਪ੍ਰੇਮ'ਜਿਦਾ ਹੈ ਨਾਮ—ਰੂਹਾਂ ਮੇਲਦਾ । (ਰਾਣਾ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ)

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਥੇ ਬ੍ਰਹਮ ਅਤੇ ਜੀਵ ਵਿੱਚ ਭੇਦ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਭੇਦ ਵੀ ਉਥੇ ਇਕ ਜੀਵ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਜੀਵ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਇਕ ਜੀਵ ਅਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਜੀਵਾਂ ਵਿੱਚ ਭੇਦ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਭੇਦ ਵੀ । ਜੀਵ-ਜੀਵ-ਭੇਦ ਦਾ ਕਾਰਣ ਹਉਮੈ, ਸਵਾਰਥ ਅਤੇ ਖੁਦਗਰਜ਼ੀ-ਵੇੜ੍ਹਿਆ ਜੀਵਾਂ ਦਾ ਸੁਭਾਵ ਅਤੇ ਇਸ ਸੁਭਾਵ ਦਾ ਵਿਕੋਲਿਤ੍ਰਾਪਣ ਹੈ । ਇਸੇ ਲਈ ਜੀਵ-ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਨਿਕ-ਪ੍ਰਕਾਰੀ ਅਤੇ ਬਹੁ-ਭਾਂਤੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਜੀਵ-ਜੀਵ-ਅਭੇਦਤਾ ਦਾ ਕਾਰਣ ਰਬ ਅਤੇ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਉਸਦੀ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕਤਾ ਦਾ 'ਸੂਤ' ਹੈ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਜੀਵ ਮਾਲਾ ਵਿੱਚ ਫੁੱਲਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਪਰੁੱਚੇ ਪਏ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਇਸ ਪਰਸਪਰ ਮਿਲਨ ਦਾ ਰੂਪ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਅਨੁਸਾਰ, ਅਦਿੱਖ ਹੈ।

ਭਾਂਤੋ ਭਾਂਤ ਦੀ ਜੀਵ-ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਜੋ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਸਵੈ-ਸਰੂਪ ਅਥਵਾ ਪ੍ਰੇਮ-ਸਰੂਪ ਦੀ ਹੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਹੈ, ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਚੇਤਨ ਜੀਵ-ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਥਵਾ ਮਾਨਵ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੀ ਸਰਵ-ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਹੈ। ਪਰ ਮਾਨਵ-ਜੀਵ-ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਵੀ ਮੋਟੇ ਤੌਰ ਤੇ ਦੋ ਭੇਦ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲੇ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਜੀਵ ਅਥਵਾ ਬੇਗਰਜ਼ ਅਤੇ ਪਰਸਵਾਰਥੀ ਅਤੇ ਗੁਰਮੁਖ ਜੀਵ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ 'ਪਾਰ ਗਿਰਾਮੀ ਲੋਕ' ਅਤੇ 'ਗੁਰਮੁਖ ਦਾਤੇ', 'ਦਰਦੀ' ਅਤੇ 'ਦਰਦਮੰਦ' ਆਦਿ ਵੀ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਪੈਗੰਬਰ, ਅਵਤਾਰ ਅਤੇ ਸਿਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਇਸੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਦੂਜੀ ਭਾਂਤ ਦੇ ਜੀਵ ਹਨ 'ਸਵਾਰਥ ਕੁੱਠੇ' 'ਖੁਦਗਰਜ਼', ਅਤੇ ਮਨਮੁਖ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ 'ਗਉਂ ਦੇ ਬੱਧੇ', 'ਲੋੜ ਫਸੇ 'ਅਤੇ 'ਬੇਦਰਦੇ' ਆਦਿ ਵੀ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਇਕ ਪਾਸੇ, ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਅਨੁ-ਸਾਰ, ਉਹ ਜੀਵ ਹਨ, ਜੋ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਹਨ, ਕ੍ਰਿਤਘਣ ਅਤੇ ਸ਼ੁਕਰ ਗੁਜ਼ਾਰ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ 'ਬਿਨਯਵਾਨ' ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਉਹ ਜੀਵ ਹਨ ਜੋ ਅਕ੍ਰਿਤਘਣ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ' ਬਿਨਯਹੀਨ'ਅਥਵਾ 'ਬਿਨ ਬਿਨਯ' ਜੀਵ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਹਿਲਿਆਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਗੁਰਮੁਖ ਅਥਵਾ ਭਗਤ ਕਹ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਮਨਮੁਖ ਅਥਵਾ ਅਭਗਤ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਮਾਇਆ

ਮਾਇਆ-ਦਰਸ਼ਨ ਭਾਰਤੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮੁਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਰਖਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਰਿਗਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਬਣੀ ਰਹੀ ਹੈ।

ਮਾਇਆ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਰਿਗਵੇਦ ਸੰਹਿਤਾ ਵਿੱਚ ਪਤੰਗ ਰੂਪੀ ਜੀਵਾਤਮਾ ਨੂੰ ਅਸੁਰੀ ਮਾਇਆ ਨਾਲ ਲਿਪਤ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਿਗਵੇਦ ਵਿੱਚ ਮਾਇਆ ਦਾ ਵਰਣਨ ਇੰਦਰ ਦੀ ਅਨੇਕ-ਰੂਪਧਾਰਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮਾਇਆ ਦੁਆਰਾ ਇੰਦਰ ਅਨੇਕ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕਰਕੇ ਜਜਮਾਨਾ ਪਾਸ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਵਧਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਜਿਹਨਾਂ ਸਮਸਤ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਸੰਪੰਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਹ ਸਭ ਮਾਇਆ-ਮਾਤਰ ਹਨ। ਰਿਗਵੇਦ ਵਿੱਚ ਜਗਤ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਮਾਇਆ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰੰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਮਸਤ ਮਾਯਾਵੀ ਲੋਕ ਇੰਦਰ ਦੇ ਅਨੇਕ-ਪ੍ਰਕਾਰੇ ਕੌਤਕਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹਨ। ਰਿਗਵੇਦ ਵਿੱਚ ਇਕ ਥਾਂ ਤੇ ਵਰੁਣ ਦੀ ਉਸ ਮਾਇਆ-ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਉਹ ਸਮਸਤ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਧਾਰਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਥਰਵ ਵੇਦ ਵਿੱਚ ਮਾਇਆ ਦਾ ਵਰਣਨ ਨਿਰਮਾਣ-ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਵੇਦ ਵਿੱਚ ਇੰਦਰ ਦੀ ਉਸਤਤ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਮਾਯਾਵਾਂ (ਛਲ-ਕਪਟਾਂ) ਨਾਲ ਸਵਰਗ ਲੋਕ ਤੇ ਆਉਣਾ ਚਾਹੁਣ ਵਾਲੇ ਅਸੁਰਾਂ ਨੂੰ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਮੋੜ ਕੇ, ਹੇਠਾਂ ਡੇਗ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਇਥੇ ਮਾਇਆ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਛਲ ਅਤੇ ਕਪਟ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਵੇਦ ਵਿੱਚ ਮਾਇਆ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਇੰਦਰ ਦੀ ਉਸ ਸ਼ਕਤੀ ਲਈ ਵੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਉਹ ਅਸੁਰਾਂ ਨੂੰ ਮਸਲ ਸੁਟਦਾ ਹੈ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਮਾਇਆ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਨੇਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਅਦਭੁਤ ਅਤੇ ਇੰਦਰ-ਜਾਲਿਕ ਚਤੁਰਾਈ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਜਿਵੇਂ ਏਤਰੇਅ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਿੱਚ; ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਜਿਵੇਂ ਤੈਂਤ-ਰੀਅ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਅਦਭੁਤ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਤਪਥ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਿੱਚ।

ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮਾਇਆ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਨੇਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਹੈ। ਬ੍ਰਿਹਦਾਰਣਯਕ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਇੰਦਰ ਦੀ ਅਨੇਕ-ਰੂਪ-ਧਾਰਣੀ ਰਹੱਸਮਈ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿੱਚ ਮਾਇਆ ਦਾ ਅਰਥ ਆਚਾਰ ਦੀ ਕੁਟਿਲਤਾ ਹੈ। ਸ਼ਵੇਤਾਸ਼ਵਤਰ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿੱਚ ਮਾਇਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਰਸਿੰਘ ਪੂਰਵਤਾਪਨੀ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿੱਚ ਮਾਇਆ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਅਵਿਦਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਥਾਇ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਕੈਵਲਯ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮਾਇਆ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਵਿਦਿਆ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਗੋਪਾਲ ਉੱਤਰਤਾਪਨੀ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿੱਚ ਮਾਇਆ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਗੀਤਾ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕ ਸਥਲਾਂ ਤੇ ਮਾਇਆ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੀਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਸ ਨਿਜ-ਸ਼ਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਅਬਿਨਾਸ਼ੀ ਅਤੇ ਅਜਨਮਾ ਬ੍ਰਹਮ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟ-ਜਗਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਮਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟ-ਜਗਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਨਾ ਨਾਲ ਬ੍ਰਹਮ ਇਸ ਦੁਆਰਾ ਢਕਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਜੀਵ ਪਰਦੇ ਰੂਪੀ ਮਾਇਆ ਨੂੰ ਹੀ ਸਭ ਕੁਝ ਸਮਝਣ ਲਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਗੀਤਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮ ਆਪਣੀ ਯੋਗ-ਮਾਇਆ ਦੁਆਰਾ ਢਕਿਆ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਸਭ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵ ਅਜਨਮਾ ਅਤੇ ਅਬਿਨਾਸ਼ੀ ਬ੍ਰਹਮ-ਤਤ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ। ਇੰਜ ਗੀਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਮਾਇਆ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਅਨਾਦਿ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤ ਹੋ ਕੇ ਉਹ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਉਪਰ ਪਰਦਾ ਪਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਗੱਲ ਕੀ, ਗੀਤਾ ਦੀ ਮਾਇਆ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਉਤਪਾਦਕ ਕਿਰਿਆ-ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਪੁਰਾਣ-ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਮਾਇਆ ਸੰਬੰਧੀ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਿਸ਼ਣੂ ਪੁਰਾਣ ਵਿੱਚ ਮਾਇਆ ਸ਼ਬਦ ਅਨੇਕ ਵਾਰ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਬਹੁਤਾ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਸ਼ਣੂ ਦੀ ਮਾਇਆ ਦੇ ਪ੍ਰਥਇ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਵੇਂ—ਮੋਹਨ ਰੂਪਧਾਰੀ ਭਗਵਾਨ ਵਿਸ਼ਣੂ ਆਪਣੀ ਮਾਇਆ ਦੁਆਰਾ ਦਾਨਵਾਂ ਨੂੰ ਮੋਹਿਤ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਕਮੰਡਲ ਲੈ ਕੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁਟ ਇਸ ਪੁਰਾਣ ਵਿੱਚ ਇਕ ਥਾਂ ਵਿਸ਼ਣੂ ਦੁਆਰਾ ਮਾਇਆ ਮੋਹ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਦਾ ਵੀ ਵਰਣਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀਮਦ ਭਾਗਵਤ ਪੁਰਾਣ ਵਿੱਚ ਮਾਇਆ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿੰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਵਸਤੂ ਦੇ ਨਾ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਉਸਦੇ ਅਸਤਿਤਵ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਆਤਮਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਉਸਨੂੰ ਆਤਮਾ ਦੀ ਮਾਇਆ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਦਸਵੇਂ ਸਕੰਧ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਮੋਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਇਸਤਰੀ, ਪੁਤਰ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਆਸਕਤ ਹੋਣ ਅਤੇ ਦੁਖ ਦੇ ਅਪਾਰ ਸਾਗਰ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬਣ ਦਾ ਵਰਣਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਪੁਰਾਣ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮਾਇਆ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਮਾਇਆ ਲਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਮੁਨੀ ਕੰਡੂ ਭਗਵਾਨ ਅਗੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹੇ ਭਗਵਾਨ! ਆਪ ਦੀ ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਮੋਹਿਤ ਹੋਇਆ ਮੈਂ ਚਿਰਕਾਲ ਤੋਂ ਭ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਸਿਆ ਪਿਆ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਵਿਸ਼ਯ-ਆਸਕਤ ਮਨ ਵਾਲਾ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਮਾਇਆ ਦਾ ਪਾਰ ਨਹੀਂ ਪਾ ਸਕਦਾ। ਵਰਾਹ ਪੁਰਾਣ ਵਿੱਚ ਕਪਿਲ ਅਤੇ ਜੋਗੀਸ਼ਵਰ ਮੁਨੀ ਦੇ ਮਾਇਆ ਦੁਆਰਾ ਅਨੇਕ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ। ਇਥੇ ਮਾਇਆ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਸਮਾਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਲਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸ਼ਿਵ ਪੁਰਾਣ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਸ਼ਿਵ ਤੋਂ ਮਾਇਆ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦਿਖਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਇਥੇ ਮਾਇਆ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸ਼ਿਵ-ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸਕੰਦ ਪੁਰਾਣ ਵਿੱਚ ਕਪਟ ਦੁਆਰਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਗਣੇਸ਼ ਜੀ ਦੀ ਮਾਇਆ ਲਈ ਮਾਇਆ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ। ਗਣੇਸ਼ ਜੀ ਆਪਣੀ ਮਾਇਆ ਸਦਕਾ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਅੰਤਹ-ਪੁਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਥੇ ਮਾਇਆ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਰਹੱਸਮਈ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮਵੈਵੇਰਤ ਪੁਰਾਣ ਵਿੱਚ ਭਗਵਤੀ ਦੁਰਗਾ ਨੂੰ ਜਗਤ-ਮੋਹਣੀ ਮਾਇਆ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਵਿਸ਼ ਪੁਰਾਣ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਵਿੱਚ ਮਹਾਂਦੇਵ ਦੁਆਰਾ ਰਚੀ ਸ਼ਾਬਰੀ-ਮਾਇਆ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ— ਸ਼ਾਬਰੀ ਇਕ ਅਸੁਰ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ। ਮਹਾਂਨਾਰਦੀ ਪੁਰਾਣ ਵਿੱਚ ਦੈਂਤਾਂ ਲਈ 'ਮਾਯਿਨਿਹੀ' ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਅਸੁਰੀ ਮਾਇਆ ਹੈ। ਇਥੇ ਦੈਂਤਾਂ ਦੇ ਦੇਵ-ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਦੀ ਕਥਾ ਵੀ ਆਈ ਹੈ। ਮਾਰਕੰਡੇ ਪੁਰਾਣ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਣੂ ਦੀ ਮਾਇਆ ਦੇ ਪ੍ਰਥਾਇ ਹੀ ਮਾਇਆ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਵਾਮਨ ਪੁਰਾਣ ਵਿੱਚ ਵਾਮਨ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਉਸਤਤ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਉਹਨਾ ਦੇ ਮਾਯਿਕ ਰੂਪ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਥੇ ਵੀ ਮਾਇਆ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਯੋਗ-ਮਾਇਆ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਗਰੁੜ ਪੁਰਾਣ ਵਿੱਚ ਮਾਇਆ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੇਵ-ਮਾਇਆ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਦੇਵ ਤੋਂ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਹੀ ਭਾਵ ਲਿਆ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮਾਂਡ ਪੁਰਾਣ ਵਿੱਚ ਮਾਇਆ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਅਨਾਦਾਰ ਸੂਚਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਦਮ ਪੁਰਾਣ ਵਿੱਚ ਮਾਇਆ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਮੋਹਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਲਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਤੰਤਰ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਮਾਇਆ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਨੇਕ ਸਥਲਾਂ ਤੇ ਹੋਈ ਹੈ। ਸ਼ਿਵਸੂਤਰ ਵਿੱਚ ਮਾਇਆ ਦਾ ਚਿਤ੍ਰਣ ਅਵਿਦਿਆ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਤੰਤਰ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਗ੍ਰੰਥ, ਤੰਤਰਾਲੋਕ, ਵਿੱਚ ਮਾਇਆ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਨੇਕ ਵਾਰ ਅਤੇ ਅਨੇਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ; ਇਕ ਥਾਂ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਸਵਿਕਲਪ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਮਾਇਆਮਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਭਰਮ ਵਿੱਚ ਪਾਉਣ ਵਾਲੀ ਮਾਇਆ ਦਾ ਵੀ ਵਰਣਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਲਕਸ਼ਮੀ ਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਉਂਜ ਤਾਂ ਮਾਇਆ ਦੇ ਅਨੇਕ ਰੂਪ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲਖ਼ਸ਼ਮੀ, ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਤ੍ਰੈਗੁਣਾਤਮਿਕ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਹੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੈ। ਮਹਾਂਨਿਰਵਾਣ ਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਰਿਗਵੈਦਿਕ ਇੰਦਰ ਦੀ ਨਿਆਈਂ ਕਾਲੀ ਦੇ ਮਾਇਆ ਦੁਆਰਾ ਅਨੇਕ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ। ਇਥੇ ਮਾਇਆ ਨੂੰ ਆਧਾਰ-ਸ਼ਕਤੀ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਬਹੁਤਾ ਕਰਕੇ ਇਸ ਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਮਾਇਆ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬੀਜ-ਮੰਤਰ ਦੇ ਲਈ ਹੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਬੀਜ-ਮੰਤਰ ਦੇ ਲਈ ਵਰਤੇ ਗਏ ਮਾਇਆ ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਮਾਇਆ ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸਮਾਨਤਾ ਨਹੀਂ। ਤੰਤਰ ਸਾਹਿਤ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਰੂਪਣੀ ਮਾਇਆ ਅਤੇ ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰੀਆ ਦੀ ਮਾਇਆ-ਸ਼ਕਤੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਭੇਦ ਹੈ। ਜੋ ਮਾਇਆ-ਸ਼ਕਤੀ ਸ਼ੰਕਰ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਜੜ੍ਹ ਅਤੇ ਮਿਥਿਆ ਹੈ। ਉਹੀ ਤੰਤਰ-ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਚਿੱਤ-ਰੂਪਣੀ (ਚੈਤੰਨਯ) ਮਹਾਮਾਯਾ ਹੈ। ਸ਼ੰਕਰ-ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਮਾਇਆ ਦਾ ਅਨਿਰਵਚਨੀਅ ਰੂਪ ਵੀ ਤੰਤਰ-ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਹੈ।

ਬੋਧ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਮਾਇਆ ਦੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਰੂਪ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪਾਲੀ ਬੋਧ-ਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਮਾਇਆ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਛਲ ਅਤੇ ਕਪਟ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਅਸ਼ਵਘੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਮਾਇਆ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 'ਇੰਦਰ-ਜਾਲ' ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਮਹਾਂਯਾਨ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁਖ ਰਚਨਾ 'ਲੰਕਾਵਤਾਰ ਸੂਤਰ' ਵਿੱਚ ਮਾਇਆ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 'ਅਸੱਤ' ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਰਣ ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ 'ਮਾਇਆ ਸ੍ਵਪਨੋਪਮ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਲੰਕਾਵਤਾਰ ਸੂਤਰ ਵਿੱਚ ਮਾਇਆ ਦੀ ਸਵਪਨਮਈਤਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੀ ਪ੍ਰਮੁਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਮਾਇਆ, ਗੰਧਰਵ ਨਗਰੀ ਅਤੇ ਮ੍ਰਿਗ ਤ੍ਰਿਸ਼ਣਾ ਆਦਿ ਨੂੰ ਇਕ ਹੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਰਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਕਤ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਇੰਦਰ-ਜਾਲ-ਰੂਪਣੀ ਮਾਇਆ ਭਰਮ ਆਦਿ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ ਰਖਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਮਿਥਿਆ ਜਗਤ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਭਰਮਾਂ ਦਾ ਕਾਰਣ ਅਗਿਆਨੀ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਚਿੱਤਗਤ ਅਥਵਾ ਮਾਨਸਿਕ ਭਰਮ ਹੈ, ਇਸੇ ਲਈ ਗਿਆਨੀ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਭਰਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਮਾਇਆ ਦੇ ਅਰਥ ਅਨੇਕ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਕਤੀ, ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀ, ਅਦਭੁਤ ਸ਼ਕਤੀ ਜਾਂ ਰਹੱਸਮਈ ਸ਼ਕਤੀ, ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਉਤਪਾਦਕ-ਕਿਰਿਆ-ਸ਼ਕਤੀ ਜਾਂ ਨਿਰਮਾਣ-ਸ਼ਕਤੀ, ਛਲ ਅਤੇ ਕਪਟ, ਅਦਭੁਤ ਚਤੁਰਾਈ, ਆਚਾਰ ਦੀ ਕੁਟਿਲਤਾ ਅਤੇ ਅਵਿਦਿਆ ਆਦਿ।

ਮਾਇਆ ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਚਿਤਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਦੋ ਰੂਪ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ—'ਵਿਦਿਆ ਮਾਇਆ' ਅਤੇ 'ਅਵਿਦਿਆ ਮਾਇਆ।' ਵਿਦਿਆ ਮਾਇਆ। ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਉਹ ਅਧੀਨ-ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਬ੍ਰਹਮ ਸਮਸਤ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਮਾਇਆ ਦਾ 'ਸ਼ਕਤੀ-ਰੂਪ' ਜਾਂ 'ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਉਤਪਾਦਕ-ਰੂਪ' ਹੈ। ਜਿਥੇ ਵਿਦਿਆ ਮਾਇਆ ਬ੍ਰਹਮ ਅਧੀਨ ਹੈ ਉਥੇ ਅਵਿਦਿਆ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਮਾਇਆ ਜੀਵ ਉਪਰ ਹਾਵੀ ਹੋ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਰਖਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਜੀਵ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਖਚਿਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਗਿਆਨ, ਭਰਮ, ਵਿਸ਼ੇ-ਵਿਕਾਰ, ਵਿਸ਼ੇ-ਰਸ-ਭੋਗ, ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ, ਅਹੰਕਾਰ, ਕਨਕ-ਕਾਮਨੀ ਅਥਵਾ ਧਨ-ਦਾਰਾ, ਧਨ-ਸੰਪਤੀ, ਜਗਤ-ਪ੍ਰਪੰਚ, ਜਾਗਤਿਕ ਅਥਵਾ ਦੁਨਿਆਵੀ ਸੁਖ ਅਤੇ ਤ੍ਰਿਸ਼ਣਾ-ਜਾਲ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਸੰਲਗਨਤਾ ਅਵਿਦਿਆ ਮਾਇਆ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ।

ਮਾਇਆ ਲਈ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਉਤਪਾਦਕ-ਕ੍ਰਿਰਿਆ-ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨਤਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਦੋ ਰੂਪ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਸਾਂਖ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਵੇਦਾਂਤ ਦੀ ਬ੍ਰਹਮ-ਅਧੀਨ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ। ਸ਼ਵੇਤਾਸ਼ਵਤਰ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਮਾਇਆ ਦਾ ਪ੍ਰਯਾਯ-ਵਾਚੀ ਸਵੀਕਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰੀਆ ਨੇ ਵੀ ਬ੍ਰਹਮ-ਸੂਤਰ ਦੇ ਆਪਣੇ ਭਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੂੰ ਮਾਇਆ ਦਾ ਪ੍ਰਯਾਯਵਾਚੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਗੀਤਾ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਨੇ ਆਪ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਸੁਤੰਤਰ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਮੇਰੀ ਹੀ ਮਾਇਆ ਹੈ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਗੀਤਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮਾਇਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਪ੍ਰਯਾਯਵਾਚੀ ਹਨ। ਦੂਜੀ ਭਾਂਤ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਸਾਂਖ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਹੈ ਜੋ ਜਗਤ ਦਾ ਆਦਿ ਅਤੇ ਮੂਲ ਕਾਰਣ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਆਪਣਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਕਾਰਣ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਸੁਤੰਤਰ ਅਤੇ ਸੈਭੰ ਹੈ।

ਗੀਤਾ ਦੀ ਮਾਇਆ ਅਤੇ ਸਾਂਖ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਤ੍ਰੈਗੁਣਾਤਮਿਕ ਹਨ। ਗੀਤਾ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਨੇ ਅਨੇਕ ਸਥਲਾਂ ਤੇ ਆਪਣੀ ਗੁਣਮਈ ਜਾਂ ਤ੍ਰੈਗੁਣਾਤਮਿਕ ਮਾਇਆ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਗੀਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਤ੍ਰੈਗੁਣਾ-ਤਮਿਕ ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਹੀ ਤ੍ਰੈਗੁਣਾਤਮਿਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਜਾਂ ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਸਤੋਗੁਣ, ਰਜੋਗੁਣ ਅਤੇ ਤਮੋਗੁਣ ਨਾਮੀ ਤ੍ਰੈਗੁਣ ਅਬਿਨਾਸ਼ੀ ਜੀਵਾਤਮਾ ਨੂੰ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਬੰਨ੍ਹਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਗੀਤਾ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਮ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਤ੍ਰੈਗੁਣਾਤਮਿਕ ਮਾਇਆ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਆਪ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੀ ਦੈਵੀ ਅਤੇ ਤ੍ਰੈਗੁਣਾਤਮਿਕ ਮਾਇਆ ਦੁੱਤਰ ਹੈ, ਪਰ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਮੇਰਾ ਭਜਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਪਾਰ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

ਸਾਂਖ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤ੍ਰੈਗੁਣਾਂ ਦੀ ਸਮ-ਅਵਸਥਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਤ੍ਰੈਗੁਣ ਸਮ-ਸ਼ਕਤੀ-ਸੰਪੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਰਥਾਤ ਜਦੋਂ ਇਕ ਗੁਣ ਦੂਜੇ ਦੋ ਗੁਣਾਂ ਉਪਰ ਹਾਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਉਦੋਂ ਇਕ ਵਿਕਾਰਹੀਨ, ਨਿਰਵਿਸ਼ੇਸ਼, ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਤ੍ਰੈਗੁਣਾਂ ਦੀ ਇਹ ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਸਮ-ਅਵਸਥਾ ਹੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਭ ਪਦਾਰਥ ਤ੍ਰੈਗੁਣਾਤਮਿਕ ਅਤੇ ਅਚੇਤ ਹਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਉਪਾਦਾਨ ਕਾਰਣ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵੀ ਤ੍ਰੈਗੁਣਾਤਮਿਕ ਅਤੇ ਅਚੇਤਨ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਜੜ੍ਹ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਜਾਂ ਪਰਿਵਰਤਨ ਤੋਂ ਹੀ ਜਗਤ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਤਾਂ ਵੀ ਸਾਂਖ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਅਵਿਕ੍ਰਿਤੀ ਮੰਨਿਆਂ ਗਿਆ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਉਹ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਕਾਰਣ ਦਾ ਵਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਾਂਖ ਦੀ ਤ੍ਰੈਗੁਣਾਤਮਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਜੀਵ ਦੇ ਬੰਧਨ ਅਤੇ ਮੋਖ ਦਾ ਕਾਰਣ ਹੈ।

ਸਾਂਖ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਅਤੇ ਗੀਤਾ ਦੀ ਮਾਇਆ ਵਿੱਚ ਮੌਲਿਕ ਅੰਤਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿਥੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਸੁਤੰਤਰ ਹੈ ਉਥੇ ਮਾਇਆ ਪਰਤੰਤਰ ਹੈ ਅਥਵਾ ਬ੍ਰਹਮ-ਅਧੀਨ ਹੈ। ਦੋਵੇਂ ਤ੍ਰੈਗੁਣਾਤਮਿਕ ਜ਼ਰੂਰ ਹਨ ਪਰ ਜਿਥੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਮੋਖ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣਦੀ ਹੈ ਉਥੇ ਮਾਇਆ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀ ਸਮਰੱਥਾ ਨਹੀਂ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਂਖ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਅਤੇ ਗੀਤਾ ਦੀ ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸਮਰੱਥ ਹੈ।

8123

ਮਾਇਆ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੀ ਚਿਤਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਦਵੈਤ ਵੇਦਾਂਤ ਵਿੱਚ ਮਾਇਆ ਦਾ ਸ਼ਕਤੀ-ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਵੇਚਨ ਆਮ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਸ਼ਕਤੀ; ਸ਼ਾਕਤ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਪਰ ਜਿਥੇ ਸ਼ਾਕਤ ਸ਼ਕਤੀ ਮਹਾ-ਮਾਯਾ ਚਿਤ-ਸਰੂਪ ਹੈ ਉਥੇ ਵੇਦਾਂਤ ਦੀ ਮਾਇਆ ਜੜ੍ਹ-ਸਰੂਪ ਹੈ। ਸ਼ੰਕਰ ਦੀ ਮਾਇਆ ਪਰਮੇਸਰ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਹ ਅਵਿਅਕਤ, ਅਨਾਦਿ ਅਤੇ ਤ੍ਰੈਗੁਣਾਤਮਿਕ ਹੈ। ਮਾਇਆ-ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਜਗਤ ਦਾ ਕਾਰਣ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਦਖਣ ਦੇ ਵੈਸ਼ਣਵ ਆਲਵਾਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਜਗਤ-ਰਚਨਾ ਦਾ ਕਾਰਣ ਸ਼ਕਤੀ-ਰੂਪ ਮਾਇਆ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ। ਰਾਮਾਨੁਜ ਨੇ ਮਾਇਆ ਨੂੰ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਰਚਨਾ ਦੀ ਵਿਚਿੱਤਰ ਅਤੇ ਅਚਿੰਤਯ ਸ਼ਕਤੀ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਮਧਵਾਚਾ-ਰੀਆ ਦੀ ਧਾਰਣਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਾਇਆ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਉਹ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਜੋ ਈਸ਼ਵਰ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਨੂੰ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਸਿਰਜਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਅਸਤਿਤਵ ਪਰ-ਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਉਲਟ ਵਲਭ ਅਨੁਸਾਰ ਮਾਇਆ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਅਨਿਖੜਵੀਂ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਚੈਤੰਨਯ ਮਹਾਂਪ੍ਰਭੂ ਨੇ ਮਾਇਆ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਅਚਿੰਤਯ ਸ਼ਕਤੀ ਮੰਨਿਆਂ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਈਸ਼ਵਰ ਆਪਣੀ ਅਚਿੰਤਯ ਸ਼ਕਤੀ-ਰੂਪ ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਹੀ ਆਤਮ-ਉਤਪਾਦਨ ਦੁਆਰਾ ਜਗਤ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਅਤੇ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਾਥ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵਿੱਚ ਮਾਇਆ ਤਤ ਦਾ 'ਸ਼ਕਤੀ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾਥ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮਸ਼ਿਵ ਦੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਪੰਜ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਹਨ ਅਰਥਾਤ ਨਿਜ, ਪਰ, ਅਪਰ, ਸੂਖਮ ਅਤੇ ਕੁੰਡਲੀ। ਕੁੰਡਲੀ ਜਾਂ ਕੁੰਡਲਨੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸ਼ਕਤੀ ਸਮਸਤ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਸਮਸਤ ਜਗਤ ਇਸੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪਰਿਣਾਮ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹੀ ਜਗਤ-ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਰਿਣਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਥ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ, ਗੀਤਾ ਦੀ ਮਾਇਆ ਅਤੇ ਸਾਂਖ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਾਂਗ ਤ੍ਰੈਗੁਣਾਤਮਿਕ ਹੈ ਜਿਸਨੇ ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਣੂ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵ ਨੂੰ ਉਤਪੰਨ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਜਿਥੇ ਸਾਂਖ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਵੇਦਾਂਤ ਦੀ ਮਾਇਆ ਜੜ੍ਹ ਹੈ ਉਥੇ ਨਾਥ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸ਼ਿਵ-ਰੂਪ ਚੇਤੰਨ-ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਆਪ ਵੀ ਚੇਤੰਨ ਹੈ।

ਮਾਇਆ ਨੂੰ ਅਨਿਰਵਚਨੀਅ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਨਿਰਵਚਨ ਜਾਂ ਲੱਛਣ ਠੀਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ ਜਿਵੇਂ ਰਸੀ ਵਿੱਚ ਸਰਪ ਦਾ ਗਿਆਨ। ਰੱਸੀ ਵਿੱਚ ਸਰਪ ਦਾ ਗਿਆਨ ਸੱਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਦੀਪਕ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਰੱਸੀ-ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੇ ਸਰਪ-ਗਿਆਨ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਸਨੂੰ ਅਸੀਂ ਅਸੱਤ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਰੱਸੀ ਦੇ ਭੈਅ ਕਾਰਣ ਹੀ ਸਾਨੂੰ ਕੰਬਣੀ ਛਿੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਰੱਸੀ ਨੂੰ ਸਰਪ ਸਮਝ ਕੇ ਡਰ ਕਾਰਣ ਮਨੁੱਖ ਭਜ ਉਠਦਾ ਹੈ। ਇੰਜ ਇਹ ਗਿਆਨ ਸਤ-ਅਸਤ ਦੋਹਾਂ ਤੋਂ ਵਿਲੱਖਣ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਅਨਿਰਵਚਨੀਅ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਅਚਾਰੀਆ ਗੌੜਪਾਦ ਨੇ ਮਾਇਆ ਨੂੰ ਅਨਿਰਵਚਨੀਅ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਅਨਿ-ਰਵਚਨੀਅਤਾ ਸੰਬੰਧੀ ਗੌੜਪਾਦ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਮਾਇਕ ਜਗਤ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਅਚਿੰਤਯ ਹੈ। ਗੌੜਪਾਦ ਦਾ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਕਿ ਜਗਤ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਦਾ ਕਾਰਜ-ਕਾਰਣਤਵ ਨਾ ਸੱਤ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਅਸੱਤ, ਵੀ ਮਾਇਆ ਦੀ ਅਨਿਰਵਚਨੀਅਤਾ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ।

ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰੀਆ ਅਨੁਸਾਰ ਵੀ ਮਾਇਆ ਅਨਿਰਵਚਨੀਅ ਹੈ, ਇਹ ਨਾ ਸਤ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਅਸੱਤ। ਜੇ ਇਹ ਸੱਤ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਬ੍ਰਹਮ-ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਉਪ੍ਰੰਤ ਇਸ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਦੂਗਰ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਮਿਤ ਜਾਦੂ-ਬਿਰਖ ਆਦਿ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਮਾਇਆ ਨੂੰ ਅਸੱਤ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਜੇ ਇਸ ਨੂੰ ਅਸੱਤ ਮੰਨ ਲਈਏ ਤਾਂ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਕਦਾਚਿਤ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ। ਵਿਵਹਾਰਕ ਜਗਤ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤੀ, ਜੋ ਮਾਇਆ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਸਦੀ ਸੱਤਤਾ ਨੂੰ ਸਿੱਧ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਇਆ ਪਰਮਾਰਥਕ ਅਸੱਤ ਅਤੇ ਲੌਕਿਕ ਸੱਤ ਤੋਂ ਵਿਲੱਖਣ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਅਨੁਭਵ-ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੱਤ ਹੈ। ਸ਼ੰਕਰ ਅਨੁਸਾਰ ਮਾਇਆ ਨਾ ਸੱਤ-ਰੂਪ ਹੈ, ਨਾ ਅਸੱਤ-ਰੂਪ; ਨਾ ਸੱਤ-ਅਸੱਤ-ਰੂਪ; ਇਹ ਨਾ ਭਿੰਨ ਹੈ, ਨਾ ਅਭਿੰਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਭਿੰਨ-ਅਭਿੰਨ ਰੂਪ। ਮਾਇਆ ਨਾ ਅੰਗ-ਸਹਿਤ ਹੈ, ਨਾ ਅੰਗ-ਰਹਿਤ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਅੰਗ-ਅਨੰਗ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮਾਇਆ ਅਤਿਅੰਤ ਵਿਲੱਖਣ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸੇ ਲਈ ਅਨਿਰਵਚਨੀਅ ਹੈ।

ਫਰੀਦ-ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਮਾਇਆ ਲਈ 'ਕਸੁੰਭੜੈ' ਅਤੇ 'ਵਿਸਗੰਦਲਾਂ' ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਕਸੁੰਭਾ ਇਕ ਫੂਲ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਰੰਗ ਵੇਖਣ ਵਿੱਚ ਬੜਾ ਹੀ ਚੁਹਚੁਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਖਰਾਬ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਕਸੁੰਭੇ-ਰੂਪੀ ਮਾਇਆ ਨੂੰ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਲਗਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦੀ ਨੇੜਤਾ ਅਤਿ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਹੈ। ਫਰੀਦ-ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ 'ਵਿਸੁ-ਗੰਦਲਾ' ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਮਾਇਆ-ਸੰਕਲਪ ਹੀ ਹੈ। ਦੁਨਿਆਵੀ ਮਾਇਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਥਾਇ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਨੇ 'ਵਿਸੁ-ਗੰਦਲਾਂ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਦੁਨਿਆਵੀ ਪਦਾਰਥ ਮਾਨੋਂ ਜ਼ਹਿਰ ਭਰੀਆਂ ਗੰਦਲਾਂ ਹਨ ਜੋ ਖੰਡ ਵਿੱਚ ਗਲੇਫੀਆਂ ਪਈਆਂ ਹਨ—'ਫਰੀਦਾ ਏ ਵਿਸੁ ਗੰਦਲਾ ਧਰੀਆ ਖੰਡ ਲਿਵਾੜਿ।' ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਕੰਚਨ ਵੰਨੇ ਅਰਥਾਤ ਮਾਇਆ ਅਥਵਾ ਧਨ ਦੌਲਤ ਵਿੱਚ ਸੰਲਗਨ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਉਹ ਆਰੇ ਨਾਲ ਚੀਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ—'ਕੰਚਨ ਵੰਨੇ ਪਾਸੇ ਕਲਵਤਿ ਚੀਰਿਆ।' ਸਮੁਚੇ ਤੌਰ ਤੇ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਫਰੀਦ-ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਾਸਨਾ, ਸੰਸਾਰਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਲੋਭ-ਲਾਲਚ ਅਤੇ ਧਨ-ਦੌਲਤ ਵਿੱਚ ਸੰਲਗਨਤਾ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮਾਇਆ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ।

ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਮਾਇਆ ਨੂੰ ਤ੍ਰੈਗੁਣਾਤਮਿਕ ਮੰਨਿਆਂ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਮਾਇਆ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਤ੍ਰੈਗੁਣਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੋਈ ਹੈ—'ਮਾਇਆ ਮਾਈ ਤ੍ਰੈਗੁਣ ਪਰਸੂਤਿ ਜਮਾਇਆ' (ਮਾਰੂ ਮ. 3)

ਮਾਇਆ ਸੈਭੰ ਨਹੀਂ, ਸੁਤੰਤਰ ਨਹੀਂ, ਪਰਤੰਤਰ ਹੈ, ਬ੍ਰਹਮ-ਅਧੀਨ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਹੁਕਮ ਤੋਂ ਹੀ ਇਸਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹੋਈ ਹੈ—'ਮਾਇਆ ਮੋਹੁ ਹੁਕਮਿ ਬਣਾਇਆ' (ਮਾਰੂ ਮ. 3); 'ਮਾਇਆ ਮੋਹੁ ਮੇਰੈ ਪ੍ਰਭਿ ਕੀਨਾ ਆਪੇ ਭਰਮਿ ਭੁਲਾਏ' (ਸਿਰੀਰਾਗ ਮ. 3); 'ਧੁਰ ਕੀ ਭੇਜੀ ਆਈ ਆਮਰਿ' (ਆਸਾ ਮ. 5)'

ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਮਾਇਆ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਉਤਪਾਦਕ-ਸ਼ਕਤੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਤੋਂ ਬ੍ਰਹਮਾ ਵਿਸ਼ਣੂ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵ ਉਤਪੰਨ ਹੋਏ ਹਨ—'ਸਿਵ ਸਕਤਿ ਆਪਿ ਉਪਾਇਕੈ ਕਰਤਾ ਆਪੇ ਹੁਕਮ ਵਰਤਾਏ' ਰਾਮਕਲੀ ਮ.3); ਬ੍ਰਹਮਾ ਬਿਸਨ ਮਹੇਸ ਉਪਾਏ ਮਾਇਆ ਮੋਹ ਵਧਾਇਆ' (ਮਾਰੂ ਮ. 1)।

ਮਾਇਆ ਨੂੰ ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ 'ਚੇਰੀ' ਅਥਵਾ ਦਾਸੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। 'ਚੇਰੀ' ਦਾ ਇਹ ਸੰਕਲਪ 'ਬ੍ਰਹਮ-ਅਧੀਨ-ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਉਤਪਾਦਕ-ਕਿਰਿਆ-ਸ਼ਕਤੀ' ਅਤੇ ਵਿਦਿਆ ਮਾਇਆ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨਾਲ ਜਾ ਰਲਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ਕਤੀ-ਰੂਪੀ ਮਾਇਆ ਵੀ 'ਚੇਰੀ' ਸਮਾਨ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ-ਅਧੀਨ ਹੈ—'ਮਾਇਆ ਜਾ ਕੀ ਚੇਰੀ' (ਬਿਹਾਗੜਾ ਮ. 9)।

ਮਾਇਆ ਦੁਖਾਂ ਦਾ ਮਹਾਨ ਜੰਗਲ ਹੈ ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਜੀਵ ਇਸ ਵਿੱਚ ਖਚਿਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਮਾਇਆ ਦਾ ਇਹ ਸਰੂਪ 'ਵਿਦਿਆ-ਮਾਇਆ' ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ 'ਅਵਿਦਿਆ-ਮਾਇਆ' ਵਾਲਾ ਹੈ—'ਮਾਇਆ ਮੋਹ ਮਹਾ ਸੰਕਟ ਬਨ ਤਾ ਸਿਉ ਰੁਚ ਉਪਜਾਵੈ' (ਗਉੜੀ ਮ. 9); 'ਗਹਬਰ ਬਨ ਘੋਰ ਗਹਬਰ ਬਨ ਘੋਰ ਹੈ' (ਆਸਾ ਮ. 5)।

ਮਾਇਆ, ਜਗਤ-ਜੰਜਾਲ ਪ੍ਰਤੀ ਜੀਵ ਦੇ ਖਚਿਤ ਹੋਣ ਲਈ ਇਕ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਸ੍ਰੋਤ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਮਾਇਆ ਦੇ ਜੰਜਾਲਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਪਾਉਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ—'ਛਾਡਿ ਸਗਲ ਜੰਜਾਲ' (ਸਲੋਕ ਮ. 9)।

ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਮਾਇਆ ਦੇ ਪ੍ਰਥਾਇ ਪ੍ਰਪੰਚ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਆਡੰਬਰ, ਛਲ, ਕਪਟ ਅਥਵਾ ਧੋਖਾ ਆਦਿ। ਉਦਰ-ਪੂਰਤੀ ਹਿਤ ਵਿਚਰਦਾ ਹੋਇਆ ਜੀਵ ਮਾਨੋਂ ਮਾਇਆ ਹਥੀਂ ਵਿਕਿਆ ਪਿਆ ਹੈ—'ਕਰਿ ਪਰਪੰਚ ਉਦਰ ਨਿਜ ਪੋਖਿਓ...ਮਾਇਆ ਹਾਥਿ ਬਿਕਾਨਾ' (ਸੋਰਠਿ ਮ. 9)।

ਮਾਇਆ, ਅਗਿਆਨ ਦੀ ਜਨਨੀ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਮਾਇਆ ਅਗਿਆਨ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਯਾਯ ਹੈ। ਅਗਿਆਨ ਰੂਪੀ ਮਾਇਆ ਦੀ ਹੋਂਦ ਗਿਆਨ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਬਾਧਕ ਸਿਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਜਿਥੇ ਮਾਇਆ ਦਾ ਅੰਧਕਾਰ ਹੈ ਉਥੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਸੋਝੀ ਅਸੰਭਵ ਹੋ ਨਿਬੜਦੀ ਹੈ—'ਮਦਿ ਮਾਇਆ ਕੈ ਭਇਓ ਬਾਵਰੋ ਸੂਝਤ ਨਹਿ ਕਛੁ ਗਿਆਨਾ। ਘਟ ਹੀ ਭੀਤਰਿ ਬਸਤ ਨਿਰੰਜਨੁ ਤਾਕੋ ਮਰਮੁ ਨ ਜਾਨਾ' (ਸੋਰਠਿ ਮ 9)।

ਮਾਇਆ ਜਿਥੇ ਅਗਿਆਨ ਦੀ ਜਨਨੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਵਿਵੇਕ-ਨਾਸ਼ਕ ਵੀ ਹੈ। ਮਾਇਆ-ਗ੍ਰਸਿਤ ਮਨੁੱਖ 'ਸਮਝ' ਵਿਹੀਨ ਹੋ ਨਿਬੜਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਹੀ ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ 'ਬਾਵਰਾ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਮਾਇਆ ਨਾ ਕੇਵਲ ਅਗਿਆਨ ਦੀ ਜਨਨੀ ਅਤੇ ਵਿਵੇਕ-ਨਾਸ਼ਕ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਭਰਮ-ਉਤਪਾਦਕ ਵੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਅਨੁਸਾਰ ਮਾਇਆ-ਗ੍ਰਸਿਤ ਸੰਸਾਰ ਭਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਭੁੱਲਿਆ ਪਿਆ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਯੰਤ ਭਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਭੁੱਲਿਆ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਮਨ ਉਪਰ ਭਰਮ ਦੀ ਸੰਘਣੀ ਕਾਈ ਜਮ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਥੋੜ੍ਹੇ ਕੀਤੇ ਉਤਰਣ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਇਸਦੇ ਲਈ 'ਆਪਾ ਚੀਨਣ' ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਹੈ—'ਜਨ ਨਾਨਕ ਬਿਨੁ ਆਪਾ ਚੀਨੈ ਮਿਟੈ ਨ ਭ੍ਰਮ ਕੀ ਕਾਈ' (ਧਨਾਸਰੀ ਮ. 9)।

ਜਿਥੇ ਅਗਿਆਨ ਮਾਇਆ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੈ, ਉਥੇ ਗਿਆਨ ਮਾਇਆ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਗਿਆਨ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਮਾਇਆ, ਅੰਧਕਾਰ ਦੇ ਵਿਨਾਸ਼ ਦਾ ਪਰਿਚਾਇਕ ਹੈ। ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਅਨੁਸਾਰ ਲੋਭ, ਮੋਹ, 'ਜਨਮ ਜਨਮ ਕਾ ਸੰਸਾ', 'ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ' ਆਦਿ ਮਾਇਆ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਰੂਪ ਗਿਆਨ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਣ ਤੇ ਅਣਹੋਂਦ-ਰੂਪ ਹੋ ਨਿਬੜਦੇ ਹਨ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਸਮਸਤ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਿਕਾਰ ਅਰਥਾਤ ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ ਲੋਭ, ਮੋਹ ਅਤੇ ਅਹੰਕਾਰ ਆਦਿ ਮਾਇਆ ਦੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਦਾ ਹੀ ਅੰਗ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਜੀਵ ਦੀ ਸੰਲਗ-ਨਤਾ ਉਸਦੀ ਮਾਇਆ ਵਿੱਚ ਸੰਲਗਨਤਾ ਦੀ ਹੀ ਲਖਾਇਕ ਹੈ। ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਭੋਗ ਅਥਵਾ ਰਸਾਸੁਆਦਨ ਵਿੱਚ ਜੀਵ ਆਪਣੇ ਪਰਮ ਲਖ਼ਸ਼ ਅਥਵਾ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਵਿਸਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਖਚਿਤ ਜੀਵ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੋਂ ਪਲ ਭਰ ਲਈ ਵੀ ਉਦਾਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਫਲਸਰੂਪ ਉਹ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ਵਿਅਰਥ ਹੀ ਬਤੀਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਵੀ ਮਾਇਆ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਰੂਪ ਹੈ। ਤ੍ਰਿਸ਼ਣਾ-ਰੂਪੀ ਮਾਇਆ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲੱਛਣ ਇਸਦੀ ਚੰਚਲਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਸਾਥ ਕਾਰਣ ਮਨ ਵੱਸ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਲਸਰੂਪ ਇਸ ਵਿੱਚ ਟਿਕਾਉ ਅਰਥਾਤ ਸਥਿਰਤਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਭਟਕਣ ਵਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ—'ਸਾਧੋ ਇਹੁ ਮਨੁ ਗਹਿਓ ਨ ਜਾਈ। ਚੰਚਲ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਸੰਗਿ ਬਸਤ ਹੈ ਯਾਤੇ ਥਿਰੁ ਨ ਰਹਾਈ' (ਗਉੜੀ ਮ. 9)।

ਧਨ-ਦੌਲਤ ਅਤੇ ਸਮਸਤ ਸੰਪਤੀ ਵੀ ਮਾਇਆ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਰੂਪ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਤੀ ਲਗਾਉ ਦਾ ਹੀ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀ ਮਾਇਆ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਸਿਤ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮੂਰਖ ਅਤੇ ਅਗਿਆਨੀ ਕਹਿਕੇ ਪੁਕਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਦਿਨ ਰਾਤ ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਭਟਕਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਫਲਸਰੂਪ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਡਾਵਾਂਡੋਲ ਮਨ ਨੂੰ ਸਥਿਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ—'ਨਿਸ ਦਿਨਿ ਮਾਇਆ ਕਾਰਨੇ ਪ੍ਰਾਨੀ ਡੋਲਤ ਨੀਤ' (ਸਲੋਕ ਮ. 9; 'ਮਾਇਆ ਕਾਰਨਿ ਧਾਵਹੀ ਮੂਰਖ ਲੋਗ ਅਜਾਨ' (ਸਲੋਕ ਮ. 9)।

ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਮਾਇਆ ਦੇ ਸੁਖਾਂ ਦੀ ਛਿਨ-ਭੰਗਰਤਾ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੇਤ ਦੀ ਉਸਰੀ ਦੀਵਾਰ ਦੀ ਹੋਂਦ ਥੋੜ੍ਹ-ਚਿਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਇਆ ਦੇ ਸੁਖ ਵੀ ਅਸਥਿਰ ਅਥਵਾ ਥੋੜ੍ਹ-ਚਿਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਧਨ-ਸੁਖ ਸੁਪਨੇ ਵਿੱਚ ਮਿਲੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਨਿਆਈਂ ਮਿਥਿਆ ਅਥਵਾ ਥੋੜ੍ਹ-ਚਿਰਾ ਹੈ, ਇਥੋਂ ਤੀਕ ਕਿ ਧਰਤੀ ਦਾ ਰਾਜ ਵੀ ਰੇਤ ਦੀ ਕੰਧ ਦੇ ਸਮਾਨ ਅਸਥਿਰ ਹੈ।

ਇੰਜ ਇਹ ਅਨੇਕ ਰੂਪ-ਧਾਰਣੀ ਅਵਿਦਿਆ ਮਾਇਆ ਜੀਵ ਨੂੰ ਇਉਂ ਜਕੜ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਕੰਜੇ ਵਿੱਚੋਂ ਜੀਵ ਦਾ ਨਿਕਲ ਸਕਣਾ ਅਤਿ ਕਠਿਨ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵ ਦਿਨ ਰਾਤ ਮਾਇਆ ਵਿੱਚ ਇੰਜ ਰਚ-ਮਿਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਆਪ ਹੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਖਚਿਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਾਇਆ ਦੇ ਕਲਾਵੇ ਵਿੱਚੋਂ ਉਸ ਦੇ ਨਿਕਲਣ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਉਠਦਾ। ਗੱਲ ਕੀ, ਇਸ ਮਾਇਆ ਦੇ ਬੰਧਨ ਦਾ ਕਾਰਣ ਜੀਵ ਆਪ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਅਗਿ-ਆਨ ਹੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਅਤਿ ਸੁੰਦਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾ-ਉਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੰਧ ਉਪਰ ਖਿੱਚੀ ਜਾਂ ਬਣਾਈ ਗਈ ਮੂਰਤ ਕੰਧ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰਮ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਛਡਦੀ ਨਹੀਂ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨ, ਮਾਇਆ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਰਮ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ— 'ਮਨੁਮਾਇਆ ਮੈ ਰਮਿ ਰਹਿਓ ਨਿਕਸਤ ਨਾਹਿਨ ਮੀਤ ॥ ਨਾਨਕ ਮੂਰਤਿ ਚਿਤ੍ਰ ਜਿਉ ਛਾਡਿਤ ਨਾਹਿਨ ਭੀਤ ॥ (ਸਲੋਕ ਮ. ੯)

ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਮਾਇਆ ਨੂੰ ਅਨੇਕ ਰੂਪਕਾਂ ਅਥਵਾ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਨੁਸਾਰ ਮਾਇਆ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਸੱਸ ਹੈ ਜੋ ਜੀਵ ਰੂਪੀ ਵਿਆਹੁਤਾ ਨਾਰ ਨੂੰ ਨਾ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਘਰ ਅਰਥਾਤ ਆਤਮ-ਸੁਖ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਰੂਪੀ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨਾਲ ਮਿਲਣ ਦਿੰਦੀ ਹੈ—'ਸ ਸੁ ਬੁਰੀ ਘਰਿ ਵਾਸ ਨ ਦੇਵੈ। ਪਿਰ ਸਿਉ ਮਿਲਣ ਨ ਦੇਇ ਬੁਰੀ।' (ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮ. ੧) ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਅਨੁਸਾਰ ਮਾਇਆ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਮੱਥੇ ਤੇ ਤਿਊੜੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਬੜੀ ਕਰੂਰ ਹੈ, ਜ਼ਬਾਨ ਰੁੱਖੀ ਹੈ, ਜੋ ਸਦਾ ਕੌੜੇ ਬੋਲ ਬੋਲਦੀ ਹੈ, ਨਿੱਤ ਭੁੱਖੀ ਰਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਦੂਰ ਸਮਝਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਨੇ ਇਕ ਐਸੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਬਣਾਈ ਹੈ ਜਿਸਨੇ ਸਾਰੇ ਜਗ ਨੂੰ ਖਾ ਲਿਆ ਹੈ; ਇਥੋਂ ਤੀਕ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵ ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਬਚ ਸਕੇ। ਇਕ ਹੋਰ ਥਾਂਵੇਂ ਮਾਇਆ ਦੀ ਮੋਹਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮਾਇਆ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਸੁੰਦਰ ਨਾਰੀ ਹੈ ਜੋ ਮਨ ਨੂੰ ਮੋਹ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਘਾਟ-ਬਾਟ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਘਰ ਵਿੱਚ ਬਣੀ-ਠਣੀ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਤਨ, ਮਨ ਨੂੰ ਅਤਿ ਮਿੱਠੀ ਅਤੇ ਪਿਆਰੀ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਮਾਇਆ ਨੂੰ ਵਿਭਚਾਰਣ ਜਾਂ ਕਾਮਣਿਆਰੀ ਨਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਦੁਆਰਾ ਵੀ ਚਿਤ੍ਰਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ—'ਮਾਇਆ ਮੋਹੁ ਧਰਕਟੀ ਨਾਰਿ। ਭੂੰਡੀ ਕਾਮਣਿ ਕਾਮਣਿਆਰਿ ॥'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਮਾਇਆ ਲਈ ਜਾਲ ਦੇ ਰੂਪਕ ਦੀ ਵੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਨੁਸਾਰ ਮਾਇਆ ਦਾ ਜਾਲ ਖਾਈ ਦੀ ਨਿਆਈਂ ਹੈ, ਤ੍ਰਿਸ਼ਣਾਂ ਰੂਪੀ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਜੀਵ ਨੇ ਘਰ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ—'ਮਾਇਆ ਜਾਲੁ ਖਾਈ ਪਾਣੀ ਘਰੁ ਬਾਧਿਆ।'(ਰਾਮਕਲੀ ਮ.1) ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਸ਼ੂ-ਪੰਛੀ ਜਾਲ ਵਿੱਚ ਪੈ ਕੇ ਵੀ ਕ੍ਰੀੜਾ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖ ਰੂਪੀ ਪਸ਼ੂ-ਪੰਛੀ ਵੀ ਮਾਇਆ ਰੂਪੀ ਜਾਲ ਵਿੱਚ ਫਸ ਕੇ ਨਿਕਲਣ ਦਾ ਜਤਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਹ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਉਪਰ ਕਾਲ ਮੰਡਲਾ ਰਿਹਾ ਹੈ—'ਕੁਦਮ ਕਰੇ ਪਸੁ ਪੰਖੀਆ ਦਿਸੈ ਨਾਹੀ ਜਾਲੁ। ਓਤੈ ਸਾਥਿ ਮਨੁੱਖ ਹੈ ਫਾਥਾ ਮਾਇਆ ਜਾਲ।' (ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮ. 5) ਇਕ ਹੋਰ ਥਾਂਵੇਂ ਆਪ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਾਇਆ ਜਾਲ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਅਤਰਗਤ ਵਿਸ਼ਯ-ਰੂਪੀ ਚਾਰਾ ਰਖਿਆ ਪਿਆ ਹੈ। ਤ੍ਰਿਸ਼ਣਾਵਸ ਜੀਵ ਰੂਪੀ ਪੰਛੀ ਇਸ ਮਾਇਆ ਰੂਪੀ ਜਾਲ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਯ-ਰੂਪੀ ਚਾਰੇ ਦੇ ਲੋਭ ਵਿੱਚ ਵਸ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ— 'ਮਾਇਆ ਜਾਲੁ ਪਸਾਰਿਆ ਭੀਤਰਿ ਚੋਗ ਬਣਾਇ। ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਪੰਖੀ ਫਾਸਿਆ ਨਿਕਸੁ ਨ ਪਾਇ ਮਾਇ।' (ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮ. 5) ਕਮਲਾ ਅਥਵਾ ਮਾਇਆ ਨੂੰ ਭਰਮ ਦੀ ਦੀਵਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੀ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਤੀਖਣ ਨਸ਼ਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਉਮਰ ਵਿਅਰਥ ਬੀਤਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, —'ਕਮਲਾ ਭ੍ਰਮ ਭੀਤਿ ਕਮਲਾ ਭ੍ਰਮ ਭੀਤਿ ਹੇ ॥ ਤੀਖਣ ਮਦ ਬਿਪਰੀਤਿ ਹੇ, ਅਵਧ ਅਕਾਰਥ ਜਾਤ' (ਆਸਾ ਮ. 5)।

ਮਾਇਆ ਲਈ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਸਰੋਵਰ ਦਾ ਵੀ ਰੂਪਕ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚੋਂ ਤਰ ਕੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣਾ ਅਤਿ ਕਠਿਨ ਹੈ—'ਮਾਇਆ ਸਰੁ ਸਬਲੁ ਵਰਤੈ ਜੀਉ, ਕਿਉ ਕਰਿ ਦੁਤਰ ਤਰਿਆ ਜਾਇ।' (ਗਉੜੀ ਮ. 3)

ਇਸ ਤੋਂ ਛੁਟ ਮਾਇਆ ਲਈ ਸਰਪਣੀ ਅਥਵਾ ਨਾਗਣੀ ਦੇ ਰੂਪਕ ਦੀ ਵੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਨੁਸਾਰ ਮਾਇਆ ਰੂਪੀ ਸਰਪਣੀ ਨੇ ਜੀਵ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਸ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ—'ਇਉ ਸਰਪਨਿ ਕੇ ਵਸਿ ਜੀਅੜਾ।' (ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮ. 1) ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਮਾਇਆ ਨਾਗਣੀ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕਰਕੇ ਸਮਸਤ ਜਗਤ ਨੂੰ ਲਿਪਟੀ ਪਈ ਹੈ, ਜੋ-ਜੋ ਇਸ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਖਾ ਜਾਂਦੀ ਹੈ— 'ਮਾਇਆ ਹੋਈ ਨਾਗਨੀ ਜਗਤਿ ਰਹੀ ਲਪ-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਟਾਇ ॥ ਇਸ ਕੀ ਸੇਵਾ ਜੋ ਕਰੇ ਤਿਸ ਹੀ ਕਉ ਫਿਰਿ ਖਾਇ' (ਗੂਜਰੀ ਮ. 3)।

ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਮਾਇਆ ਨੂੰ ਭਵਜਲ ਦੀ ਨਿਆਈਂ ਅਤੇ ਜ਼ਹਿਰ-ਰੂਪ ਵੀ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣਾ ਜਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਰਖਣਾ ਅਤਿ ਕਠਿਨ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਤੀ ਤਿਆਗ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਜਿਤ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਦੂਜੇ, ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਅਰਥਾਤ ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਸੰਗ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਚਰਨ ਧੂੜ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਇਸ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਦਿਵਾ ਸਕਦੀ ਹੈ—'ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਜਿਨਿ ਧੂਰਿ ਸੰਤ ਪਾਈ। ਤਾਕੈ ਨਿਕਟਿ ਨ ਆਵੈ ਮਾਈ।' (ਗਉੜੀ ਗੁਆਰੇਰੀ ਮ. 5) ਪਰ ਸੰਤਾ ਦੀ ਸੰਗਤਿ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ—'ਕਰਿ ਕਿਰਪਾ ਸਤਸੰਗਿ ਮਿਲਾਏ। ਨਾਨਕ ਤਾਕੈ ਨਿਕਟਿ ਨ ਮਾਇ।' (ਗਉੜੀ ਗੁਆਰੇਰੀ ਮ. 5) ਸਾਧੂ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤਿ ਉਪਰ ਮਾਇਆ ਦਾ ਕੋਈ ਵਸ ਨਹੀਂ ਚਲਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਤਾਂ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਤਾਂ ਇਹ ਦਾਸੀ ਹੈ—'ਮਾਇਆ ਦਾਸੀ ਭਗਤਾ ਕੀ ਕਾਰ ਕਮਾਵੈ' (ਗਉੜੀ ਮ. 3)।

ਗੁਰਮੁਖ-ਮਾਂਦਰੀ ਆਪਣੀ ਕਲਾ ਦੁਆਰਾ ਮਾਇਆ-ਸਰਪਣੀ ਨੂੰ ਵਸ ਵਿੱਚ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਆ ਬਿਠਾਲਦਾ ਹੈ। ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸਰਵ-ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਸਾਧਨ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮਾ-ਭਗਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਨਾਮ, ਪ੍ਰਭ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਰਖਦੇ ਹਨ—'ਹਰਿ ਜਪਿ ਮਾਇਆ ਬੰਧਨ ਛੂਟੇ' (ਗੂਜਰੀ ਮ. 5), 'ਪ੍ਰਭ ਕੀ ਓਟ ਗਹੀ ਤਉ ਛੂਟੋ' (ਧਨਾਸਰੀ ਮ, 5), 'ਮਾਇਆ ਮੋਹੁ ਗੁਰ ਸਬਦਿ ਜਲਾਏ' (ਆਸਾ ਮ. 1)।

ਆਧੁਨਿਕ ਯੁਗ ਦੇ ਕਵੀ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਮਾਇਆ ਇਕ ਆਵਰਣ ਹੈ; ਪਰਦੇ ਦੀ ਨਿਆਈਂ ਹੈ—'ਪਰਦਾ ਹੈ ਵਿਚਕਾਰ ਸਾਡੇ ਰੱਬ ਦੇ।'' ਜੀਵਾਤਮਾ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚਾਲੇ ਇਹ 'ਵਿਥ ਅਮੇਟਵੀਂ' ਜਾਂ ਪਾੜਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਬਿਨੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਸਾਧਨ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਮਿਟਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਮਾਇਆ, ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਅਨੁਸਾਰ, ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਕਲਾ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਧਾਰ ਕੇ ਉਹ (ਨਿਰਗੁਣ ਸਰਗੁਣ ਸਰੂਪ ਬ੍ਰਹਮ) ਕਲਾਧਾਰ (ਮਾਯਾਵੀ ਛਲੀਆ, ਜਾਦੂਗਰ, ਬਾਜ਼ੀਗਰ) ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਮੋਹ ਰਿਹਾ ਹੈ—'ਸਰਗੁਣ ਨਿਰਗੁਣ ਰੂਪ ਹੈ ਨਿਰੰਕਾਰ ਜੋ—ਕਲਾਧਾਰ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਮੁਹ ਜੋ ਰਿਹਾ।'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮਾਇਆ ਨੂੰ ਭਰਮ ਦਾ ਜਾਲ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਜੋ ਅਰਦਾਸ ਦੇ ਸਾਧਨ ਦੁਆਰਾ ਪਾਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ—'ਇਕੁਰ ਮਾਯਾ ਜਾਲ ਸਾਰਾ ਪਾਟਦਾ।'

ਮਾਇਆ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਮਾਇਕ ਖੇਡ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਤਮਾਨ, ਭੂਤ ਅਤੇ ਭਵਿਖਤ ਕਾਲ ਦੀ ਇਹ ਖੇਡ 'ਮਾਯਕ ਖੇਡ' ਹੀ ਹੈ। ਕਾਲ ਦੀ ਇਹ ਮਾਇਕ ਖੇਡ ਸੱਚ ਨੂੰ, ਜੋ ਕਿ ਤ੍ਰੈਕਾਲ ਤੀਕ ਸੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਝੂਠਾ ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਵਰਤਮਾਨ ਦਾ ਸੱਚ ਭੂਤ ਦਾ ਸੱਚ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਭਵਿਖਤ ਕਾਲ ਲਈ ਬੋਲਿਆ ਸੱਚ ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਲ ਦਾ ਸੱਚ ਹੋ ਨਿਬੜਦਾ ਹੈ। ਇੰਜ ਸੱਚ, ਸੱਚ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਾਲ ਦੀ 'ਮਾਯਕ-ਖੇਡ' ਦਾ ਉਸ ਉਪਰ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ—'ਵੰਡ ਕਾਲ ਦੀ ਏਹ ਮਾਯਕ ਖੇਡ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਸੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਸਦਾ ਸੱਚ ਹੈ, ਕੋਈ ਮਾਯਕ ਖੇਡ ਪਰਦਾ ਹੈ ਨਹੀਂ।' (ਰਾਣਾ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ)।

ਝੂਠ ਅਤੇ ਫਰੇਬ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਮਾਇਆ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਆਪ ਆਤਮਾ ਬਾਰੇ ਗਲ ਕਰਦੇ ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਆਤਮਾ ਜੜ੍ਹ ਨਹੀਂ, ਅਨਾਤਮ ਨਹੀਂ, ਦੇਹ ਨਹੀਂ, ਮਾਦਾ-ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨਹੀਂ, ਮਾਇਆ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਾਈਂ ਦੀ ਅੰਸ਼ ਹੈ, ਰੂਹ ਹੈ ਜਾਂ ਆਤਮਾ ਹੈ ਤਾਂ 'ਮਾਯਾ ਮੈਂ ਨਹੀਂ' ਦਾ ਅਰਥ 'ਝੂਠ ਮੈਂ ਨਹੀਂ', 'ਫਰੇਬ ਮੈਂ ਨਹੀਂ', 'ਹੋਂਦ ਰਹਿਤ ਮੈਂ ਨਹੀਂ' ਹੀ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਮਾਇਆ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਕ ਥਾਵੇਂ ਸੰਸਾਰਕ ਖਲਜਗਣ ਆਦਿ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮਾਇਆ ਜਗਤ ਵਲੋਂ ਮਨ ਮੋੜਨ ਅਤੇ ਨਾਮ ਜਪਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ—'ਰਹੁ ਨਾਮ ਜਪੰਦੀ ਤੂੰ, ਮਨ ਮਾਯਾ ਵਲੋਂ ਮੋੜ ਕੇ।' (ਕੰਬਦੀ ਕਲਾਈ)

ਮਾਇਆ ਦੀ ਸੁਭਾਵਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਮਾਇਆ ਦਾ ਸੁਭਾਉ 'ਲੈਣਾ' ਹੈ, 'ਦੇਣਾ' ਨਹੀਂ—'ਲੈਣਾ' ਅਹੇ ਸੁਭਾਵ ਮਾਯਾ ਦਾ ਸੁਣੋ' 'ਦੇਣਾ-ਦਾਨ' ਸੁਭਾਉ ਤਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਆਤਮਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਅੰਸ਼ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਤਮ-ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਅਤਿ ਸੁਭਾਵਕ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਸਵੱਛ ਅਤੇ ਸੁਰ-ਜੀਤ ਆਤਮਾ ਵਿੱਚ 'ਦੇਣ' ਦਾ ਸੁਭਾਉ ਜਾਗ੍ਰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜੋ ਜੀਵ 'ਮਾਯਾ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਵੇੜ੍ਹਿਆ' ਹੈ ਉਹ ਸਦਾ 'ਲੈਣੇ ਸੰਦੀ ਕਾਰ ਕਰਦਾ' ਹੈ। ਇੰਜ 'ਮਾਯਾ-ਵੇੜਿਆ' ਜੀਵ ਹਉਮੈ ਕੁੱਠਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਵੱਛ, ਸੁਰਜੀਤ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਅੰਸ਼ ਜੀਵਾਤਮਾ ਹਉਮੈ-ਹੀਨ, ਗਰਜ਼-ਵਿਹੀਨ, ਵਾਸ਼ਨਾ-ਰਹਿਤ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਹੈ।

ਮਾਇਆ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸ਼ੁਧ, ਪਰਮ ਪਵਿਤਰ, ਘਟ-ਘਟ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਕ, ਅਨੰਤ, ਨਿਰੰਜਨ, ਨਿਰਮੈਲ, ਦਵੰਦ-ਰਹਿਤ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰੂਪੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਤੇ ਮਾਯਾ-ਮੱਤੀ ਅਰਥਾਤ ਪਾਪਣ, ਮਤਿਹੀਨ, ਮੂਲੋਂ ਮੈਲੀ, ਮੰਦ, ਮਨ ਦੀ ਉੱਚੀ, ਮਤ ਦੀ ਨੀਵੀਂ, ਨੀਚ, ਮੂੜ੍ਹ, ਅਧਮ-ਅਜਾਣ, ਖੋਟੀ, ਮਾੜੀ, ਲੂੰ-ਲੂੰ ਅਉਗਣਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਰਾਜ-ਰੂਪ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦਾ ਅੰਤਰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਮਾਇਆ ਦੇ ਦੋ ਮੁੱਖ ਰੂਪਾਂ ਅਰਥਾਤ 'ਵਿਦਿਆ ਮਾਇਆ' ਅਤੇ 'ਅਵਿਦਿਆ ਮਾਇਆ' ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਪਹਿਲੀ ਨਾਲੋਂ ਦੂਜੀ ਦਾ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਵਿਵੇਚਨ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। 'ਅਵਿਦਿਆ ਮਾਇਆ' ਦੇ ਇਸ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਵਿਵੇਚਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਜੀਵ ਨੂੰ ਮਾਇਆ-ਮੁਕਤ ਕਰਨਾ ਹੈ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਮੁਕਤੀ

ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਅਨੇਕ ਮਤ-ਮਤਾਂਤਰਾਂ ਨੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਅਤੇ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਚਾਰਵਾਕ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਉਂਕਿ ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਪਰਲੋਕ ਦੀ ਸੱਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਸਰੀਰ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੀ ਮੁਕਤੀ ਹੈ । ਬੋਧ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਲਈ ਨਿਰਵਾਣ (ਨਿੱਬਾਨ)ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ । ਨਿਰਵਾਣ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਉਤਪਤੀ 'ਨਿਰ' ਉਪਸਰਗ ਪੂਰਬਕ 'ਵਾ' ਧਾਤੂ ਨਾਲ 'ਕਤ' ਪ੍ਰਤਯਯ ਲਗਾ ਕੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਦਾ ਕੋਸ਼ਾਰਥ ਹੈ 'ਫੂਕ ਮਾਰਕੇ ਬੁਝਾਇਆ ਹੋਇਆ'। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੇਲ ਅਤੇ ਬੱਤੀ ਦੇ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਦੀਪਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤ੍ਰਿਸ਼ਣਾ ਆਦਿ ਕਲੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਇਹ ਭੌਤਿਕ ਸਰੀਰ ਜਿਸ ਸਿਖਰੀ ਅਤੇ ਅੰਤਿਮ ਅਵਸਥਾ ਤੇ ਪੁੱਜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਸਨੂੰ ਨਿਰਵਾਣ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ । 'ਧੱਮਪਦ' ਵਿੱਚ ਨਿਰਵਾਣ ਨੂੰ ਪਰਮਸੁਖ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ 'ਅਭਿ-ਧਰਮ ਕੋਸ਼' ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੁੱਧ ਗਿਆਨ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਨਿਰਵਾਣ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ । ਜੈਨ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਲਈ 'ਮੋਖ਼ਸ਼' ਅਤੇ 'ਕੈਵਲਯ' ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ । ਇਥੇ ਮੋਖ ਤੋਂ ਭਾਵ 'ਕਰਮ ਪੁਦਗਲਾਂ' (ਸਰੀਰਕ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ) ਤੋਂ ਆਤਮਾ ਦਾ ਛੁਟਕਾਰਾ ਹੈ। ਨਿਆਇ ਵੈਸ਼ੇਸ਼ਿਕ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਨਿਆਇ ਸੂਤਰ' ਅਤੇ ਇਸ ਉਪਰ ਲਿਖੇ ਵਾਤਾਸਯਾਯਨ ਦੇ 'ਭਾਸ਼' ਵਿੱਚ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਲਈ ਨਿਸ਼੍ਰੇਯਸ', 'ਮੋਖ਼ਸ਼' ਅਤੇ ਅਪ-ਵਰਗ' ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਦੁਖ ਦੇ ਸੰਪੂਰਣ ਵਿਨਾਸ਼ ਨੂੰ ਅਪਵਰਗ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਦੁਖ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਸਾਧਨ ਅਰਥਾਤ ਵਰਤਮਾਨ ਜਨਮ ਤੋਂ ਨਿਵਿਰਤੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਜਨਮ ਦੀ ਅਨ-ਉਤਪਤੀ ਹੀ 'ਅਪਵਰਗ' ਜਾਂ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'ਮੋਖ਼ਸ਼' ਹੈ । ਉੱਤਰ ਵੈਸ਼ੇਸ਼ਿਕ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਆਤਮਾ ਦੇ ਨੌ ਗੁਣਾਂ ਅਰਥਾਤ ਬੁਧੀ, ਸੁਖ, ਦੁਖ, ਇੱਛਾ, ਦਵੈਖ, ਜਤਨ, ਧਰਮ, ਅਧਰਮ ਅਤੇ ਸੰਸਕਾਰ ਦਾ ਮੂਲੋਂ ਹੀ ਵਿਨਾਸ਼ 'ਅਪਵਰਗ' ਹੈ । ਸਾਂਖ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮੁਕਤੀ ਜਾਂ ਮੋਖ ਦੇ ਲਈ 'ਕੈਵਲਯ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪੁਰਸ਼ ਸੁਭਾਵਕ ਤੌਰ ਤੇ ਅਸੰਗ ਅਤੇ ਮੁਕਤ ਹੈ ਪਰ ਅਵਿਵੇਕ ਦੇ ਕਾਰਣ ਉਸਦਾ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਜੋਗ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਕਾਰਣ ਉਪਜੇ ਦੁਖ ਦਾ ਜੋ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਪੁਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਉਹੀ ਹੈ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਲਈ ਦੁਖ-ਭੋਗ ਅਰਥਾਤ ਸੰਸਾਰ । ਇੰਜ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਣ ਅਵਿਵੇਕ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਪਰਸਪਰ ਵਿਯੋਗ ਹੋਣਾ ਜਾਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤੋਂ ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਵੱਖਰੀ ਸਥਿਤੀ ਹੀ ਕੈਵਲਯ ਜਾਂ ਮੋਖਸ਼ ਹੈ । ਬੰਧਨ-ਮੋਖਸ਼ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਹੀ ਧਰਮ ਹਨ, ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਨਹੀਂ । ਪੁਰਸ਼ ਨਾ ਤਾਂ ਬੰਧਨ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਦਾ । ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਤੋਂ ਭਾਵ ਉਸਦਾ ਆਪਣੀ ਸੁਤੰਤਰ, ਅਸੰਗ, ਕੇਵਲਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਣਾ ਹੈ। ਪੁਰਸ਼ ਸਰੀਰ ਅਤੇ ਮਨ ਤੋਂ ਉਪਰ ਹੈ, ਪ੍ਰਾਕਿਰਤਕ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਅਮਰਣ-ਧਰਮਾ (ਅਮਰਣਹਾਰ), ਅਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ, ਨਿੱਤ ਅਤੇ ਸੱਤ ਹੈ, ਇਹ ਜਾਣ ਲੈਣਾ ਹੀ ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਕਰਤਵ ਹੈ। ਇਸ ਦਸ਼ਾ ਵਿਚ ਉਸਨੂੰ ਇਹ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਗਿਆਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਮੈਂ ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ ਨਿਸ਼ਕ੍ਰਿਅ ਹਾਂ (ਨਾਸਮਿ) ਕਿਰਿਆ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਕਾਰਣ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਵੀ ਕਰਤ੍ਰਿਤਵ ਨਹੀਂ ਹੈ (ਨਾਹਮ੍) ਅਤੇ ਮੈਂ ਅਸੰਗ ਹਾਂ ਅਰਥਾਤ ਮੇਰਾ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਸਵੈ-ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ (ਨਮੇ)। ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਇਹ ਅਵਸਥਾ ਹੀ ਸਾਂਖ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁਕਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹਰੇਕ ਮਨੁਖ ਇਸੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਾਤੰਜਲੀ ਦੇ ਯੋਗ ਦਰਸ਼ਨ ਅਨੁਸਾਰ ਚਿੱਤ-ਸ਼ਕਤੀ ਜਾਂ ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਆਪਣੇ ਨਿਰਮਲ ਚੈਤੰਨ ਵਿਚ ਸਥਿਤੀ ਹੀ ਕੈਵਲਯ ਜਾਂ ਮੁਕਤੀ ਹੈ। ਭਟ ਮੀਮਾਂਸਕਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਪੰਚ-ਸੰਬੰਧ ਵਿਹੀਨਤਾ ਨੂੰ ਹੀ ਮੋਖ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਭੋਗ ਦਾ ਆਧਾਰ ਅਰਥਾਤ ਸਰੀਰ, ਭੋਗ ਦੇ ਸਾਧਨ ਅਰਥਾਤ ਇੰਦਰੀਆਂ ਅਤੇ ਮਨ ਅਤੇ ਭੋਗ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਆਦਿ, ਇਹ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਪੰਚ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਬੰਧਨ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਬੰਧਨ ਦੀ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਪੂਰਣ ਭਾਂਤ ਸਮਾਪਤੀ ਮੋਖਸ਼ ਹੈ। ਅਦਵੈਤ ਵੇਦਾਂਤ ਵਿੱਚ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਸਰੂਪ ਦਰਸਾਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਆਤਮਾ ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਹੀ ਮੁਕਤ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਮੁਕਤੀ ਕੋਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਯੋਗ ਵਸਤੂ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਜੀਵ ਅਗਿਆਨ ਵਸ ਇਸਨੂੰ ਬਾਹਰ ਢੂੰਡਦਾ ਫਿਰਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਲਈ ਵੇਦਾਂਤੀ ਗਲੇ ਦੇ ਹਾਰ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਦਿੰਦਿਆਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਮਨੁੱਖ ਗਲੇ ਵਿਚ ਹਾਰ ਪਾਈ ਉਸਨੂੰ ਹੋਰਥੇ ਢੂੰਡਦਾ ਫਿਰੇ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਵਾਕਫਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਪਤਾ ਲੱਗਣ ਤੇ ਕਿ ਹਾਰ ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਗਲੇ ਵਿਚ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਹਾਰ ਦੀ ਸਹੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇੰਜ ਹੀ ਜੀਵ ਗੁਰੂ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਅਗਿਆਨ ਅਤੇ ਭਰਮ ਦੀ ਨਵਿਰਤੀ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਵਿਵੇਕ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੋਣ ਤੇ ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰੀਆ ਅਨੁਸਾਰ ਮੋਖ ਸਾਡੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੱਤਾ ਦੀ ਕਿਸੇ ਅਵਿਅਕਤਿਕ ਤੱਤ ਵਿਚ ਭੌਤਿਕ ਜਾਂ ਪਰਮਾਰਥਕ ਵਿਲੀਨਤਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਾਡੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਰੂਪ ਦਾ ਇਕ ਅਨੰਤ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਕਾਸ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਦੀ ਅਨੰਤਤਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੀ ਮੋਖ਼ਸ਼ ਹੈ। ਮੋਖ਼ਸ਼ ਸਾਡੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਜਾਂ ਜੀਵਤਵ ਦਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਾਡੀ ਭੇਦ ਅਥਵਾ ਦਵੈਤ-ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਅਹੰਕਾਰ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਹੈ। ਸ੍ਰੀਮਦ ਭਾਗਵਦ ਪੁਰਾਣ ਅਨੁਸਾਰ ਭਗਵਦ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਥਵਾ ਭਗਵਤ-ਸਰੂਪ ਦਾ ਸਾਖਿਆਤਕਾਰ ਹੀ ਮੁਕਤੀ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਮਤ-ਮਤਾਂਤਰਾ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਮੁਕਤੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਇਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸਾਲੋਕਯ, ਸਾਰਸ਼ਟੀ, ਸਾਮੀਪਯ, ਸਾਰੂਪਯ, ਸਾਯੁਜਯ, ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤੀ ਅਤੇ ਵਿਦੇਹ-ਮੁਕਤੀ ਆਦਿ। ਸ਼ਿਵ ਮਹਾਂਪੁਰਾਣ ਵਿਚ ਮੁਕਤੀ ਚਾਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਦਸੀ ਗਈ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਸਾਰੂਪਯ, ਸਾਲੋਕਯ ਸਾਨਿਧਯ ਅਤੇ ਸਾਯੁਜਯ ਪਰ ਸ੍ਰੀਮਦ ਭਾਗਵਤ ਪੁਰਾਣ ਵਿਚ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਪੰਜ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ ਅਰਥਾਤ ਸਾਲੋਕਯ, ਸਾਰਸ਼ਟੀ, ਸਾਮੀਪਯ, ਸਾਰੂਪਯ ਅਤੇ ਸਾਯੁਜਯ। ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਨਿਤ ਧਾਮ ਵਿਚ ਨਿਵਾਸ ਕਰਨ ਨੂੰ ਸਾਲੋਕਯ ਮੁਕਤੀ, ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਸਮਾਨ ਐਸ਼ਵਰਯ-ਭੋਗ ਕਰਨ ਨੂੰ ਸਾਰਸ਼ਟੀ ਮੁਕਤੀ, ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਨਿੱਤ-ਸਮੀਪਤਾ ਨੂੰ ਸਾਮੀਪਯ ਮੁਕਤੀ ਅਤੇ ਭਗਵਾਨ ਵਰਗਾ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਨੂੰ ਸਾਰੂਪਯ ਮੁਕਤੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਸਮਾ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਜਾਣਾ ਸਾਯੁਜਯ ਮੁਕਤੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਪੰਜ ਮੁਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਚਹੁੰਆਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤੀ ਦੀਆਂ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਧਕ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਇਸੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਯੁਜਯ ਮੁਕਤੀ ਮੌਤ ਉਪ੍ਰੰਤ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਮੁਕਤੀ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਵਿਦੇਹ-ਮੁਕਤੀ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

ਭਾਰਤੀ ਦਾਰਸਨਿਕਾਂ ਨੇ ਦੁਖਾਂ ਦੀ ਨਵਿਰਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਥਵਾ ਨਿੱਤ-ਆਨੰਦ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਿਸ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਸਦੀ ਵਰਤਮਾਨ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸਾਖਿਆਤ ਅਨੁਭੂਤੀ ਹੀ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤੀ ਹੈ। ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਵਿਉਤਪਤੀ 'ਜੀਵਤੇ ਮੁਕਤਿਹਿ' ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਜੀਵਤ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਹੀ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਨਵਿਰਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਤੇ ਜੀਵਤ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਕਰਮ ਅਤੇ ਭੋਗ ਤੋਂ ਉਪਜਣ ਵਾਲੇ ਸੁਖ-ਦੁਖ ਆਦਿ ਕਲੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਨਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਗੱਲ ਕੀ, 'ਇਸੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਪਰਮ ਮੋਖ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ', 'ਜੀਵਤ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ' ਅਤੇ 'ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਆਤਮ-ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਤੇ ਪੁਨਰ-ਜਨਮ ਤੋਂ ਨਵਿਰਤੀ' ਨੂੰ ਹੀ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ, ਤਤ-ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਣ ਤੇ ਆਤਮਾ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਪ੍ਰਾਰਬਧ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਭੋਗ ਲਈ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਤੀਕ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਹੀ ਵਿਦਮਾਨ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇੰਜ ਇਹ ਸਦੇਹ-ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਹੀ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤੀ ਕਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤ, ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਜਿਸ ਮੁਕਤ-ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਧਾਰਣੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸਨੂੰ ਵਿਦੇਹ-ਮੁਕਤੀ ਜਾਂ ਪਰਮ-ਮੁਕਤੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਵਿਦੇਹ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ 'ਜਿਸ ਦਾ ਦੇਹ ਨਾਲੋਂ ਸੰਬੰਧ ਟੁਟ ਗਿਆ ਹੈ।' ਇੰਜ ਵਿਦੇਹ-ਮੁਕਤੀ ਉਹ ਅਵਸਥਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਰਬਧ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਭੋਗ ਉਪੰਤ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤ ਦਾ ਦੇਹ-ਪਾਤ (ਦੇਹ-ਅੰਤ ਅਥਵਾ ਦੇਹਾਂਤ) ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦੇ 'ਵਿਮੁਕਤਸ਼ਚ ਵਿਮੁਚਯਤੇ' ਜਿਹੇ ਬਚਨ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤੀ ਅਤੇ ਪਰਮ-ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਅੰਤਰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਕਾਮ ਆਦਿ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤ ਦਸ਼ਾ ਵਿਚ ਵੀ ਪੁਰਸ਼ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸਰੀਰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਉਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਸ਼ਾ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਵਿੱਚ ਨਾ ਪ੍ਰਾਰਬਧ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਭੋਗਣਾ ਬਾਕੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਰੀਰ ਆਦਿ ਦਾ ਬੰਧਨ। ਇਸ ਪਰਮ-ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਅਨੇਕ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਵਿੱਚ 'ਦ੍ਰਵ੍ਯ-ਮੋਖ਼ਸ਼', 'ਨਿਰੁਪਧਿਸ਼ੇਸ਼ 'ਨਿਰਵਾਣ'ਅ ਤੇ 'ਕੈਵਲਯ' ਆਦਿ ਨਾਮਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰੂਪਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। 'ਲ਼ਘੂ ਯੋਗ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ' ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਸ ਮਤ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਤੀਮਾਨ ਵਾਯੂ ਸਥਿਰ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤ ਪੁਰਸ਼ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਕਾਲਵਸ ਹੋਣ ਤੇ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਵਿਦੇਹ-ਮੁਕਤ-ਪਦ ਦਾ ਧਾਰਣੀ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਵਰਤਮਾਨ ਸਰੀਰ ਦੇ ਪਤਨ ਹੋਣ ਤੇ ਵਿਦੇਹ-ਮੁਕਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਛਾਂਦੋਗਯ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗਿਆਨਵਾਨ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਤਦ ਤੀਕ ਵਿਦੇਹ-ਮੁਕਤੀ ਮਿਲਣ ਵਿੱਚ ਦੇਰ ਹੈ ਜਦ ਤੀਕ ਵਰਤਮਾਨ ਦੇਹ ਤੋਂ ਉਹ ਛੁਟਕਾਰਾ ਨਹੀਂ ਪਾ ਜਾਂਦਾ। ਗੱਲ ਕੀ, ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤ ਨੂੰ ਮੌਤ ਉਪਰੰਤ ਹੀ ਵਿਦੇਹ-ਮਕਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। 'ਵਿਦੇਹ-ਮੁਕਤੀ' ਪਦ ਵਿੱਚ 'ਦੇਹ' ਤੋਂ ਭਾਵ 'ਸਥੂਲ ਦੇਹ' ਹੈ ਅਤੇ 'ਸਕਲ ਦੇਹ' ਦੀ ਨਵਿਰਤੀ ਮੌਤ ਉਪ੍ਰੰਤ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇੰਜ ਲਗਭਗ ਸਭਨਾਂ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਨੇ ਮੌਤ ਉਪ੍ਰੰਤ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਹੀ ਵਿਦੇਹ-ਮੁਕਤੀ ਜਾਂ ਪਰਮ-ਮੁਕਤੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।

ਮੁਕਤੀ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਅਨੇਕ ਸਾਧਨ ਦਰਸਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿੱਚ ਤੱਤ-ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁਖ ਸਾਧਨ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਅ ਤਮ-ਸਾਖਿਆ-ਤਕਾਰ ਹੀ ਤੱਤ-ਗਿਆਨ ਹੈ। ਇਹੀ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦਾ ਪਰਮ ਲਖਸ਼ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰਵਣ, ਮਨਨ ਅਤੇ ਨਿਦਿਆਸਨ ਸਹਾਇਕ ਹਨ। ਅਰਥਾਤ 'ਅਹਮ ਬ੍ਰਹਮਾਸਮਿ' 'ਤਤਵਮਸਿ', 'ਅਯਮ ਆਤਮਾ ਬ੍ਰਹਮ' ਆਦਿ ਮਹਾਂਵਾਕਾਂ ਦਾ ਗੁਰੂ ਦੁਆਰਾ ਸ੍ਰਵਣ ਕਰਕੇ ਮਨਨ, ਨਿਦਿਆਸਨ ਨਾਲ ਸਾਧਕ ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਅਤੇ ਸ਼ੁਧ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇੰਜ ਆਤਮ-ਗਿਆਨ ਦੁਆਰਾ ਸਾਧਕ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਜੀਵਤ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਵੇਦਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿੰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋਣ ਤੇ ਉਸ ਗਿਆਨ ਦੁਆਰਾ ਜੀਵ ਦੇ ਸਰੂਪ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਸੰਬੰਧੀ ਅਗਿਆਨ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਅਗਿਆਨ ਦੇ ਕਰਮ ਅਰਥਾਤ ਸੰਚਿਤ ਕਰਮ ਅਤੇ ਸੰਗ ਆਦਿ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਫਲਸਰੂਪ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਪੁਰਸ਼ ਹੀ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਵਿਦਿਆ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੋਣ ਤੇ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤ ਪੂਰਵ ਸੰਸਕਾਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਜਿਹੇ ਵੀ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਹਨਾਂ ਦਾ ਤਤਵ-ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਕੋਈ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਪ੍ਰਾਰਬਧ ਕਰਮ ਦਾ ਫਲ ਵੀ ਉਹ ਭੋਗਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਬੱਧ-ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਉਸਦੀ ਅਵਸਥਾ ਭਿੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਕਰਮ ਫਲ ਭੋਗਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ 'ਇਹ ਸਭ ਅਸੱਤ ਹਨ' ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਸੰਸਾਰ-ਬਧ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੋਈ ਇੰਦਰ-ਜਾਲ ਦਿਖਾਉਣ ਵਾਲਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਜੋ ਇੰਦਰ-ਜਾਲ ਦਿਖਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਉਹ ਸੱਤ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ (ਪੁਰਸ਼) ਵੀ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਮਸਤ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਸੱਤ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤ ਸਭ ਕੁਝ ਦੇਖਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ, ਸਭ ਕੁਝ ਸੁਣਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ, ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਨਾ ਤਾਂ ਕੁਝ ਦੇਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੁਝ ਸੁਣਦਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀਮਦ ਭਗਵਦ ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤਾਂ ਦੇ ਲੱਛਣਾਂ ਦਾ ਸਵਿਸਥਾਰ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੀਤਾ ਦਾ 'ਸਥਿਤ ਪ੍ਰਗਯ', 'ਤ੍ਰੈਗੁਣਾਤੀਤ' ਜਾਂ 'ਬ੍ਰਹਮ-ਨਿਸ਼ਠ-ਪੁਰਸ਼' ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤ ਹੈ। ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹਨਾਂ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦੀ ਦਵੰਦ ਬੁਧੀ ਛੁਟ ਗਈ ਹੈ, ਜਿਹਨਾਂ ਦੇ ਪਾਪ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਜੋ ਆਤਮ-ਸੰਜਮ ਦੁਆਰਾ ਸਭ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦਾ ਹਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸੰਲਗਨ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ, ਰਹਿਤ ਆਤਮ-ਸੰਜਮੀ ਅਤੇ ਗਿਆਨ-ਸੰਪੰਨ ਸਾਧਕਾਂ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ-ਨਿਰਵਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ, ਮਨ ਅਤੇ ਬੁਧੀ ਦਾ ਸੰਜਮ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸਦੇ ਭੈਅ, ਇੱਛਾ ਅਤੇ ਕ੍ਰੋਧ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਉਹ ਮੁਨੀ ਸਦ-ਮੁਕਤ ਹੈ। ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਲੱਛਣਾਂ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪੁਜਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਗੀਤਾਕਾਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਸਮ-ਬੁਧੀ ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਗਿਆਨ ਦੁਆਰਾ ਅਵਿਦਿਆ ਜਨਿਤ ਪ੍ਰਤੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਕੇ ਬ੍ਰਹਮ-ਯੁਕਤ ਹੋਣਾ ਹੀ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤ ਹੋਣਾ ਹੈ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਬੋਧ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤ ਲਈ ਬੁਧ, ਅਰਹਤ, ਸਰਵੱਗ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਤਤਵ-ਗਿਆਨੀ, ਅਤੇ ਮਨੀ ਆਦਿ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਨਾਮਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤ ਨੂੰ 'ਅਰਹਤ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਣਨ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸਦਾ ਮਾਰਗ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਚੁਕਾ ਹੈ, ਜੋ ਸੋਕ ਰਹਿਤ ਅਤ ਪੂਰਣ ਭਾਂਤ ਮੁਕਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਸਮਸਤ ਗ੍ਰੰਥੀਆਂ (ਗੰਢਾਂ-ਉਲਝਣਾ) ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਚੁਕੀਆਂ ਹਨ, ਉਸਦੇ ਲਈ ਸੰਤਾਪ (ਦੁਖ) ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ। 'ਬ੍ਰਾਹਮਣ' ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਸੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਦੁਖਾਂ ਦੇ ਅੰਤ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਆਸਕਤੀ(ਲਗਨ, ਲਗਾਉ) ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੈ, ਇਸੇ ਲਈ ਉਸਨੂੰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। 'ਮੁਨੀ' ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਵਿਹਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਨਿਰਮਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਲ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਕਮਲ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਫਰੀਦ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਮੁਕਤੀ, ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤੀ, ਮੁਕਤ ਅਤੇ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਪਰ ਇਸਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਫਰੀਦ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਮੁਕਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੈ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਅ ਵਸ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਤਤਾਂ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਤਤਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਭਾਵਾਂ-ਉਪਭਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਵਧੇਰੇ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮੁਕਤੀ ਅਤੇ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤੀ, ਮੁਕਤ ਅਤੇ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤ ਦੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਵੀ ਇਹ ਗਲ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਢੁਕਦੀ ਹੈ।

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਭੂ-ਮਿਲਾਪ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਫਲ-ਸਰੂਪ ਮਹਾਂਸੁਖ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਹੀ ਮੁਕਤੀ ਹੈ। ਸਵੈ-ਸੰਵਰਨ ਅਰਥਾਤ ਆਤਮ-ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਇਸ ਮੁਕਤੀ-ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਪੂਰਵ ਅਵਸਥਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਤੇ ਪੁੱਜਿਆ ਸਾਧਕ ਪ੍ਰਭੂ ਵਿਚ ਜੁੜ ਕੇ ਜਦੋਂ ਸੁਖ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਮੁਕਤੀ ਪਦ ਦਾ ਧਾਰਣੀ ਅਤੇ ਮੁਕਤ ਹੋ ਨਿਬੜਦਾ ਹੈ। ਸੰਪੂਰਣ ਭਾਂਤ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਤੀ ਸਮਰਪਿਤ ਕਰਕੇ ਜੀਵਨ ਜਿਊਣਾ ਹੀ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਅਵਸਥਾ ਦੇ ਧਾਰਣੀ ਅਰਥਾਤ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤ ਨੂੰ ਸਮਸਤ ਜਗਤ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਜੀਵਾਂ ਵਿਚ ਅਪਣੱਤ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਫਰੀਦ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਅਨੇਕਾਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਉਕਤੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ, ਸੁਭਾਅ, ਗੁਣ-ਸੰਪੰਨਤਾ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚੀ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਭਲੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਉਕਤੀਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਅਸੀ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤ ਅਤਿ ਸੰਤੋਖੀ ਜੀਵਨ ਜਿਊਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ 'ਰੁਖੀ ਸੁਖੀ' ਤੇ ਹੀ ਜੀਵਨ ਨਿਰਬਾਹ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ 'ਪਰਾਈ ਚੋਪੜੀ' ਦੇਖ ਕੇ ਆਪਣਾ ਜੀਅ ਨਹੀ ਤਰਸਾਉਂਦਾ। ਸਬਰ, ਸ਼ੁਕਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਹੀ ਉਸਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਆਧਾਰ-ਸ਼ਿਲਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਦਰਵੇਸ਼ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਸਬਰ ਅਤੇ ਧੀਰਜ ਰੁਖਾਂ ਸਮਾਨ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਸਮਸਤ ਉਤਾਰ ਚੜ੍ਹਾਓ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਤੋ ਬੇਲਾਗ ਹੈ। ਸੁਖ-ਦੁਖ ਪ੍ਰਤੀ ਉਹ ਸਮ-ਬੁਧੀ ਦਾ ਧਾਰਣੀ ਹੈ। ਉਹ ਸਰਬ ਲੋਕ ਕਲਿਆਣ ਦਾ ਇਛਕ ਹੈ। ਕ੍ਰੋਧ ਤੋਂ ਬੇਲਾਗ ਅਜਿਹਾ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤ ਦੇਹ ਦੇ ਰੋਗਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਵਿਮੁਕਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸਦਾ 'ਮਨ ਮੈਦਾਨ' ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਸਮਸਤ ਉਤਾਰ-ਚੜ੍ਹਾਅ ਰੂਪੀ ਟੋਏ ਟਿੱਬਿਆਂ ਤੋ ਰਹਿਤ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਹ ਦੇਹ ਦੇ ਤਿਆਗ ਉਪ੍ਰੰਤ ਕਦੀ ਵੀ 'ਦੋਜ਼ਕ ਸੰਦੀ ਭਾਹਿ' ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦਾ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤ ਆਪਣੇ ਕਰਤਵ ਦਾ ਗਿਆਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਰਤਵ-ਪਰਾਇਣਤਾ ਵਿਚ ਸਦ-ਸੁਚੇਤ ਅਥਵਾ ਸਦ-ਚੇਤੰਨ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਪਰਮ ਲਖ਼ਸ਼ ਪ੍ਰਭੂ-ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਉਹ ਜੀਵਨ, ਜੋਬਨ ਨੂੰ ਵੀ ਤੁਛ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਸਮਸਤ ਦੁਨਿਆਵੀ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਰਬ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਨਾਮ ਦੀ ਮਿਠਾਸ ਹੀ ਉਸਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਆਕਰਸ਼ਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਫਰੀਦ-ਕਾਵਿ ਵਿਚਲਾ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ ਅਤੇ ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰਾਂ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਹੰਸ ਹੈ ਜੋ ਸੰਸਾਰ-ਰੂਪੀ ਛਪੜੀ ਤੇ ਉਤਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਚੁੰਝ ਡੁਬੋਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਮੈਲਾ, ਗੰਦਾ ਪਾਣੀ ਨਹੀਂ ਪੀਂਦਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਉਥੋਂ ਉਡ ਕੇ ਦੂਰ ਵਸੇ ਅੱਧਿਆਤਮਕ-ਮੰਡਲ ਵਿੱਚ ਜਾ ਵਿਚਰਣ ਦੀ ਤਾਂਘ ਲਗੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਦੁਨਿਆਵੀ ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤ ਜਲ ਵਿੱਚ ਕੌਂਵਲ ਦੀ ਨਿਆਈਂ 'ਨਿਰਾਲਮ' ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤ 'ਮਤਿ' ਅਤੇ 'ਤਾਣ' ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਗੁਮਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਦੂਸਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਫਿੱਕਾ ਬੋਲ ਬੋਲ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਦਿਲ ਨਹੀਂ ਦੁਖਾਂਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਦੇ ਭਾਣੇ ਹਰੇਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦਾ ਦਿਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨਿਵਾਸ-ਸਥਾਨ ਹੈ। ਉਹ ਇਸ ਗੱਲ ਬਾਰੇ ਵੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਨਿਸ਼ਚਈ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਥਵਾ ਮੁਕਤੀ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਦਾ ਦਿਲ ਨਾ ਦੁਖਾਇਆ ਜਾਵੇ—'ਸਭਨਾ ਮਨ ਮਾਣਿਕ ਠਾਹੁਣ ਮੂਲ ਮਚਾਂਗਵਾ ॥ ਜੇ ਤਉ ਪਿਰੀਆ ਦੀ ਸਿਕ ਹਿਆਉ ਨਾ ਠਾਹੇ ਕਹੀਦਾ ॥'

ਇੰਜ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੀ ਮੁਕਤੀ, ਨਿੱਜ ਦੀ ਸੰਸਾਰਕ ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰਾਂ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਦੁਖਾਂ-ਕਲੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਨਵਿਰਤੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਮਾਜਕ-ਕਲਿਆਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਓਤ-ਪ੍ਰੋਤ ਹੈ। ਇਹੀ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੇ ਮੁਕਤੀ-ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਸਬਲ ਸਾਰਥਕਤਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਮੁਕਤੀ ਲਈ ਅਨੇਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਮੁਕਤੀ, ਮੋਖ, ਪਰਮਪਦ, ਚਉਥਾ ਪਦ, ਅਮਰਪਦ, ਨਿਰਬਾਣ ਪਦ, ਨਿਰਭੈ ਪਦ, ਤੁਰੀਆ ਅਵਸਥਾ, ਮਹਾਂਸੁਖ, ਬੰਦ ਖਲਾਸੀ, ਗਤਿ, ਮੁਕਤਿ ਪੰਥ ਅਤੇ ਬੈਕੁੰਠਿ ਆਦਿ।

ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਵਿਚਲਾ ਮੁਕਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :— ਸੰਸਾਰਕ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਨਵਿਰਤੀ ਮੁਕਤੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਬੰਧਨਾਂ ਨੂੰ ਕੂੜ ਦੀ ਦੀਵਾਰ ਅਤੇ ਜਗਤ-ਪ੍ਰਪੰਚਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਦੇ ਮੇਲ ਦੁਆਰਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪਛਾਣ ਹੀ 'ਮੋਖ ਦੁਆਰੁ' ਹੈ :— 'ਗੁਰਿ ਮਿਲੀਐ ਖਸਮੁ ਪਛਾਣੀਐ ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਮੋਖ ਦੁਆਰੁ ॥' (ਮਾਰੂ ਮ. 1)

ਸਾਧਕ ਅਤੇ ਸਾਧਯ ਦੀ ਅਦਵੈਤ ਅਥਵਾ ਅਭੇਦ ਅਵਸਥਾ ਜਾਂ 'ਜੀਵ-ਬੂੰਦ' ਦੀ 'ਗੋਬਿੰਦ-ਸਾਗਰ' ਵਿੱਚ ਲੀਨਤਾ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਚਰਮ ਸੀਮਾ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਸਮਸਤ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਅਤੇ ਦਵੈਤ-ਭਾਵ ਦੇ ਵਿਨਾਸ਼ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਬ੍ਰਹਮ-ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਧਾਰਣ ਕਰ ਲੈਣਾ ਹੀ ਮੁਕਤੀ ਹੈ।

ਸਮਸਤ ਸੰਕਟਾਂ ਦਾ ਨਿਵਾਰਣ ਅਤੇ ਫਲਸਰੂਪ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਸਾਖਿਆਤਕਾਰ ਮੁਕਤੀ ਹੈ। ਮਾਇਆ ਦੇ ਮੋਹ ਦਾ ਤਿਆਗ ਅਤੇ ਸਮਸਤ ਵਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰਾਮਤਾ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਸਾਧਕ ਦੇ ਹਿਰਦੇ-ਸਥਲ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਹੀ ਸਾਧਕ ਦੇ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਮੁਕਤੀ-ਪਦ ਦੇ ਧਾਰਣੀ ਹੋਣ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੈ। ਮਾਇਆ, ਮੋਹ ਅਤੇ ਅਭਿਮਾਨ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰੇ ਨੂੰ ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ 'ਮੁਕਤਿ ਪੰਥ' ਅਰਥਾਤ ਮੁਕਤੀ-ਮਾਰਗ ਦਾ ਵੀ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ

ਜਨਮ ਜਨਮਾਂਤਰਾਂ ਦੀ ਭਟਕਣ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ, ਮੌਤ ਦੇ ਡਰ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਅਤੇ ਫਲਸਰੂਪ ਨਿਰਭੌ ਪ੍ਰਭੂ ਵਿੱਚ ਨਿਵਾਸ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੀ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਹੈ।

ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਅਥਵਾ ਪੁਨਰ ਦੇਹ-ਧਾਰਣ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਵੀ ਮੁਕਤੀ ਹੈ— 'ਮਾਨਸ ਦੇਹ ਬਹੁਰਿ ਨ ਪਾਵੈ ਕਛੂ ਉਪਾਉ ਮੁਕਤਿ ਕਾ ਕਰੁ ਰੇ ॥' (ਗਉੜੀ ਮ. 9)

ਸਮਸਤ ਸ਼ੰਕਿਆਂ ਦੀ ਨਵਿਰਤੀ, ਸਮਸਤ ਤ੍ਰਿਸ਼ਣਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਅਤੇ ਫਲਸਰੂਪ ਨਿਜ-ਸੁਖ-ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤੀ ਵੀ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਹੀ ਅਵਸਥਾ ਹੈ—'ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਸਕਲ ਬਿਨਾਸੀ ਮਨ ਤੇ ਨਿਜ ਸੁਖ ਮਾਹਿ ਸਮਾਇਆ॥'(ਬਸੰਤ ਮ.9)

ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਰਹੱਸ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਸੋਝੀ, ਦੁਰਮਤ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼, ਜਮਾਂ ਦੀ ਫਾਂਸੀ ਤੋਂ ਖਲਾਸੀ ਵੀ ਮੁਕਤੀ ਹੀ ਹੈ

ਦੁਖ ਦਾ ਸੰਪੂਰਣ ਵਿਨਾਸ਼ ਅਤੇ ਫਲਸਰੂਪ ਸੁਖ-ਅਨੁਭਵ ਅਥਵਾ ਆਨੰਦ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤੀ ਨਿਰਭੈ-ਪਦ ਅਥਵਾ ਮੁਕਤੀ-ਪਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਸੂਚਕ ਹੈ।

ਗੱਲ ਕੀ, ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਵਿਚਲੀ ਮੁਕਤੀ ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤੀ ਹੀ ਹੈ। ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਵਿਦੇਹ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਝਾਉਲੇ ਜ਼ਰੂਰ ਪੈਂਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ—'ਨਾਨਕ ਲੀਨ ਭਇਓ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿਉ ਜਿਉ ਪਾਨੀ ਸੰਗਿ ਪਾਨੀ ॥' (ਸੋਰਠਿ ਮ. 9) ਇੰਜ ਹੀ ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਵਿਚਲਾ ਬੈਕੁੰਠ-ਸੰਕਲਪ ਵੀ ਵਿਦੇਹ-ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੈ—'ਜਨਮ ਜਨਮ ਕੇ ਪਾਪ ਖੋਇ ਕੈ ਫੁਨਿ ਬੈਕੁੰਠਿ ਸਿਧਾਵੈ ॥' (ਰਾਮਕਲੀ ਮ. 9) ਇਸੇ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਸਾਯੁਜਯ-ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਵੀ ਸੰਕੇਤ-ਮਾਤਰ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਸਾਰੂਪਯ-ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਵੀ ਕੁਝ ਸੰਕੇਤ ਸਾਨੂੰ ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਯਥਾ—'ਜੋ ਪ੍ਰਾਨੀ ਨਿਸਦਿਨ ਭਜੈ ਰੂਪ ਰਾਮ ਤਿਹ ਜਾਨ॥ ਹਰਿਜਨ ਹਰਿ ਅੰਤਰੁ ਨਹੀਂ ਨਾਨਕ ਸਾਚੀ ਮਾਨੁ ॥' (ਸਲੋਕ ਮ. 9)

ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਮੁਕਤੀ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਅਨੇਕ ਸਾਧਨ ਦਰਸਾਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਵਿਦਿਆ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਨਾਲ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਹੁੰਦੀ—'ਮੁਕਤਿ ਨਹੀਂ ਬਿਦਿਆ ਬਿਗਿਆਨ' (ਰਾਮਕਲੀ ਮ. 9) ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਹੁਕਮ, ਉਸਦੀ ਰਜ਼ਾ ਅਤੇ ਭਾਣੇ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਨਾਲ— 'ਹੁਕਮੇ ਮੁਕਤੀ' (ਮਾਰੂ ਮ. 5); 'ਬੰਦਿ ਖਲਾਸੀ ਭਾਣੈ ਹੋਇ' (ਜਪੁਜੀ)। ਭਗਵਦ-ਅਨੁਗ੍ਰਹਿ ਜਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਦੁਆਰਾ ਵੀ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ—'ਨਦਰੀ ਮੋਖੁ ਦੁਆਰ' (ਜਪੁਜੀ)। ਗੁਰੂ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਤਾਂ ਮੁਕਤੀ ਸੰਭਵ ਹੀ ਨਹੀਂ—'ਸਤਿਗੁਰ ਬਾਝਹੁ ਮੁਕਤਿ ਕਿਨੇਹੀ' (ਮਾਰੂ ਮ. 1)। ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ—'ਗੁਰ ਸੇਵਾ ਪ੍ਰਭੁ ਪਾਇਆ ਸਚੁ ਮੁਕਤਿ ਦੁਆਰਾ' (ਗਉੜੀ ਮ. 1), 'ਸਤਿਗੁਰ ਸੇਵਿ ਪਰਮਪਦੁ ਪਾਇ' (ਆਸਾ ਮ. 1)। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁਟ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਦੁਆਰਾ ਅਹੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਜੀਵਨ ਜਿਊਣ, ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਮ ਵਿੱਚ ਲਿਵਲੀਨ ਰਹਿਣ, ਹਉਮੈ ਦਾ ਤਿਆਗ ਅਤੇ ਆਪਾ-ਚੀਨਣ ਆਦਿ ਨੂੰ ਵੀ ਮੁਕਤੀ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲੋੜੀਂਦੇ ਸਾਧਨ ਸਵੀਕਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ—'ਗੁਰ ਕੈ ਸਬਦਿ ਜੋ ਮਰਿ ਜੀਵੈ ਸੋ ਪਾਏ ਮੋਖ ਦੁਆਰੁ' (ਰਾਮਕਲੀ ਮ. 1), 'ਨਾਮਿ ਰਤੇ ਪਾਵਹਿ ਮੋਖ ਦੁਆਰ' (ਰਾਮਕਲੀ ਮ. 1), 'ਬਿਨੁ ਨਾਮੁ ਹਰਿਕੇ ਮੁਕਤਿ ਨਾਹੀ ਕਹੈ ਨਾਨਕੁ ਦਾਸੁ' (ਧਨਾਸਰੀ ਮ. 1), 'ਹਉਮੈ ਜਾਇ ਪਰਮਪਦ ਪਾਈਐ' (ਗਉੜੀ ਮ.1), 'ਸਾਚੇ ਸਬਦਿ ਮੁਕਤਿ ਗਤਿ ਪਾਏ। ਨਾਨਕ ਵਿਚਹੁ ਆਪ ਗਵਾਏ' (ਆਸਾ ਮ. 1), 'ਬਿਨ ਰਸ ਰਾਤੇ ਮੁਕਤਿ ਨ ਹੋਈ (ਬਿਲਾਵਲ ਮ. 1)।

ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਸਾਨੂੰ ਮੁਕਤ ਸੰਬੰਧੀ ਵੀ ਅਨੇਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਮੁਕਤ, ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤ, ਜੋਗੀ ਅਤੇ ਗਿਆਨੀ ਆਦਿ। ਮੁਕਤ ਅਥਵਾ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤ ਦੇ ਲੱਛਣ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਰਸਾਏ ਗਏ ਹਨ :—

ਨਾਮ ਨੂੰ ਮਨ ਵਿੱਚ ਵਸਾ ਕੇ, ਹਉਮੈ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ, ਜੋ ਮਰ-ਜੀਵਿਆ ਹੈ ਉਹੀ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤ ਹੈ—'ਜੀਵਨ ਮੁਕਤੁ ਮਨਿ ਨਾਮੁ ਵਸਾਇ ॥(ਆਸਾ ਮ.1), 'ਜੀਵਨ ਮੁਕਤੁ ਸੋ ਆਖੀਐ ਜਿਸੁ ਵਿਚਹੁ ਹਉਮੈ ਜਾਇ' (ਮਾਰੂ ਮ. 1), 'ਜੀਵਨ ਮੁਕਤ ਸੋ ਆਖੀਐ ਮਰ ਜੀਵਹਿ ਮਰੀਆ' (ਆਸਾ ਮ. 4), 'ਜਿਹ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹਉਮੈ ਤਜੀ ਕਰਤਾ ਰਾਮੁ ਪਛਾਨਿ ॥ ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਵਹੁ ਮੁਕਤ ਨਰੁ ਇਹ ਮਨ ਸਾਚੀ ਮਾਨ' (ਸਲੋਕ ਮ. 9)।

ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤ ਉਸਤਤ ਅਤੇ ਨਿੰਦਿਆ ਵਿੱਚ; ਸੋਨੇ ਅਤੇ ਲੋਹੇ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਸਵੀਕਾਰਦਾ, ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਉਸ ਲਈ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਹੈ,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਸਮਾਨ ਰੂਪ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਉਹ ਸਮ-ਬੁਧੀ ਦਾ ਧਾਰਣੀ ਹੈ ਜਿਸ ਉਪਰ ਨਾ ਉਸਤਤ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਨਿੰਦਿਆ ਆਪੋ ਆਪਣਾ ਵਿਕੋਲਿਤ੍ਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ—'ਉਸਤਤਿ ਨਿੰਦਿਆ ਨਾਹਿ ਜਹਿ ਕੰਚਨ ਲੋਹ ਸਮਾਨਿ ॥ ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਸੁਨਰੇ ਮਨਾ ਮੁਕਤਿ ਤਾਹਿ ਹੈ ਜਾਨਿ' (ਸਲੋਕ ਮ.9) ।

ਵਾਸਤਵਿਕ ਜੋਗੀ ਵੀ ਮੁਕਤ ਅਥਵਾ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤ ਹੈ। ਜੋ ਜੋਗੀ ਹਰਖ ਅਤੇ ਸੋਗ ਤੋਂ ਅਤੀਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸਨੇ ਆਪਣੇ ਚੰਚਲ ਮਨ ਨੂੰ ਅਚਲ ਅਤੇ ਸਦ-ਠਹਿਰਾਉ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਟਿਕਾਉ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਮੁਕਤ ਅਥਵਾ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤ ਹੈ—'ਹਰਖ ਸੋਗ ਤੇ ਰਹੈ ਅਤੀਤਾ ਜੋਗੀ ਤਾਹਿ ਬਖਾਨੋ ॥ ਚੰਚਲ ਮਨੁ ਦਹ ਦਿਸਿ ਕਉ ਧਾਵਤ ਅਚਲ ਜਾਹਿ ਠਹਿਰਾਨੋ । ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਇਸ ਬਿਧਿ ਜੋ ਜੋ ਨਰੁ ਮੁਕਤਿ ਤਾਹਿ ਤੁਮ ਮਾਨੋ ॥ (ਧਨਾਸ਼ਰੀ ਮ. 9)।

ਮੁਕਤ, ਜੋਗੀ ਅਤੇ ਗਿਆਨੀ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ। ਅਜਿਹਾ ਗਿਆਨੀ ਪੁਰਸ਼ ਜੋ ਨਾ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਅਯੋਗ ਡਰਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਦੇ ਡਰਾਵੇ ਨੂੰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ਜਿਸਨੇ ਸੁਖ ਅਤੇ ਦੁਖ ਨੂੰ, ਮਾਨ ਅਤੇ ਅਪਮਾਨ ਨੂੰ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਕਰਕੇ ਜਾਣਿਆਂ ਹੈ; ਜੋ ਖੁਸ਼ੀ ਅਤੇ ਗਮੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਤੋਂ ਅਤੀਤ ਅਥਵਾ ਬੇਲਾਗ ਹੈ, ਜੋ ਜਗਤ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਨੇ ਉਸਤਤ ਅਤੇ ਨਿੰਦਿਆ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਨਿਰਬਾਣ ਪਦ ਦਾ ਧਾਰਣੀ ਅਰ-ਥਾਤ ਮੁਕਤ ਜਨ ਹੈ।

ਹਰਖ ਸੋਗ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜਿਸ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਵੈਰੀ ਅਤੇ ਮੀਤ ਵੀ ਇਕ ਸਮਾਨ ਹਨ, ਉਹ ਮੁਕਤ ਜਨ ਹੈ—'ਹਰਖ ਸੋਗ ਜਾ ਕੈ ਨਹੀਂ ਬੈਰੀ ਮੀਤ ਸਮਾਨਿ ॥ ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਸੁਨ ਰੇ ਮਨਾ ਮੁਕਤਿ ਤਾਹਿ ਤੈ ਮਾਨਿ' (ਸਲੋਕ ਮ. 9)।

ਅਜਿਹੇ ਮੁਕਤ-ਜਨ ਲਈ ਹੀ ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ 'ਸੋ ਮੂਰਤਿ ਭਗਵਾਨ' 'ਸੋ ਨਰੁ ਮੁਕਤਾ ਜਾਨੁ' ਅਤੇ 'ਸੋ ਮੂਰਤ ਹੈ ਦੇਵਾ' ਆਦਿ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸਪਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ ਜਾਂ ਫਿਰ ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਚਿਤ ਰਾਮ-ਭਜਨ ਅਥਵਾ ਭਗਤੀ ਵਿੱਚ ਲਾਇਆ ਹੈ, ਉਹੀ ਮੁਕਤ ਜਨ ਹੈ—'ਜਿਹ ਘਟਿ ਸਿਮਰਨੁ ਰਾਮ ਕੋ ਸੋ ਨਰੁ ਮੁਕਤਾ ਜਾਨ ॥ (ਸਲੋਕ ਮ 9), 'ਜਨ ਨਾਨਕ ਸੋਊ ਜਨੁ ਮੁਕਤਾ ਰਾਮ ਭਜਨ ਚਿਤ ਲਾਵੈ' (ਸਲੋਕ ਮ. 9)।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਸ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਵਾਸਾ ਹੋ ਗਿਆ ਅਰਥਾਤ ਜਿਸਦਾ ਹਿਰਦਾ–ਸਥਲ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਨਿਵਾਸ-ਸਥਾਨ ਬਣ ਗਿਆ, ਉਹੀ ਮੁਕਤ ਜਨ ਹੈ :—

ਨਾਨਕ ਮੁਕਤਿ ਤਾਹਿ ਤੁਮ ਮਾਨਹੁ ਜਿਹ ਘਟ ਰਾਮ ਸਮਾਵੈ ॥ (ਗਉੜੀ ਮ. 9)

ਗੱਲ ਕੀ, ਮਾਨ ਅਤੇ ਮੋਹ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਗੋਬਿੰਦ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਉਸ ਦੀ ਭਗਤੀ ਵਿੱਚ ਰੱਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਹੀ ਜੀਵਨ–ਮੁਕਤ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ—'ਮਾਨ ਮੋਹ ਦੋਨੋ ਕਉ ਪਰਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਦੇ ਗੁਨ ਗਾਵੈ ॥ ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਇਹ ਬਿਧਿ ਕੋ ਪ੍ਰਾਨੀ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤ ਕਹਾਵੈ' (ਬਿਲਾਵਲ ਮ. 9)।

ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਦੇ ਕਵੀ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਰਵਾਣ ਅਥਵਾ ਮੁਕਤੀ ਜੀਵ ਦੀ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿੱਚ ਲਿਵਲੀਨਤਾ ਅਥਵਾ ਬ੍ਰਹਮ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੀ ਹੈ :—

' 'ਨਾਮ ਧਿਆਵਣ ਨਾਲ ਹੋ ਲਿਵਲੀਨ ਜੀ,
' 'ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਬ੍ਰਹਮ ਉਹ ਹੈ ਪਾ ਲਿਆ;
' 'ਇਸ ਨੂੰ ਹੀ ਨਿਰਬਾਣ ਪਦ ਮੈਂ ਆਖਿਆ ।' (ਰਾਣਾ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ)

ਇੰਜ, ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਅਨੁਸਾਰ, ਜੀਵਾਤਮਾ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਅਭੇਦ-ਅਵਸਥਾ ਹੀ ਵਾਸਤਵਿਕ ਮੁਕਤੀ ਹੈ । ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਜੀਵ ਦੀ 'ਮੈਂ' ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ 'ਤੂੰ' ਦਾ ਦਵੈਤ, ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਕੇ, ਇਕ ਅਕਹਿ ਆਨੰਦ-ਅਦਵੈਤ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ । ਮਾਨੋ ਨੀਰ ਦੀ ਇਕ ਰੌਅ ਆਨੰਦ-ਸਰੂਪੀ ਨੀਰ-ਸਮੁੰਦ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਨੀਰ (ਜੀਵ) ਦੀ ਨੀਰ (ਸਮੁੰਦ-ਬ੍ਰਹਮ) ਵਿੱਚ ਲੀਨਤਾ ਜੀਵ ਦੀ ਬ੍ਰਹਮ-ਰੂਪਤਾ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਨੀਰ–ਲੀਨਤਾ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਨੀਰ–ਰੌਅ ਦਾ ਵੱਖਰਾ ਅਸਤਿਤਵ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ :—

(ੳ) ' 'ਤੂੰ' 'ਮੈਂ' 'ਮੈਂ' 'ਤੂੰ' ਹੋਇ 'ਮੈਂ' 'ਤੂੰ' ਹੈ ਨਹੀਂ,
' 'ਤੂੰ' ਨਾਹੀਂ 'ਮੈਂ' 'ਨਾਹਿੰ', 'ਤੂੰ' 'ਮੈਂ' ਹੋ ਰਹੇ;
' ਮੈਂ ਤੂੰ, ਦੋਵੇਂ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰੇਮ 'ਚ ਇਕ ਹਾਂ,
' 'ਤੂੰ' ਆਨੰਦ ਅਨੰਦ 'ਮੈਂ' ਆਨੰਦ ਹਾਂ
' ਹੈ ਆਨੰਦ ਅਨੰਦ 'ਮੈਂ' 'ਤੂੰ' ਹੈ ਨਹੀਂ ।
' ਹੈ ਆਨੰਦੀ ਸ੍ਵਾਦ ਵਾਹ ਅਨੰਦ ਹੈ । (ਰਾਣਾ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ)

(ਅ) ' ਵਾਹ ਆਨੰਦ ਸਮੁੰਦ ਇਸ ਵਿਚ ਲੈਰ੍ਹਦੇ
' ਜੁਦਾ ਨੀਰ ਦੇ ਰੌਅ— ਨੀਰ ਅਨੰਦ ਦੇ—

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'ਨੀਰ ਨੀਰ ਵਿਚ ਲੀਨ ਨੀਰੋਂ ਵੱਖ ਨਾ;
'ਜੁਦਾ ਚਲਣ ਪਰ ਰੌਅ ਫਿਰ ਵਿੱਚ ਨੀਰ ਦੇ। (ਰਾਣਾ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ)

(ੲ) 'ਇਸ ਸੁਖ ਦਾ ਹੈ ਰੂਪ ਇਉਂ ਸਮਝੀਂਵਦਾ,
'ਜਿੱਕੁਰ ਜਲ ਦੇ ਰੌਅ ਸਾਗਰ ਵਿਚ ਹੀ
'ਹੋ ਸਾਗਰ ਦਾ ਰੂਪ ਪਰ ਫਿਰ ਵਖਰੇ
'ਚਲਦੇ ਸਾਗਰ ਵਿਚ, ਹੋਣ ਨ ਵਖਰੇ,
'ਵਿੱਚੇ ਉਸਦਾ ਰੂਪ ਹੋਏ ਚੱਲਦੇ।' (ਰਾਣਾ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ)

ਇਜ 'ਮੈਂ-ਨੀਰ' ਅਤੇ 'ਤੂੰ-ਨੀਰ' ਦੀ ਇਕਮਿਕਤਾ, ਜੀਵ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਅਭੇਦ-ਅਵਸਥਾ ਹੀ 'ਪੂਰਨ ਮੇਲ' ਹੈ, 'ਅਸਲ ਮੇਲ' ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਨੰਦ-ਅਨੁਭੂਤੀ ਅਕਥਨੀਅ ਹੈ। ਅਦਵੈਤ ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਇਸ 'ਮੌਜ' ਨੂੰ ਕੋਈ ਆਪ ਮੌਜ-ਸਰੂਪ ਹੋਏ ਬਿਨਾ ਨਹੀਂ ਦੇਖ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਜੋ ਕੋਈ ਦੇਖ ਲਵੇ ਤਾਂ 'ਗੁੰਗੇ ਦੇ ਗੁੜ ਵਾਂਙ' ਦੱਸ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ—'ਗੁੰਗੇ ਦੇ ਗੁੜ ਵਾਂਙ ਦੱਸ ਨ ਸਕਦਾ।'

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਇਹ ਅਵਸਥਾ ਜੀਵ ਦੇ ਸਵੈ-ਤਵ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਸਦੀ ਬੁਧੀ ਦਾ ਵਾਸਤਵਿਕ ਅਤੇ ਸ਼ੁਧ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਰਿਣਤ ਹੋਣਾ ਹੈ:—

'ਆਪਾ ਨਸ਼ਟ ਨ ਹੋਇ ਮਿਲਕੇ ਐਕੁਰਾਂ,
'ਜਿਉਂ ਵਿੱਚ ਕੀੜੀ ਖੰਡ ਪਿਸ ਮਿਲ ਜਾਂਵਦੀ;
'ਇਉਂ ਜਾਣੋਂ ਨਾ ਮੂਲ, ਏ ਤਾਂ ਭੁਲ ਹੈ।
'ਉਸ ਦੀ ਬੁਧੀ ਆਦਿ —ਜਿਸ਼ਨੂੰ ਟੱਪਿਆ—
'ਨਾਸ ਨਾ ਹੋਏ ਮੂਲ ਅਸਲੀ ਹੋ ਗਏ। (ਰਾਣਾ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ)

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮੁਕਤੀ-ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਸਹੀ ਅਤੇ ਸੰਪੂਰਣ ਭਾਂਤ ਸਮਝਣ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬੈਕੁੰਠ ਅਥਵਾ ਸਚ ਖੰਡ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਣ ਵੀ ਅਤਿ ਲੋੜੀਂਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਚਖੰਡ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਵੀ ਵਸਦਾ ਹੈ। ਸਚ ਖੰਡ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਅਨੁਭਵ-ਦੇਸ਼ ਹੈ, ਆਮ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਰਗਾ ਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਇਕ ਆਤਮ-ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਕਥਨ ਕਰਨਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਕੀ ... ਪ੍ਰਤਿਰੂਪ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਹੈ—' 'ਦੇਖਾ ਹੀ ਪਰਵਾਣ' ਕਹਿਣਾਂ ਨਾ ਬਣੇ ।'

ਬੈਕੁੰਠ ਅਥਵਾ ਮੁਕਤੀ ਅਤੇ ਨਰਕ ਅਥਵਾ ਬੰਧਨ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਧਾਰਣਾ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣਾ ਹੀ ਬੈਕੁੰਠ ਅਥਵਾ ਮੁਕਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਹੁਕਮੋਂ ਬਾਹਰਾ ਹੋਣਾ ਨਰਕ ਅਥਵਾ ਬੰਧਨ ਹੈ—'ਸਾਂਈਂ ਹੁਕਮੋਂ ਬਾਹਰ ਜੋ ਹੈ ਹੋਵਣਾ, ਉਹੀ ਨਰਕ ਪੈ ਜਾਣ, ਹੁਕਮ ਬੈਕੁੰਠ ਹੈ ।' (ਰਾਣਾ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ)

ਨਾਮ ਅਤੇ ਨਾਮੀ ਦੇ ਅਭੇਦ-ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਨ ਦੁਆਰਾ ਵੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮੁਕਤੀ-ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਮ ਰਬ-ਰੂਪ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧੁੱਪ ਸੂਰਜ-ਰੂਪ ਹੈ । ਧੁੱਪ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਜਿਵੇਂ ਸੂਰਜ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਆਭਾਸ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਨਾਮ-ਪ੍ਰਾਪੇਤੀ ਤਿਵੇਂ ਹੀ ਨਾਮੀ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਾਉਂਦੀ ਹੈ । ਇੰਜ ਨਾਮੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਜੀਵ ਦੁਆਰਾ ਬ੍ਰਹਮ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਥਵਾ ਮੁਕਤੀ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੀ ਹੈ ।

ਮੋਖ਼ਸ਼-ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਅਨੇਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪਹਿਲਾ ਸਾਧਨ ਨਾਮ ਹੈ ਜੋ ਨਾਮੀ ਨਾਲ ਮੇਲ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ । ਦੂਜਾ ਸਾਧਨ ਪ੍ਰੇਮ-ਸਰੂਪ 'ਯਾਦ' ਹੈ ਜੋ ਜੀਵ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਚਕਾਰ ਵਿੱਥ ਪਾਉਣ ਵਾਲੀ 'ਭੁੱਲ' ਦਾ ਦਾਰੂ ਵੀ ਹੈ । ਤੀਜਾ ਸਾਧਨ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸਿਫਤ ਸਲਾਹ ਹੈ । ਚੌਥਾ ਸਾਧਨ ਪ੍ਰੇਮ ਹੈ ਜੋ 'ਰੂਹ ਰੂਹ ਦਾ ਮੇਲ' ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਇਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਸਮਰੱਥ ਸਾਧਨ ਹੈ । ਮੁਕਤੀ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਸਾਧਨ, ਪ੍ਰੇਮ, ਵਿੱਚ ਇੰਨੀ ਸ਼ਕਤੀ-ਸਮਰੱਥਾ ਦਾ ਕਾਰਣ ਉਸਦਾ ਪ੍ਰਭੂ-ਰੂਪ ਹੋਣਾ ਹੈ ਅਥਵਾ ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਅਭੇਦ-ਰੂਪ ਹੋਣਾ ਹੈ । ਇਹਨਾਂ ਸਾਧਨਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਗੁਰਮੁਖ ਨੂੰ ਵੀ ਮੁਕਤੀ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਹਾਇਕ ਸਾਧਨ ਮੰਨਿਆਂ ਹੈ । ਮੁਕਤੀ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਇਹ ਸਮਸਤ ਸਾਧਨ ਆਪਣੀ ਲਖ਼ਸ਼-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਉਦੋਂ ਤੀਕ ਅਸਮਰਥ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਦ ਤੀਕ ਜੀਵ ਉਪਰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ । ਇੰਜ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਭਗਵਦ-ਅਨੁਗ੍ਰਹਿ ਅਥਵਾ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਇਕ ਅਤਿ ਲੋੜੀਂਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ—'ਕਿਰਪਾ ਉਸ ਦੀ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਮੇਲ ਏ ।' ਅਤੇ 'ਆਪੇ ਲੈਂਦਾ ਮੇਲ ਕਿਰਪਾ ਧਾਰਕੇ ।'

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੁਕਤੀ-ਸਿਧਾਂਤ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤੀ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਅਤੇ ਵਿਦੇਹ ਮੁਕਤੀ, ਦੋਹਾਂ, ਦਾ ਹੀ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਦੇਹ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਦੀ ਅਭੇਦ-ਅਵਸਥਾ, ਰਾਗ ਆਦਿ ਦੋਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਣ ਕਾਰਣ 'ਬੀਤ ਰਾਗ'* ਦਾ ਪਦ-ਗ੍ਰਹਿਣ ਅਤੇ ਇੰਜ 'ਜੀਊਂਦੇ ਮਰ ਕੇ ਫੇਰ ਜੀਵਨ ਪਾਂਵਦੇ' 'ਰਹਿਣ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਹੀ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤੀ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਇਹ ਅਵਸਥਾ ਵਾਸਤਵਿਕ ਅਤੀਤ ਹੈ, ਅਸਲ ਤਿਆਗ ਹੈ, ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਇਸਦੇ ਮੋਹ ਮਾਇਆ ਦੇ ਜਾਲ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿਣ ਅਥਵਾ 'ਬਾਨ ਪਰੱਸਤ' ਜਾਂ 'ਅਸਲ ਸਨਯਾਸ' ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਸਮਸਤ ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰਾਂ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਥੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸਮਾਜਕ ਕਰਤਵ ਅਤੇ ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਲਗਾਤਾਰ ਜਾਰੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ 'ਰਾਜ ਜੋਗ', 'ਸਹਜ ਜੋਗ', 'ਪੂਰਨ ਪਦ' ਅਤੇ 'ਗੁਰਮੁਖ ਪਦਵੀ' ਦੇ ਨਾਮ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ 'ਗ੍ਰਿਹਸਤ ਮਹਿ ਨਿਰਬਾਣ' ਦੀ ਧਾਰਣਾ ਹੈ।

ਵਿਦੇਹ-ਮੁਕਤੀ ਅਰਥਾਤ ਦੇਹ-ਤਿਆਗ ਉਪ੍ਰੰਤ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਬਾਰੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਮੌਤ ਅਥਵਾ ਦੇਹ-ਪਾਤ ਸਚਖੰਡ ਅਥਵਾ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਦੁਆਰ ਹੈ—' "ਮੌਤ ਅਹੇ ਇਕ ਦ੍ਵਾਰ ਸੱਚੇ ਖੰਡ ਦਾ।" ਦੇਹ-ਰਹਿਤ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਜੀਵ ਦੀ ਕੇਵਲ, ਨਿਰਮਲ-ਰੂਪ, ਆਤਮ-ਸਰੂਪ, ਇਕ-ਰਸ ਅਤੇ ਸੁਖ-ਸਰੂਪ, ਨਿੱਤ ਅਥਵਾ ਸਦ-ਸਥਿਰ ਅਵਸਥਾ ਹੈ। ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂ-ਸੰਯੋਗ ਦਾ ਜੋ ਆਨੰਦ ਦੇਹ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਮਾਣਿਆਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਉਹੀ ਦੇਹ-ਪਾਤ ਉਪ੍ਰੰਤ ਅਰਥਾਤ ਵਿਦੇਹ-ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸਚਖੰਡ ਵਾਸ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਸਦ-ਸੰਯੋਗ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੱਲ ਕੀ, ਜੀਵ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਅਦਵੈਤ-ਅਵਸਥਾ ਜੀਵ ਦੇ ਦੇਹ-ਅੰਤ ਉਪ੍ਰੰਤ ਵੀ ਸਥਿਰ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਵਿਦੇਹ-ਮੁਕਤੀ-ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ।

---

*ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਤੀਰਥੰਕਰਾਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਜਾਣਕੇ 'ਕੇਵਲੀ', ਆਪਣੇ ਆਤਮਕ ਵਿਕਾਰਾਂ ਤੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਣ ਦੇ ਕਾਰਣ 'ਜਿਨ' (ਵਿਜਈ), ਰਾਗ ਆਦਿ ਦੋਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਣ ਕਾਰਣ 'ਵੀਤ ਰਾਗ' ਅਤੇ ਭੂਤ, ਵਰਤਮਾਨ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਦਾ ਦ੍ਰਸ਼ਟਾ ਅਤੇ ਗਿਆਤਾ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ 'ਸਰਵੱਗ' ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਵਿਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤ ਦੀ ਸੰਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਭਗਤੀ

ਭਗਤੀ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਕੋਸ਼ਾਰਥ ਹਨ ਵਿਭਾਗ, ਸੇਵਾ, ਸ਼ਰਧਾ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਪੂਜਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਉਪਾਸਨਾ ਆਦਿ। ਪਰ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥਾਂ ਨਾਲ ਭਗਤੀ ਦੀ ਆਤਮਾ ਨਹੀਂ ਜਾਣੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਭਗਤੀ ਦੇ ਅਚਾਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਭਗਤੀ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਪਰ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਭਗਤੀ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਉਤਪਤੀ ਵੇਖ ਲੈਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਵਿਆਕਰਣ ਅਨੁਸਾਰ ਭਗਤੀ ਸ਼ਬਦ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਧਾਤੂ 'ਭਜ ਸੇਵਾ ਧਾਮ' ਤੋਂ ਪਾਣਿਨੀ ਦੇ ਸੂਤਰ 'ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਕਤਿਨ'(ਨੰਬਰ 3/3/94) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ 'ਕਤਿਨ' ਪ੍ਰਤਯਯ ਜੋੜਨ ਨਾਲ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਤਯਯ ਦਾ ਅਰਥ 'ਪ੍ਰੇਮ' ਅਤੇ ਧਾਤੂ ਦਾ ਅਰਥ 'ਸੇਵਾ ਕਰਨਾ' ਹੈ। ਸਾਧਾਰਣ ਨਿਯਮ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਧਾਤੂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਯਯ ਦੇ ਮੇਲ ਨਾਲ ਇਕ ਸੰਪੂਰਣ ਅਰਥ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇੰਜ ਭਗਤੀ ਦਾ ਅਰਥ ਹੋਇਆ 'ਪ੍ਰੇਮ ਭਾਵ ਨਾਲ ਸੇਵਾ ਕਰਨਾ'।

ਭਗਤੀ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ, ਭਗਤੀ ਦੇ ਅਚਾਰੀਆਂ ਨੇ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਕੋਈ ਇਕ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਣ ਨਹੀਂ ਅਰਥਾਤ ਭਗਤੀ ਦੇ ਸੰਪੂਰਣ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਇਕ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਨਹੀਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਕਿਤੇ ਤਾਂ ਉਸ ਬਿਰਤੀ ਨੂੰ ਭਗਤੀ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਸੰਸਾਰਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਦੇਣ ਵਾਲੀਆਂ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੀ ਸੁਭਾਵਕ ਬਿਰਤੀ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਰੂਪ ਨਾਲ ਭਗਵਾਨ ਵਲ ਲੱਗ ਜਾਵੇ। ਕਿਤੇ ਮਨ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਵਿਚ ਪੂਰਣਭਾਂਤ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਕਰਕੇ ਕਿਸੇ ਫਲ ਦੀਇੱਛਾ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾ ਉਸ ਦੇ ਨਿਰੰਤਰ ਭਜਨ ਨੂੰ ਭਗਤੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਕਿਤੇ ਪ੍ਰੇਮਮਈ ਮਨ ਦੇ ਸੁਆਰਥ ਰਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰਵਾਹਿਤ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿਣ ਨੂੰ ਹੀ ਭਗਤੀ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਿਤੇ ਮਨ ਦੀ ਉਸ ਬਿਰਤੀ ਨੂੰ ਭਗਤੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਾਧਨਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਈਸ਼ਵਰ ਵਲ ਵਹਿ ਤੁਰਦੀ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਦੇ ਅਚਾਰੀਆ ਸਾਂਡਿਲਯ ਅਨੁਸਾਰ ਈਸ਼ਵਰ ਵਿਚ ਅਤਿ-ਅੰਤ ਪ੍ਰੇਮ ਹੀ ਭਗਤੀ ਹੈ। ਨਾਰਦ ਅਨੁਸਾਰ ਵੀ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਤੀ ਉਚਤਮ ਪਿਆਰ ਹੀ ਭਗਤੀ ਹੈ। ਮਧਵਾਚਾਰੀਆ ਅਨੁਸਾਰ ਉਚਤਮ ਗਿਆਨ ਪੂਰਬਕ, ਸੁਦਿੜ੍ਹ ਅਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਪ੍ਰੇਮ ਹੀ ਭਗਤੀ ਹੈ। ਪਰਮ ਪ੍ਰੇਮ, ਜੋ ਪੂਰਬਲੇ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਵਿਦਮਾਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਭਗਤੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਭਕਤੀ ਰਸਾਮ੍ਰਿਤ ਸਿੰਧੂ' ਦੇ ਰਚਿਤਾ ਰੂਪ ਗੋਸੁਆਮੀ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਕਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਫਲ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਨਿਰੰਤਰ ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਪੂਰਬਕ ਧਿਆਨ ਹੀ ਭਗਤੀ ਹੈ। ਵਲਭਾਚਾਰੀਆ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਗਿਆਨ ਪੂਰਬਕ ਅਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਭਗਤੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਇਸ ਤੋਂ ਸਹਿਲ ਸਾਧਨ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਰਾਮਾਨੰਦ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਵੇਕ ਆਦਿ ਤੋਂ ਜਿਸ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਯਮ ਆਦਿ ਜਿਸਦੇ ਅੱਠ ਅੰਗ ਹਨ, ਤੇਲ ਧਾਰਾ ਸਮਾਨ ਨਿਰੰਤਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਿਮਰਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਭਗਵਾਨ ਪ੍ਰਤੀ ਜੋ ਸਨੇਹ ਹੈ, ਉਹੀ ਭਗਤੀ ਹੈ। ਰਾਮਾ-ਨੁਜ ਅਨੁਸਾਰ ਭਗਤੀ ਪ੍ਰੇਮ ਸਹਿਤ ਪ੍ਰਭੂ ਵਿਚ ਧਿਆਨ ਲਗਾਉਣਾ ਹੈ। ਧਿਆਨ ਦਾ ਲਖਸ਼ ਬੜਾ ਹੀ ਪਿਆਰਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਧਿਆਨ ਲਗਾਉਣ ਦਾ ਕਰਮ ਵੀ ਬੜਾ ਮਿੱਠਾ ਹੈ। ਇੰਜ ਰਾਮਾਨੁਜ ਅਨੁਸਾਰ ਭਗਤੀ ਲਗਾਤਾਰ ਅਤੇ ਨਿਰੰਤਰ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਦੀ ਪ੍ਰਿਅ ਸਮਾਧੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮ-ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਧਾਰ ਤੇਲ ਦੀ ਧਾਰ ਵਾਂਗ ਹੀ ਅਟੁਟ ਹੈ। ਗੱਲ ਕੀ, ਭਗਤੀ ਦੇ ਅਚਾਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਭਗਤੀ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਭਗਤੀ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਪ੍ਰੇਮ ਹੈ।

ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਹੀ ਭਗਤੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਗਿਆਨ ਪੂਰਬਕ ਸੁਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਅਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਪ੍ਰੇਮ ਹੀ ਭਗਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਸਾਧਕ-ਭਗਤ ਨੂੰ ਸਦ-ਆਨੰਦ ਅਤੇ ਖੇੜੇ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੱਚਾ-ਸੁੱਚਾ ਅਤੇ ਅਟੁਟ-ਪ੍ਰੇਮ ਹੀ ਭਗਤੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਭਗਤੀ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਵੀ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਬੜੇ ਸਪਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਭਗਤੀ ਤਾਂ ਹਰੀ ਦਾ ਪਿਆਰ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਪਾਖੰਡ ਦਾ ਨਾਮ ਨਹੀਂ, ਪਾਖੰਡਾਂ ਵਿਚ ਖਚਿਤ ਹੋਣ ਨਾਲ ਭਗਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ :—

ਹਰਿ ਭਗਤਿ ਹਰਿ ਦਾ ਪਿਆਰੁ ਹੈ ਜੇ ਗੁਰਮੁਖਿ ਕਰੇ ਬੀਚਾਰੁ ।
ਪਾਖੰਡਿ ਭਗਤਿ ਨ ਹੋਵਈ ਦੁਬਿਧਾ ਬੋਲ ਖੁਆਰੁ ।।

(ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮ. 3)

ਭਗਤੀ ਦੇ ਆਧਾਰ–ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਜਲ ਅਤੇ ਕਮਲ, ਮਛਲੀ ਅਤੇ ਨੀਰ, ਚਾਤ੍ਰਿਕ ਅਤੇ ਮੇਹ, ਦੁਧ ਅਤੇ ਪਾਣੀ, ਚਕਵੀ ਅਤੇ ਸੂਰ ਅਦਿ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਏਕਾਂਤਿਕ ਭਾਵਨਾ ਹੀ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਆਧਾਰ–ਪ੍ਰੇਮ–ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ । ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਅਨੰਨ ਅਤੇ ਏਕਾਂਤਿਕ-ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ-ਯੁਕਤ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ । ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੁੱਤਾ ਆਪਣੇ ਅੰਨ–ਦਾਤਾ ਸੁਆਮੀ ਦਾ ਦਰ ਨਹੀਂ ਛਡਦਾ ਅਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਉਸ ਉਤੇ ਟਿਕਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਇਕ ਮਨਿ' ਅਤੇ 'ਇਕ ਚਿਤਿ' ਹੋ ਕੇ ਅਰਥਾਤ ਏਕਾਂਤਿਕ ਅਤੇ ਅਨੰਨ ਭਾਵ ਨਾਲ ਸਰਬਲੋਕ ਦੇ ਅੰਨਦਾਤਾ ਹਰੀ ਦੀ ਭਗਤੀ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ । ਇਹ ਭਗਤੀ ਉਤਾਰ-ਚੜ੍ਹਾਅ ਤੋਂ ਰਹਿਤ, ਲਗਾਤਾਰ, ਇਕ ਸਾਰ, ਇਕ ਰਸ ਅਥਵਾ 'ਏਕਿ ਰੰਗਿ' ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ । ਏਕਾਂਤਿਕਤਾ ਦੇ ਨਾਲ–ਨਾਲ ਭਗਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿੱਚ ਤੇਲ ਦੀ ਧਾਰ ਵਾਂਗ ਲਗਾਤਾਰਤਾ ਅਤੇ ਅਟੁਟਤਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ । ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰੇਮ ਅਜਿਹਾ ਪੱਕਾ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤੋੜਿਆਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਟੁਟਦਾ—'ਤੋਰੀ ਨ ਤੂਟੇ ਛੋਰੀ ਨ ਛੂਟੈ ਐਸੀ ਮਾਧੋ ਖਿੰਚ ਤਨੀ' (ਬਿਲਾਵਲ ਮ. 5) । ਭਗਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ-ਮਾਰਗ ਅਤਿ ਕਠਿਨ ਹੈ ਜਿਸ ਤੇ ਚਲਦਿਆਂ ਇਸ ਦੇ ਪਾਂਧੀ ਨੂੰ ਸਿਰ ਧੜ ਦੀ ਬਾਜ਼ੀ ਲਗਾਣ ਵਿਚ ਵੀ ਕੋਈ ਸੰਕੋਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ :—

ਜਉ ਤਉ ਪ੍ਰੇਮ ਖੇਲਣ ਕਾ ਚਾਉ ਸਿਰੁ ਧਰਿ ਤਲੀ ਗਲੀ ਮੇਰੀ ਆਉ ।।
ਇਤੁ ਮਾਰਗਿ ਪੈਰੁ ਧਰੀਜੈ ਸਿਰੁ ਦੀਜੈ ਕਾਣਿ ਨ ਕੀਜੈ ।। (ਸਲੋਕ ਮ. 1)

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅਨੁਸਾਰ ਭਗਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਸਹਿਜ-ਪ੍ਰੇਮ ਹੈ ਜੋ ਪ੍ਰਭੂ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਤੇ ਸੁਖ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ... ਜਿਸ ਦੀ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੁਆਰਾ ਸਮਸਤ ਬੁਰਾਈਆਂ ਸੜ ਕੇ ਸੁਆਹ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ । ਇਹ ਰਸਾਂ ਦਾ ਸਮੁੱਚ ਹੈ, ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਮਸਤ ਲੂਣੇ ਮਿੱਠੇ ਅਤੇ 'ਖਟ ਤੁਰਸ਼ੀ' ਰਸ ਇਸੇ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਹਨ । ਛੱਤੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਭੋਜਨਾਂ ਦਾ ਰਸ ਇਸੇ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।

ਭਗਤੀ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਨੁਸਾਰ, ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰੇਮ ਆਸਕਤ ਹੋਣਾ ਹੈ । ਜੋਤਿਸ ਲਗਾਣ, ਜਨਮ ਪਤਰੀਆਂ ਬਣਾਣ, ਤੀਰਥ-ਇਸ਼ਨਾਨ ਆਦਿ ਕਰਮਕਾਂਡਾਂ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਨਹੀਂ । ਨਾ ਹੀ ਭਗਤੀ ਰਾਸ-ਲੀਲ੍ਹਾਵਾਂ ਰਚਾ ਕੇ ਸਾਜ ਵਜਾਣ, ਨੱਚਣ, ਟੱਪਣ ਅਤੇ ਪੈਰ ਹਿਲਾ-ਹਿਲਾ ਸਿਰ ਫੇਰਨ ਵਿਚ ਹੈ । ਗੋਪੀ ਅਤੇ ਕਾਹਨ, ਸੀਤਾ ਅਤੇ ਰਾਮ ਦੇ ਰੂਪ ਧਾਰ-ਧਾਰ ਗਾਉਂਦੇ ਫਿਰਨਾ ਵੀ ਭਗਤੀ ਨਹੀਂ । ਭਗਤੀ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਭੈਅ ਤੋਂ ਉਪਜੇ ਪ੍ਰੇਮ ਭਾਵ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼ੁਭ-ਕਰਮੀ ਸੇਵਾ ਹੈ— 'ਨਾਨਕ ਜਿਨ ਮਨਿ ਭਉ ਤਿਨਾ ਮਨਿ ਭਾਉ' (ਆਸਾ ਮ. 1) । ਨਚ-ਨਚ ਤਾਲ ਪੂਰਨਾ ਹਰਗਿਜ਼ ਭਗਤੀ ਨਹੀਂ—'ਇਕਿ ਨਚਿ ਨਚਿ ਪੂਰਹਿ ਤਾਲ ਭਗਤਿ ਨ ਕੀਜਈ' (ਸਲੋਕ ਮ. 1) । ਗੱਲ ਕੀ, ਕਰਮਕਾਂਡ ਅਤੇ ਪਾਖੰਡ ਦੁਆਰਾ ਖੱਜਲ-ਖੁਆਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਭਗਤੀ ਨਹੀਂ—'ਪਾਖੰਡਿ ਪ੍ਰੇਮ ਨ ਪਾਈਐ, ਖੋਟਾ ਪਾਜੁ ਖੁਆਰ' (ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮ. 1) । ਇੰਜ ਹੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਭਗਤੀ ਤਾਂ ਮਨ ਦੇ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰਭੂ ਲਈ ਪ੍ਰੀਤ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ । ਭਗਤੀ, ਇੰਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵਸ ਵਿਚ ਕਰਨ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਗੁਰੂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਸਦਾ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਧਿਆਉਣ ਨੂੰ । ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਭਗਤੀ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਭਾਉਂਦੀ ਹੈ—'ਏਹਾ ਭਗਤਿ ਹਰਿ ਭਾਵਣਿਆ' (ਮਾਝ ਮ. 3) । ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰੇਮਾ-ਭਗਤੀ ਮਨੁਖਾ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ, ਐਨ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਲ, ਮਛਲੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ । ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਭਗਤੀ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅਨੁਸਾਰ, 'ਜਲ-ਮੀਨ' ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਸਮਾਨ ਹੀ ਸਾਧਕ-ਭਗਤ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰੇਮ-ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਹੈ ।

ਭਗਤੀ ਦੇ ਅਚਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਸਾਧਕਾਂ ਨੇ ਭਗਤੀ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਅਨੇਕ ਸਾਧਨ ਦਰਸਾਏ ਹਨ । ਸ੍ਰੀਮਦ ਭਾਗਵਤ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਆਪ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ — ਮੇਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੇ ਸਮਾਨ ਕਲਿਆਣਮਈ ਕਥਾ ਵਿਚ ਸ਼ਰਧਾ, ਮੇਰੇ ਨਾਮ ਅਤੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਨਿਰੰਤਰ ਕੀਰਤਨ, ਮੇਰੀ ਪੂਜਾ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਸਤੋਤ੍ਰ (ਪ੍ਰਸੰਸਾ-ਗੀਤਾਂ)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਦੁਆਰਾ ਮੇਰੀ ਉਸਤਤੀ, ਮੇਰੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਨਿਰੰਤਰ ਆਦਰ, ਸਮਸਤ ਅੰਗਾਂ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰ, ਮੇਰੇ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਨਾਲ ਪੂਜਾ, ਸਭਨਾਂ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਹੀ ਵੇਖਣਾ, ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਸਮਸਤ ਲੌਕਿਕ ਕਰਮ ਕਰਨੇ, ਬਚਨ ਬਿਲਾਸ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਮੇਰੇ ਹੀ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਨੀ, ਮਨ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਸਪੁਰਦ ਕਰ ਦੇਣਾ, ਸਭ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ, ਮੇਰੇ ਲਈ ਧਨ, ਭੋਗ ਦੇ ਸੁਖਾਂ ਦਾ ਤਜਣਾ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਹੀ ਲਈ ਦਾਨ, ਹੋਮ, ਜਪ, ਤਪ ਅਤੇ ਵਰਤ ਆਦਿ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ-ਕਥਿਤ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਕਰਨਾ ਆਦਿ ਸਾਧਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮੇਰੀ ਪ੍ਰੇਮਾ-ਭਗਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸ੍ਰੀਮਦ ਭਾਗਵਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਬੁਧ ਨਾਮਕ ਯੋਗੀਸ਼ਵਰ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਿੰਮੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮਾ-ਭਗਤੀ ਦੇ ਸਾਧਨ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਸੇ ਹਨ—ਜਿਸਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪਰਮ ਕਲਿਆਣ ਜਾਣਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੋਵੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵੇਦ ਦੇ ਗਿਆਤਾ ਅਤੇ ਪਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਸ਼ਾਂਤ ਸਰੂਪ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਵਿਚ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਹੀ ਇਸ਼ਟ ਦੇਵ ਸਮਝ ਕੇ ਉਸਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਸਮਸਤ ਵਿਸ਼ੇ-ਭੋਗਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ, ਸਾਧੂ ਜਨਾਂ ਦਾ ਸੰਗ, ਦੀਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਯਥਾ ਯੋਗ ਦਇਆ, ਬਰਾਬਰ ਦੀ ਪੱਧਰ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਮਿਤ੍ਰਤਾ ਅਤੇ ਵਡਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਬਿਨੈ, ਤਨ-ਮਨ ਨਾਲ ਪਵਿੱਤਰ ਰਹਿਣਾ, ਕਸ਼ਟ ਸਹਿ ਕੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਵਰਣਾਸ਼੍ਰਮ ਧਰਮ ਦਾ ਪਾਲਣ ਰੂਪੀ ਤਪ ਕਰਨਾ, ਸਰਦੀ-ਗਰਮੀ ਆਦਿ ਨੂੰ ਸਹਿਨ ਕਰਨਾ, ਵਿਅਰਥ ਗਲ-ਬਾਤ ਦਾ ਤਿਆਗ, ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਮਨਨ, ਸੁਆਧਿਆਇ, ਸਰਲਤਾ, ਬ੍ਰਹਮਚਰਯ, ਅਹਿੰਸਾ, ਸੁਖ-ਦੁਖ ਆਦਿ ਦਵੰਦਾਂ ਵਿਚ ਇਕਸਾਰ ਰਹਿਣਾ, ਘਰ ਆਦਿ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਹੀ ਸਮਝਣਾ, ਸ਼ੁੱਧ ਸਾਧਾਰਣ ਬਸਤਰ ਪਹਿਨਣਾ, ਜੋ ਕੁਝ ਮਿਲੇ ਉਸੇ ਵਿਚ ਸੰਤੋਖ ਮਨਾਉਣਾ, ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਗੁਣ ਗਾਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਰਧਾ ਰਖਣਾ, ਅਦਭੁਤ ਲੀਲ੍ਹਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸ੍ਰੀ ਹਰੀ ਦੇ ਜਨਮ, ਕਰਮ ਅਤੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਸ੍ਰਵਣ, ਕੀਰਤਨ ਅਤੇ ਧਿਆਨ ਕਰਨਾ, ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਲਈ ਹੀ ਸਭ ਦਸੇ ਗਏ ਕਰਮ ਕਰਨੇ, ਯਗ, ਦਾਨ, ਤਪ, ਜਪ, ਆਦਿ ਸਦਾਚਾਰ; ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਿਅ ਲਗਣ ਵਾਲੇ ਸਮਸਤ ਪਦਾਰਥਾਂ ਅਰਥਾਤ ਇਸਤਰੀ, ਪੁਤਰ, ਘਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਣ ਆਦਿ ਤੱਕ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਅਰਪਣ ਕਰ ਦੇਣਾ, ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਭਗਤਾਂ ਨਾਲ ਮਿਤਰਤਾ ਰਖਣੀ, ਜੜ੍ਹ-ਚੇਤਨ ਜੀਵਾਂ, ਮਨੁੱਖਾਂ ਅਤੇ ਸਾਧੂ ਸੁਭਾਉ ਵਾਲੇ ਮਹਾਂ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਨਾਲ ਸੇਵਾ ਕਰਨੀ, ਆਪਸ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਪਵਿਤਰ ਜਸ ਦਾ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਕਥਨ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਭਗਵਦ ਗੁਣ-ਗਾਇਨ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਪਰਸਪਰ ਪ੍ਰੀਤ ਵਿਚ ਸੰਲਗਨਤਾ ਅਤੇ ਦੁਖ-ਨਿਵਿਰਤੀ ਆਦਿ—ਇਹ ਸਭ ਵਰਤਾਉ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਪਾਪਾਂ ਦੇ ਨਾਸ਼ਕ ਸ੍ਰੀ ਹਰੀ ਨੂੰ ਆਪ ਸਿਮਰਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਕਰਾਣ ਵਾਲੇ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਇਸ ਸਾਧਨ-ਰੂਪੀ ਭਗਤੀ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰੇਮਾ-ਭਗਤੀ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਰੀਰ ਵਿਗਸਦਾ ਹੈ। ਫਲਸਰੂਪ ਉਹ ਪ੍ਰੇਮ-ਮਗਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਨਾਰਦ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਗਤੀ ਸੂਤਰਾਂ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਦੇ ਅਨੇਕ ਸਾਧਨ ਦਸੇ ਹਨ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਅਤੇ ਅਖੰਡ ਭਜਨ ਭਗਤੀ ਲਈ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਾਧਨ ਹਨ। ਅਖੰਡ ਭਜਨ ਤੋਂ ਨਾਰਦ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਲਗਾਤਰ ਭਜਨ ਅਥਵਾ ਇਕ ਪਲ ਵੀ ਭਜਨ ਬਿਨਾਂ ਵਿਅਰਥ ਨਾ ਗੁਆਉਣਾ। ਨਾਰਦ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਹੜੀ ਘੜੀ, ਜੋ ਸਮਾਂ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਭਜਨ, ਕੀਰਤਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਬੀਤ ਗਿਆ ਉਸ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਨੁਕਸਾਨ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਭਜਨ ਦੇ ਪਰਿਣਾਮ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣਾ ਭਗਤ ਦਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਦਾ ਕੰਮ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰੇਮ ਪੂਰਬਕ ਭਜਨ ਕਰਨਾ ਹੀ ਹੈ, ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਭਜਨ ਦੇ ਲਈ ਹੀ ਭਜਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਭਜਨ ਕਰਨਾ ਤਾਂ ਭਗਤ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਹ ਰਹਿ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਸਹਿਨ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਭਜਨ-ਵਿਯੋਗ ਉਸ ਲਈ ਅਸਹਿ ਹੈ। ਸੰਸਾਰੀ ਜੀਵਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਸ੍ਰਵਣ ਅਤੇ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨਾ ਵੀ ਨਾਰਦ ਅਨੁਸਾਰ ਭਗਤੀ ਦਾ ਇਕ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਲੀਨਤਾ ਦਾ ਤਿਆਗ, ਅਖੰਡ ਭਜਨ ਅਤੇ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਸ੍ਰਵਣ-ਕੀਰਤਨ ਆਦਿ ਸਾਧਨਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟ ਨਾਰਦ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਠੱਤੀਵੇਂ ਸੂਤਰ ਵਿਚ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸਾਧਨ ਵੀ ਦਸਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਇਕੋ ਦੇ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਦਕਾਂ ਪਹਿਲੇ ਤਿੰਨੋਂ ਸਾਧਨ ਸੁਤੇਸਿਧ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਸਾਧਨ ਹੈ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਅਥਵਾ ਭਗਵਦ-ਕਿਰਪਾ।

ਨਾਰਦ ਨੇ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਦੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਭੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਉਂਕਿ ਭਗਤ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਤੇ ਲੌਕਿਕ-ਵੈਦਿਕ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਅਰਪਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਤੇ ਚਲਦਿਆਂ ਉਸਨੂੰ ਲੋਕ-ਹਾਨੀ (ਦੁਨਿਆਵੀ ਨੁਕਸਾਨ) ਦੀ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਚਿੰਤਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਲੋਕ-ਹਾਨੀ ਵਲੋਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਨਿਸ਼ਚਿੰਤਾਤ ਹੀ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਲਈ ਇਕ ਸਾਧਨ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਗੱਲ ਵਲ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਤਕ ਭਗਤੀ ਵਿੱਚ ਸਿੱਧੀ ਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਦ ਤਕ ਲੋਕ-ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਤਿਆਗ ਨਹੀਂ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਸਗੋਂ ਫਲ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਵਿੱਚ ਜੁਟੇ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਰਦ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸਤ੍ਰੀ, ਧਨ, ਨਾਸਤਕ ਅਤੇ ਵੈਰੀ ਦਾ ਚਰਿਤਰ ਨਾ ਸੁਣਨਾ ਵੀ ਭਗਤੀ ਦਾ ਇਕ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਨਾਲ ਕਾਮ, ਧਨ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਨਾਲ ਲੋਭ, ਨਾਸਤਕ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਨਾਲ ਈਸ਼ਵਰ ਵਿੱਚ ਅਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਵੈਰੀ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਨਾਲ ਕ੍ਰੋਧ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਚਹੁੰਆਂ ਚਰਿੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਵਸ ਲਗੇ ਨਹੀਂ ਸੁਣਨਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਅਭਿਮਾਨ, ਦੰਭ ਆਦਿ ਦਾ ਤਿਆਗ ਵੀ, ਨਾਰਦ ਅਨੁਸਾਰ, ਭਗਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾਰਦ ਭਗਤੀ ਸੂਤਰ ਵਿੱਚ ਅਹਿੰਸਾ, ਸੱਚ, ਦਇਆ, ਆਸਤਿਕਤਾ ਆਦਿ ਸਦਾਚਾਰਾਂ ਦਾ ਭਲੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਆਚਰਣ ਕਰਨਾ ਵੀ ਭਗਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਭਗਤੀ ਦੇ ਸਾਧਨ ਹਨ—ਵਿਸ਼ੇ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਲੀਨਤਾ ਦਾ ਤਿਆਗ, ਅਖੰਡ ਭਜਨ, ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਸ੍ਰਵਣ, ਕੀਰਤਨ, ਮਹਾਂ-ਪੁਰਖਾਂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਅਤੇ ਭਗਵਦ-ਕਿਰਪਾ, ਨਾਸਤਿਕਾਂ ਅਤੇ ਮਨਮੁਖਾਂ ਦਾ ਸੰਗ-ਤਿਆਗ, ਅਭਿਮਾਨ ਅਤੇ ਦੰਭ ਦਾ ਤਿਆਗ, ਅਹਿੰਸਾ, ਸਚ, ਦਇਆ, ਆਸਤਿਕਤਾ ਆਦਿ ਸਦਾਚਾਰਕ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ, ਸਤਿਸੰਗ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਆਦਿ।

ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਵਰਣਿਤ ਸਮਸਤ ਸਾਧਨਾਂ ਉਪਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾਲ ਹੀ ਅਹਿੰਸਾ, ਸੱਚ, ਦਇਆ ਆਦਿ ਸਦਾਚਾਰਕ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿੰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਣ ਕੀਤੇ ਬਗੈਰ ਭਗਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ—'ਵਿਣੁ ਗੁਣ ਕੀਤੇ ਭਗਤਿ ਨ ਹੋਇ' (ਜਪੁਜੀ)। ਜਿਥੇ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਭਗਤੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਉਥੇ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਵੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ—'ਬਿਨੁ ਗੁਰ ਗੁਣ ਨ ਜਾਪਦੀ ਬਿਨੁ ਗੁਣ ਭਗਤਿ ਨ ਹੋਇ' (ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮ. 3) ਅਤੇ 'ਵਿਣੁ ਸਤਗੁਰ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਗੁਣ ਨ ਜਾਪਨੀ' (ਰਾਮਕਲੀ ਮ. 1) ।

ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਗੁਰੂ, ਭਗਤੀ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁਖ ਸਾਧਨ ਹੈ । ਗੁਰੂ ਦੁਆਰਾ ਸਾਧਕ-ਭਗਤ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮਾ-ਭਗਤੀ ਪ੍ਰਤੀ ਸਜਗ ਹੋ ਕੇ ਭਗਤੀ ਦੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਫਲ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ—'ਗੁਰਮੁਖਿ ਇਹੁ ਮਨੁ ਭਗਤੀ ਜਾਗੇ' (ਆਸਾ ਮ. 1), 'ਗੁਰਮੁਖਿ ਭਗਤਿ ਭਾਉ ਧੁਨਿ ਹੋਈ' (ਆਸਾ ਮ.1), 'ਗੁਰ ਬਿਨੁ ਕਿਨੇ ਨ ਪਾਇਓ ਕੇਤੀ ਕਹੈ ਕਹਾਏ । ਆਪਿ ਦਿਖਾਵੈ ਵਾਟੜੀ ਸਚੀ ਭਗਤਿ ਦ੍ਰਿੜਾਏ'(ਆਸਾ ਮ. 1), 'ਲਾਹਾ ਭਗਤਿ ਸੁਸਾਰੁ ਗੁਰਮੁਖਿ ਪਾਈਐ' (ਮਾਝ ਮ.1)। ਪਰ ਇਸਦੇ ਲਈ ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਰਖਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪ੍ਰੇਮਾ-ਭਗਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ—'ਭਾਈ ਰੇ ਗੁਰ ਕਿਰਪਾ ਤੇ ਭਗਤਿ ਠਾਕੁਰ ਕੀ' (ਗੂਜਰੀ ਮ.1); 'ਬਿਨ ਗੁਰ ਭਗਤਿ ਨ ਭਾਉ ਹੋਇ' (ਬਸੰਤ ਮ.1), ਗੁਰੂ ਜਿਹਨਾਂ ਉਪਰ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣੀ ਕਿਰਪਾ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰੇਮਾ-ਭਗਤੀ ਦਾ ਦਾਨ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਫਲਸਰੂਪ ਭਗਤ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਗੁਣ-ਗਾਣ ਵਿੱਚ ਰੱਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਮਹਿਲ ਵਿੱਚ ਟਿਕਾਉ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ— ਗੁਰ ਤੁਠਾ ਬਖਸੇ ਭਗਤਿ ਭਾਉ ਤੂਠੈ ਪਾਈਐ ਹਰਿ ਮਹਲਿ ਠਾਉ' (ਬਸੰਤ ਮ.1), 'ਕਰਿ ਕਿਰਪਾ ਹਰਿ ਭਗਤਿ ਦ੍ਰਿੜਾਏ ਅਨਦਿਨੁ ਹਰਿ ਗੁਣ ਗਾਏ' (ਬਸੰਤ ਮ.1) ।

ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਸਤਿਸੰਗ ਨੂੰ ਵੀ ਭਗਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਾਧਨ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸਿਫਤ ਸਲਾਹ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਗੁਣ-ਗਾਇਨ ਵੀ ਭਗਤੀ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ । ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਮ-ਜਪ ਭਗਤੀ-ਭੰਡਾਰੇ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ—'ਗੁਰਮਤੀ ਨਾਮੁ ਧਨੁ ਖਟਿਆ ਭਗਤੀ ਭਰੇ ਭੰਡਾਰਾ' (ਮਾਝ ਮ. 1)। ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਭਗਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਭਗਵਦ ਕਿਰਪਾ ਅਤਿ ਲੋੜੀਂਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ—'ਜਾਂ ਕਉ ਹੋਤ ਦਇਆਲੁ ਕਿਰਪਾ ਨਿਧਿ ਸੋ ਗੋਬਿੰਦ ਗੁਨ ਗਾਵੈ' (ਬਸੰਤ ਮ. 9) ।

ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਦੀਆਂ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਵੀ ਜਾਣਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਅਤੇ ਰੋਕ-ਥਾਮ ਉਪਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ ਅਤੇ ਅਹੰਕਾਰ ਆਦਿ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਦੀਆਂ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪਰਵ ਵਿੱਚ ਕਾਮ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਇਕ ਬਿਰਖ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਮੋਹ ਰੂਪੀ ਬੀਜ ਤੋਂ ਕਾਮ ਰੂਪੀ ਬਿਰਖ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕੁਝ ਕਰਨ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਹੈ, ਅਗਿਆਨ ਉਸਦੀ ਜੜ੍ਹ ਹੈ, ਸ਼ੋਕ ਉਸਦੀ ਸ਼ਾਖਾ ਹੈ, ਮੋਹ ਅਤੇ ਚਿੰਤਾ ਉਸ ਦੀਆਂ ਡਾਲੀਆਂ ਅਤੇ ਭੈ ਉਸਦਾ ਅੰਕੁਰ ਹੈ, ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਰੂਪੀ ਵੇਲਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਉਸ ਨਾਲ ਲਿਪਟੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਗੀਤਾ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਕਾਮ ਨੂੰ ਧਰਮ ਵਿਰੁਧ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ। ਗੀਤਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਕਾਮ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪਾਉਣ ਨਾਲ ਕਾਮ ਤੋਂ ਹੀ ਕ੍ਰੋਧ ਉਪਜਦਾ ਹੈ, ਕ੍ਰੋਧ ਤੋਂ ਮੋਹ, ਮੋਹ ਨਾਲ ਯਾਦ-ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਬੁਧੀ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਅਤੇ ਫਲਸਰੂਪ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸਰਵਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਭਗਤੀ ਯੋਗ' ਦੇ ਕਰਤਾ ਅਸ਼ਵਨੀ ਕੁਮਾਰ ਦੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਮ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦਾ ਰਾਮ-ਬਾਣ-ਸਾਧਨ ਹੈ ਸ਼ੁੱਧ ਪ੍ਰੇਮ। ਜਦ ਮਨ ਦੁਸ਼ਟ ਵਿਕਾਰਾਂ ਵਲ ਖਿਚਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਬਲ ਅਤੇ ਖਿੱਚ ਪਾਉਣ ਵਾਲਾ ਪਦਾਰਥ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਉਸੇ ਵਲ ਖਿਚਿਆ ਜਾਵੇ। ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਪਵਿੱਤਰ ਪ੍ਰੇਮ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ ਤਦ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਇਸ ਛਿਨ ਭੰਗਰ ਕਾਮ-ਪ੍ਰੇਮ ਵਲ ਜਾਣ ਤੋਂ ਰੁਕ ਜਾਵੇਗਾ। ਅਸ਼ਟਾਵਕ੍ਰ ਸੰਹਿਤਾ ਵਿੱਚ ਇਕ ਥਾਂ ਤੇ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਹੱਠ ਕਰਕੇ ਕੇਵਲ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਮਨੋ ਬਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵਸ਼ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਪਰ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ-ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਆਨੰਦ ਲੈਣਾ ਸਿਖ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਕਾਮ-ਵਾਸ਼ਨਾ ਨਹੀਂ ਸਤਾ ਸਕਦੀ।

ਕ੍ਰੋਧ ਨੂੰ ਵੀ ਭਗਤੀ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਵਿੱਚ ਇਕ ਰੁਕਾਵਟ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕ੍ਰੋਧ ਮਾਨਸਿਕ ਦੁਰਬਲਤਾ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੈ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਦੁਰਬਲਤਾ ਵਾਲਾ ਮਨੁੱਖ ਪ੍ਰਭੂ-ਭਗਤੀ ਵਿੱਚ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਲਗਾ ਸਕਦਾ। ਉਸ ਪਾਸੋਂ ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਭਗਤੀ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ।

ਲੋਭ ਨੂੰ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਤੇ ਚਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਇਕ ਹੋਰ ਵੱਡੀ ਰੁਕਾਵਟ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਗਤ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ [illegible] ਨਾਲ ਵਿਰਕਿਤਤਾ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੁਨਿਆਵੀ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਲੋਭ ਲਾਲਚ ਇਸ ਆਦਰਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿੱਚ ਬਾਧਕ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਭਗਤੀ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਮੋਹ-ਗ੍ਰਸਿਤ ਲੋਕ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਮੋਹ ਮੁੜ-ਮੁੜ ਭਗਤੀ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਆਣ ਖੜਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੋਹ ਦਾ ਕਾਰਣ ਅਗਿਆਨ ਹੈ। ਜੋ ਪਦਾਰਥ ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਨਹੀਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਆਪਣਾ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ, ਜੋ ਪਦਾਰਥ ਨਾਸ਼ਮਾਨ ਅਤੇ ਅਸਥਿਰ ਹਨ, ਉਹਨਾ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਵਿਅਰਥ ਹੀ ਭਟਕਦੇ ਫਿਰਦੇ ਹਾਂ ਉਦੋਂ ਅਸੀਂ ਮੋਹ ਗ੍ਰਸਿਤ ਹੋ ਗਏ ਹੁੰਦੇ ਹਾਂ। ਪਦਾਰਥਕ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਮੋਹ ਅਧਿਆਤਮਕ ਦੁਨੀਆਂ ਵਲ ਭਗਤ ਨੂੰ ਜਾਣ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ, ਮੁੜ-ਮੁੜ ਉੱਚੇ ਆਕਾਸ਼ਾਂ ਵਲੋਂ ਹੇਠਾਂ ਧਰਤੀ ਵਲ ਖਿਚਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਅਹੰਕਾਰ ਭਗਤੀ-ਮਾਰਗ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਰੁਕਾਵਟ ਹੈ। ਅਹੰਕਾਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਰਧਾ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦੀ ਜੋ ਭਗਤੀ ਲਈ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਅਹੰਕਾਰ ਇਸ਼ ਸ਼ਰਧਾ ਨੂੰ ਨੇੜੇ ਨਹੀਂ ਫਟਕਣ ਦਿੰਦਾ। ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਪਰਸਪਰ ਵਿਰੋਧ ਹੈ। ਨਿੰਮ੍ਰਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਅਹੰਕਾਰ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਤਿਸੰਗ ਭਗਤੀ ਦਾ ਇਕ ਸਾਧਨ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਸੰਗ ਭਗਤੀ-ਮਾਰਗ ਦਾ ਇਕ ਵਿਘਨਕਾਰੀ ਤੱਤ ਹੈ। ਕੁਸੰਗ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਵਿਘਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮੁਖ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਤਿਸੰਗ ਨਾਲ ਭਗਵਦ-ਚਰਚਾ, ਭਗਵਦ-ਨਾਮ, ਭਗਵਦ-ਪ੍ਰੀਤ, ਸਦਾਚਾਰ, ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ-ਵਿਵੇਕ, ਵੈਰਾਗ, ਸੱਚ-ਅਭਿਆਸ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਆਦਿ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਸਦਾਚਾਰੀ ਪਰਮ ਭਗਤ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਕੁਸੰਗ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਾਰਤਾ, ਜਗ-ਚਰਚਾ, ਲੋਕ-ਨਿੰਦਾ, ਦੁਰਾਚਾਰ, ਮਨ ਦੀ ਚੰਚਲਤਾ, ਅਵਿਵੇਕ, ਦੰਭ, ਪਾਖੰਡ, ਘਮੰਡ, ਕ੍ਰੋਧ, ਅਸਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ, ਅਪਵਿਤ੍ਰਤਾ, ਨਿਰਦੈਤਾ, ਅਹਿੰਸਾ ਅਤੇ ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਆਦਿ ਪ੍ਰਤੀ ਪਰਵਿਰਤ ਹੋ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਪਾਪੀ ਅਤੇ ਅਤਿਅੰਤ ਵਿਸ਼ੇ-ਭੋਗੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੁਸੰਗ ਦੁਆਰਾ ਅਸੁਰੀ ਦੁਰਗੁਣਾਂ ਅਤੇ ਦੁਰਾਚਾਰਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਵਿਸਥਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੁਸੰਗ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅਨੇਕ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਫਲਸਰੂਪ ਉਸਦਾ ਸਰਵਨਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀਮਦ ਭਾਗਵਤ ਵਿੱਚ ਕਪਿਲਦੇਵ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਮਾਤਾ ਦੇਵਹੂਤੀ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ—ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਇਸਤਰੀ ਅਤੇ ਧਨ ਵਿੱਚ ਮਗਨ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਸੰਗ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਵਰਤਾਉ ਕਰਨ ਲਗਦਾ ਹੈ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਘੋਰ ਅੰਧਕਾਰ-ਮਈ ਨਰਕ ਵਿੱਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਦੁਸ਼ਟ ਸੰਗ ਨਾਲ ਸੱਚ, ਪਵਿਤਰਤਾ, ਦਇਆ, ਮਨਨਸ਼ੀਲਤਾ, ਬੁੱਧੀ, ਲੱਜਿਆ, ਕੀਰਤੀ, ਖਿਮਾ, ਮਨ ਤੇ ਕਾਬੂ, ਇੰਦਰੀਆਂ ਤੇ ਜਿੱਤ ਅਤੇ ਐਸ਼ਵਰਜ ਆਦਿ ਸਭ ਗੁਣ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਅਸ਼ਾਂਤ ਚਿੱਤ, ਮੂਰਖ, ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਖਿਡੌਣੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਅਸਾਧੂ ਅਤੇ ਦੁਸ਼ਟ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਸੰਗ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਦੁਸ਼ਟ ਸੰਗ ਦਾ ਤਿਆਗ ਭਾਵੇਂ ਸਭਨਾਂ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਪਰ ਭਗਵਤ-ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਦੁਸ਼ਟ ਸੰਗ ਦਾ ਤਿਆਗ ਬੜੀ ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਦੁਸ਼ਟ ਸੰਗ ਤੋਂ ਕੇਵਲ ਦੁਰਾਚਾਰੀ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸੰਗ ਨਹੀਂ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਇੰਦਰੀਆਂ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਸ਼ਾ ਜੋ ਸਾਡੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਉਤਪੰਨ ਕਰੇ ਅਤੇ ਭਗਵਦ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਮਾਰਗ ਵਲੋਂ ਚਿੱਤ ਨੂੰ ਹੋੜੇ, ਕੁਸੰਗ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਰਦ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ, ਅਹੰਕਾਰ ਆਦਿ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਦਰ ਇਕ ਤਰੰਗ ਦੀ ਨਿਆਈਂ ਗੌਣ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਕੁਸੰਗ ਕਾਰਣ ਸਮੁੰਦਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਦੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਵਿਘਨਕਾਰੀ ਤੱਤ ਵੀ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਸ਼ੰਕਾ ਜਾਂ ਸੰਸਾ। ਸ਼ੱਕੀ ਹਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਮ ਨਹੀਂ ਉਪਜ ਸਕਦਾ। ਪ੍ਰੇਮ ਲਈ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤਿ ਲੋੜੀਂਦਾ ਹੈ, ਸ਼ੰਕੇ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਸੰਸੇ ਕਾਰਣ ਪ੍ਰਭੂ ਅਤੇ ਭਗਤ ਦੀ ਏਕਤਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ।

ਸੁਆਰਥ ਵੀ ਭਗਤੀ-ਸਾਧਨਾ ਲਈ ਇਕ ਵਿਘਨ ਹੈ। ਸੁਆਰਥ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅੰਨ੍ਹਾਂ ਕਰਕੇ ਉਸਦੀ ਬਿਬੇਕ ਬੁਧੀ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।। ਇਹ ਪ੍ਰੇਮਾ-ਭਗਤੀ ਦੀ ਪਾਵਨਤਾ ਵਿੱਚ ਵਿਗਾੜ ਲੈ ਆਂਦਾ ਹੈ।

ਬਾਹਰੀ ਆਡੰਬਰ, ਵਿਅਰਥ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ, ਲੋਕ-ਡਰ, ਸੰਸਾਰਕ ਚਿੰਤਾ ਨਿੰਦਿਆ, ਈਰਖਾ, ਚੁਗਲੀ, ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਆਦਿ ਭਗਤੀ-ਮਾਰਗ ਦੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਵਿਘਨਕਾਰੀ ਤੱਤ ਹਨ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਭਗਤੀ-ਮਾਰਗ ਦੇ ਅਨੇਕ ਵਿਘਨਕਾਰੀ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ ਅਤੇ ਅਹੰਕਾਰ, ਕੁਸੰਗ, ਨਿੰਦਿਆ, ਪਰਨਿੰਦਾ, ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ, ਪ੍ਰਪੰਚ ਅਥਵਾ ਛਲ, ਕਪਟ ਜਾਂ ਧੋਖਾ, ਕਨਕ-ਕਾਮਨੀ, ਵਿਸ਼ੇ-ਵਿਕਾਰ, ਮਨ-ਮਤ, ਮਾਇਆ-ਮਗਨਤਾ, ਸੰਸਾਰਕ ਜੰਜਾਲ ਅਤੇ ਸੰਸਾ ਆਦਿ । ਕਾਮ ਆਦਿ ਨੂੰ ਜੇਕਰ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਤੀ ਲਗਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਵਿਘਨਕਾਰੀ ਤੱਤ ਨਾ ਰਹਿ ਕੇ ਭਗਤੀ ਦੇ ਸਾਧਨਕਾਰੀ ਤੱਤ ਹੀ ਨਿਬੜਦੇ ਹਨ । ਇਸੇ ਲਈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਮੋਹ ਨੂੰ ਸਾੜ-ਪੀਸ ਕੇ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਸਿਆਹੀ ਬਣਾ ਕੇ ਪ੍ਰੇਮਾ-ਭਗਤੀ ਰੂਪੀ ਕਲਮ ਦੁਆਰਾ ਹਰੀ ਦੀ ਸਿਫਤ ਸਲਾਹ ਲਿਖਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇੰਜ ਸੁਤੇਸਿਧ ਹੀ ਇਹਨਾਂ ਬਾਧਕ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਸਰਵਨਾਸ਼ ਦਾ ਸਾਧਨ ਸੁਝਾਇਆ ਹੈ—'ਜਾਲਿ ਮੋਹੁ ਘਸਿ ਮਸੁ ਕਰਿ ਮਤਿ ਕਾਗਦੁ ਕਰਿ ਸਾਰੁ । ਭਾਉ ਕਲਮ ਕਰਿ ਚਿਤੁ ਲੇਖਾਰੀ ਗੁਰ ਪੁਛਿ ਲਿਖੁ ਬੀਚਾਰੁ' (ਸ੍ਰੀ ਰਾਗ ਮ. 1) । ਹਉਮੈ ਨੂੰ ਵੀ ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਦਾ ਇਕ ਵਿਘਨਕਾਰੀ ਤਤ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ । ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸਤ੍ਰੀ-ਪੁਰਸ਼ (ਜੀਵਾਤਮਾ-ਪਰਮਾਤਮਾ) ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਇਕੱਠਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਮਿਲ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚਾਲੇ ਹਉਮੈ ਦੀ ਕਠਿਨ ਦੀਵਾਰ ਖੜੀ ਹੈ—'ਧਨ ਪਿਰ ਕਾ ਇਕ ਹੀ ਸੰਗਿ ਵਾਸਾ ਵਿਚਿ ਹਉਮੈ ਭੀਤਿ ਕਰਾਰੀ' (ਮਲਾਰ ਮ.4) । ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਹਉਮੈ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਨਾ ਤਾਂ ਭਗਤੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦੀ ਸੋਝੀ ਅਥਵਾ ਪਛਾਣ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ । ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਬੜੇ ਸਪਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ—'ਹਉਮੈ ਵਿਚਿ ਭਗਤਿ ਨ ਹੋਵਈ ਹੁਕਮ ਨ ਬੁਝਿਆ ਜਾਇ' (ਵਡਹੰਸ ਮ. 3) । ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ 'ਮਨ ਕਾ ਮਾਨੁ', 'ਰਾਮ ਭਜਨ' ਅਥਵਾ ਭਗਤੀ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਇਕ ਵਿਘਨਕਾਰੀ ਤਤ ਹੈ । ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਪਸ਼ਟ ਭਾਂਤ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਅਹੰਕਾਰ ਨੂੰ ਤਿਆਗੇ ਬਗੈਰ ਮਨ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਲਗ ਸਕਦਾ—'ਮਾਈ ਮੈ ਮਨ ਕਾ ਮਾਨੁ ਨ ਤਿਆਗਿਓ । ਮਾਇਆ ਕੇ ਮਦਿ ਜਨਮੁ ਸਿਰਾਇਓ ਰਾਮ ਭਜਨ ਨਹ ਲਾਗਿਓ' (ਮਾਰੂ ਮ. 9); 'ਰਾਮ ਭਗਤਿ ਹੀਏ ਆਨਿ ਛਾਡਿ ਦੇ ਤੈ ਮਨ ਕੋ ਮਾਨੁ' (ਜੈਜਾਵੰਤੀ ਮ. 9) । ਕ੍ਰੋਧ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ 'ਕਠਨ' ਅਰਥਾਤ ਕਰੜਾ ਜਾਂ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਬਲਵਾਨ ਕਹਿ ਕੇ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਨਿਵਾਸ-ਸਥਾਨ ਹਿਰਦਾ ਹੈ। ਕ੍ਰੋਧ ਸਮਸਤ ਗਿਆਨ-ਰਤਨ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼-ਕਰਤਾ ਹੈ, ਜੀਵ ਦੀ ਸੁਧ-ਬੁਧ ਭੁਲਾਈ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਫਲਸਰੂਪ ਇਸ ਦੇ ਅਗੇ ਕਿਸੇ ਦੀ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ—'ਕਠਨ ਕ੍ਰੋਧ ਘਟ ਹੀ ਕੇ ਭੀਤਰਿ ਜਿਹ ਸੁਧਿ ਸਭ ਬਿਸਰਾਈ। ਰਤਨੁ ਗਿਆਨੁ ਸਭ ਕੋ ਹਿਰਿ ਲੀਨਾ ਤਾ ਸਿਉ ਕਛੁ ਨ ਬਸਾਈ' (ਗਉੜੀ ਮ. 9)। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਪਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਕਾਮ-ਕ੍ਰੋਧ ਦੇ ਵਸ਼ ਪੈ ਕੇ ਜੀਵ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ 'ਮੂਰਤਿ' ਨੂੰ ਵਿਸਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਕਾਮ-ਕ੍ਰੋਧ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਦੇ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਵਿਘਨਕਾਰੀ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਆਪ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਲੋਭ ਵੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅਨੁਸਾਰ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਦਾ ਇਕ ਵਿਘਨਕਾਰੀ ਤਤ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ 'ਲੋਭ ਸੰਗਿ' ਰਹਿ ਕੇ 'ਬਉਰਾ' ਅਤੇ 'ਹਉਰਾ' ਅਰਥਾਤ ਘਟੀਆ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਲਸਰੂਪ ਧਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਅਧੀਨ ਉਹ ਦਸੇ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਭਜਦਾ ਫਿਰਦਾ ਹੈ। ਸੁਆਨ ਦੀ ਨਿਆਈਂ ਦਰ-ਦਰ ਭਟਕਦੇ ਹੋਏ ਅਜਿਹੇ ਜੀਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਭਜਨ-ਰੂਪੀ ਭਗਤੀ ਦੀ ਸੁਧ-ਬੁਧ ਕਦਾਚਿਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ—'ਦੁਆਰਹਿ ਦੁਆਰਹਿ ਸੁਆਨ ਜਿਉ ਡੋਲਤ ਨਹ ਸੁਧ ਰਾਮ ਭਜਨ ਕੀ' (ਆਸਾ ਮ. 9)। ਇੰਜ ਹੀ ਮੋਹ ਨੂੰ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਦੀ ਇਕ ਰੁਕਾਵਟ ਮੰਨਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਭਜਨ ਵਿੱਚ ਚਿਤ ਲਾਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਹੈ—'ਤਜਿ ਅਭਿਮਾਨ ਮੋਹ ਮਾਇਆ ਫੁਨਿ ਭਜਨ ਰਾਮ ਚਿਤ ਲਾਵਉ' (ਗਉੜੀ ਮ. 9)। ਸ਼ੰਕਾ ਅਥਵਾ ਸੰਸਾ ਵੀ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਦਾ ਇਕ ਵਿਘਨਕਾਰੀ ਤਤ ਹੈ। ਸੰਸਾ-ਗ੍ਰਸਿਤ ਹਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਮ ਨਹੀਂ ਉਪਜ ਸਕਦਾ। ਇਸੇ ਲਈ ਭਗਤੀ ਦੇ ਹਿਤ ਵਿਚ ਇਸ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ—'ਭਗਤਿ ਕਰਿ ਚਿਤੁ ਲਾਇ ਹਰਿ ਸਿਉ ਛੋਡਿ ਮਨਹੁ ਅੰਦੇਸਿਆ' (ਆਸਾ ਮ. 1)। 'ਚੰਚਲ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ' ਅਤੇ ਜਗਤ-ਪ੍ਰਪੰਚ ਨੂੰ ਵੀ 'ਹਰਿ ਜਸੁ' ਅਥਵਾ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਦੇ ਵਿਘਨਕਾਰੀ ਤਤ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਨਕ-ਕਾਮਨੀ ਦੇ ਰਸ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਮਨੁੱਖ ਵੀ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। 'ਦਾਰਾ ਸੁਖ' ਮਾਨੋ ਭਗਤੀ-ਮਾਰਗ ਦੇ ਪਾਂਧੀ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪਈਆਂ ਬੇੜੀਆਂ ਸਮਾਨ ਹੈ—'ਉਰਝਿਓ ਕਨਕ ਕਾਮਨੀ ਕੇ ਰਸ ਨਹ ਕੀਰਤਿ ਪ੍ਰਭ ਗਾਈ' (ਟੋਡੀ ਮ. 9) ਅਤੇ 'ਦਾਰਾ ਸੁਖ ਭਇਓ ਦੀਨੁ ਪਗਹੁ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਪਰੀ ਬੇਰੀ' (ਜੈਜਾਵੰਤੀ ਮ. 9)। ਨਿੰਦਿਆ ਅਥਵਾ ਪਰਨਿੰਦਾ ਨੂੰ ਵੀ ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਭਗਤੀ-ਮਾਰਗ ਦਾ ਇਕ ਵਿਘਨਕਾਰੀ ਤਤ ਮੰਨਿਆਂ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਿੰਦਿਆ-ਰਸ ਵਿੱਚ ਰਮਿਆ ਮਨ 'ਰਾਮ ਭਗਤਿ' ਵਿੱਚ ਰੁਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ— 'ਪਰਦਾਰਾ ਨਿੰਦਿਆ ਰਸ ਰਚਿਓ ਰਾਮ ਭਗਤਿ ਨਹੀਂ ਕੀਨੀ' (ਸੋਰਠਿ ਮ. 9)'। ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਲੀਨਤਾ ਨੂੰ ਵੀ ਭਗਤੀ-ਮਾਰਗ ਵਿੱਚ ਬਾਧਕ ਤਤ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਬੁਧੀ ਵਿਨਾਸ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਫਲਸਰੂਪ ਮਨੁੱਖ ਪ੍ਰਭੂ-ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਵਿਸਾਰੀ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਤੀਕ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਭਗਤੀ-ਵਿਹੂਣਾ ਮਨੁੱਖ ਬਾਲ, ਜੁਆਨੀ ਅਤੇ ਬਿਰਧ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਅਜਾਈਂ ਗੰਵਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਜੀਵ ਨੂੰ ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਮੁੜ-ਮੁੜ ਚੇਤਾਵਨੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਉਪਰ ਚਲਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ— 'ਸਮਝ ਨ ਪਰੀ ਬਿਖੈ ਰਸ ਰਚਿਓ ਜਸੁ ਹਰਿ ਕੋ ਬਿਸਰਾਇਓ' (ਜੈਤਸਰੀ ਮ. 9); 'ਸਗਲ ਜਨਮ ਬਿਖਿਅਨ ਸਿਉ ਖੋਇਆ ਸਿਮਰਿਓ ਨਾਹਿ ਕਨਾਈ' (ਮਾਰੂ ਮ. 9) ਅਤੇ 'ਬਿਖਿਆ ਬਿਖੁ ਜਿਉ ਬਿਸਾਰਿ ਪ੍ਰਭੂ ਕੌ ਜਸੁ ਹੀਏ ਧਾਰਿ' (ਜੈਜਾਵੰਤੀ ਮ. 9)। ਮਨਮਤ ਨੂੰ ਵੀ ਭਗਤੀ ਦੇ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮਨ ਆਪਣੇ ਭਾਣੇ ਵਿੱਚ ਚਲਣ ਦਾ ਆਦੀ ਹੋ ਜਾਵੇ ਉਦੋਂ ਉਹ ਹਰੀ ਦੀ ਗੁਣ-ਗਾਇਨ ਰੂਪੀ ਭਗਤੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਲਗਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ—'ਮਨ ਕਰਿ ਕਬਹੂ ਨ ਹਰਿ ਗੁਨ ਗਾਇਓ।...ਕੀਨੋ ਅਪਨੋ ਭਾਇਓ' (ਸਾਰੰਗ ਮ. 9)। ਮਾਇਆ-ਮਗਨਤਾ ਵੀ ਭਗਤੀ-ਮਾਰਗ ਦਾ ਇਕ ਵਿਘਨਕਾਰੀ ਤਤ ਹੈ। ਮਾਇਆ ਦੇ ਨਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਚੂਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ 'ਬਾਵਰੋ' ਕਹਿ ਕੇ ਪੁਕਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਬਾਵਰਾ ਮਨੁੱਖ ਮਾਨੋ ਮਾਇਆ ਹਥੀਂ ਵਿਕਿਆ ਪਿਆ ਹੈ। ਫਲਸਰੂਪ ਨਾ ਉਸਨੂੰ ਗਿਆਨ ਦੀ ਸੋਝੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਨ ਉਹ 'ਰਾਮ ਨਾਮ ਕਾ ਸਿਮਰਨੁ' ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰਥ ਹੈ, ਨਾ ਹੀ ਉਹ 'ਹਰੀ ਜਸੁ' ਰੂਪੀ ਭਗਤੀ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ 'ਰਾਮ ਭਗਤਿ' ਵਿੱਚ ਉਸਦਾ ਮਨ ਭਿੱਜਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮਾਇਆ ਦਾ ਸੰਗ ਤਿਆਗ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਭਗਤੀ ਵਿੱਚ ਮਨ ਨੂੰ ਜੋੜਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ—'ਮਦਿ ਮਾਇਆ ਕੈ ਭਇਓ ਬਾਵਰੋ ਹਰਿ ਜਸੁ ਨਹ ਉਚਰੈ' (ਦੇਵਗੰਧਾਰੀ ਮ. 9); 'ਮਾਇਆ ਕੇ ਮਦਿ ਜਨਮੁ ਸਿਰਾਇਓ ਰਾਮ ਭਜਨ ਨਹ ਲਾਗਿਓ' (ਮਾਰੂ ਮ, 9);

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'ਮਨੁ ਮਾਇਆ ਮਹਿ ਫਧਿ ਰਹਿਓ ਬਿਸਰਿਓ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਮ'(ਸਲੋਕ ਮ. 9) ਅਤੇ 'ਪ੍ਰਾਨੀ ਰਾਮੁ ਨ ਚੇਤਈ ਮਦਿ ਮਾਇਆ ਕੈ ਅੰਧੁ' (ਸਲੋਕ ਮ. 9)। ਸੰਸਾਰਕ ਜੰਜਾਲਾਂ, ਖਲਜਗਣਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਭਗਤੀ-ਮਾਰਗ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਮੰਨਿਆਂ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਦੁਨਿਆਵੀ ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਲੋੜੀਂਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਕਿਤੇ ਵੀ ਵਿਵਰਜਿਤ ਨਹੀਂ, ਮਨਾਹੀ ਕੇਵਲ ਜਾਗਤਿਕ (ਦੁਨਿਆਵੀ) ਜੰਜਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਲੋੜ ਤੋਂ ਵਧ ਰੁਚਿਤ ਹੋਣ ਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਸਮਸਤ 'ਜਗਤ-ਜੰਜਾਲ' ਤਿਆਗ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ—'ਨਾਨਕ ਹਰਿ ਗੁਨ ਗਾਇ ਲੇ ਛਾਡਿ ਸਗਲ ਜੰਜਾਲ' (ਸਲੋਕ ਮ 9)।

ਭਗਤੀ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਵਿੱਚ ਸੰਲਗਨ ਭਗਤਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਸ੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ੍ਰੀਮਦ ਭਾਗਵਤ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਸ੍ਰੇਣੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਅਰਥਾਤ, ਉੱਤਮ ਮੱਧਮ ਅਤੇ ਨਿਮਨ। ਤੀਜੀ ਸ੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਭਗਤਾਂ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਕੇਵਲ ਮੂਰਤੀ ਦੀ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਪੂਜਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਜਾਂ ਸਾਧਾਰਣ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਭਗਤ ਹੈ। ਜੋ ਮੂਰਤੀ ਦਾ ਪੂਜਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਜਿਹਨਾਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਕੁਝ ਸ਼ਰਧਾ ਭਾਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ. ਉਸਦੇ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਉਪਵਾਸ ਆਦਿ ਰਖਣ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਰੁਚੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰਬਲ ਸ਼ਰਧਾ ਉਤਪੰਨ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਹੁੰਦੀ ਉਹ ਭਗਤ ਵੀ ਇਸੇ ਨਿਮਨ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਇਸ ਵਰਗ ਦੇ ਭਗਤ ਸੁਆਰਥਵਸ ਨੀਚ ਕਰਮ ਕਰਨੋਂ ਵੀ ਸੰਕੋਚ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਦਇਆ ਦਾ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸਗੋਂ ਅਭਿਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੁਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੈਰ ਪਾਲਣ ਜਾਂ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ ਆਦਿ ਦੀ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਘਾਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਕੇਵਲ ਈਸ਼ਵਰ ਪ੍ਰਤੀ ਕੁਝ ਸ਼ਰਧਾ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਬੱਸ।

ਮੱਧਮ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਲੱਛਣ ਦਸਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਈਸ਼ਵਰ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸਦੇ ਭਗਤਾਂ ਨਾਲ ਮਿਤ੍ਰਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਅਗਿਆਨੀਆਂ ਤੇ ਦਇਆ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਤ੍ਰੂਆਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਹੀ ਮੱਧਮ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਭਗਤ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਤੇ ਅਜਿਹੇ ਭਗਤ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ: ਪਹਿਲੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿੱਚ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਜੋ ਸ਼ਰਧਾ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਹ ਮੱਧਮ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੀਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਰਵਰਤਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਭਗਤ-ਹਿਰਦੇ ਅੰਦਰ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਭਗਤਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਮਿਤ੍ਰਤਾ ਦਾ ਭਾਵ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਅਗਿਆਨੀ ਪੁਰਖਾਂ ਨੂੰ ਤਿਰਸਕਾਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਵੇਖਦਾ ਸੀ ਪਰ ਹੁਣ ਉਹਨਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਉਸਨੂੰ ਹਮਦਰਦੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਸਤ੍ਰੂਆਂ ਨਾਲ ਵੈਰ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਮਨ ਵਿੱਚ ਦਵੈਖ ਅਤੇ ਹਿੰਸਾ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਹੁਣ ਉਹ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮਾੜੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਵੇਖਦਾ। ਪਰ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਉਸ ਅੰਦਰ ਸਰਬ ਸਾਧਾਰਣ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸਮਾਨ ਭਾਵ ਉਜਾਗਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਹਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਮਾ-ਭਗਤੀ ਦੀ ਧਾਰ ਪ੍ਰਵਾਹਿਤ ਹੋਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਉੱਤਮ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਭਗਤ ਦੇ ਲੱਛਣ ਇਸ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਸ੍ਰੀਮਦ ਭਾਗਵਤ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਤੇ ਪਰਾਏ ਵਿੱਚ ਭੇਦ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੀ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਧਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਆਪਣੇ ਧਨ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੀ ਬੁੱਧੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਸਭ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਇਕੋ ਭਾਵ ਰਖਦਾ ਹੈ, ਜਿਸਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਅਤੇ ਮਨ ਉਪਰ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਸਰਬੋਤਮ ਭਗਤ ਹੈ। ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਹੀ ਰੂਪ ਸਮਝਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਅਤੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਈਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਿਤ ਵੇਖਦਾ ਹੈ, ਉਹੀ ਉਤਮ ਭਗਤ ਹੈ। ਜੋ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਦੁਖ-ਸੁਖ ਰੂਪੀ ਚੱਕਰ ਨੂੰ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਮਾਇਆ ਸਮਝ ਕੇ ਇੰਦ੍ਰਾਵੀ ਸੁਖਾਂ-ਦੁਖਾਂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਖਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਦੁਖ ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ਉਹੀ ਉੱਤਮ ਭਗਤ ਹੈ। ਜੋ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਅਨੰਨ ਭਗਤੀ ਕਰਦਿਆਂ ਜਨਮ-ਮਰਨ, ਸੁਖ-ਦੁਖ ਅਤੇ ਭੈਅ ਆਦਿ ਸੰਸਾਰਕ ਧਰਮਾਂ ਤੋਂ ਹਾਰਦਾ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਜਿਸਦੀ ਮਨੋ-ਕਾਮਨਾ ਦੁਨਿਆਵੀ ਸੁਖਾਂ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਜੋ ਈਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਸਦਾ ਯਾਦ ਰਖਦਾ ਹੈ, ਉਹੀ ਭਗਤੀ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਚਿੱਤ ਵਿੱਚ ਵਾਸ਼ਨਾਵਾਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ, ਜਿਸਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਵਾਸੁਦੇਵ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹੀ ਭਗਤ ਉਤਮ ਹੈ। ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਕੁਲ, ਜਾਤਿ, ਕਰਮ ਅਤੇ ਸਥਿਤੀ ਉਪਰ ਅਭਿਮਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਉਹ ਉਤਮ ਭਗਤ ਹੈ। ਦੇਵਤੇ ਵੀ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਕਰਨ ਲਈ ਉਤਸੁਕ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਚਰਨ-ਕਮਲਾਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਆਪਣੇ ਹਿਰਦੇ ਨੂੰ ਲੀਨ ਰਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਤ੍ਰੈਲੋਕੀ ਦੀ ਸੰਪਦਾ ਨੂੰ ਵੀ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਤੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਤੁਛ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਸਮਸਤ ਵਾਸ਼ਨਾਵਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਹਿਰਦੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਰਖਦਾ ਹੈ. ਉਹੀ ਸੱਚਾ-ਭਗਤ ਹੈ ।

ਗੀਤਾ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨਾਲ ਦਵੈਖ ਨਹੀਂ, ਜੋ ਸਭਨਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਦਇਆਲੂ, ਸਭਨਾਂ ਦਾ ਮਿੱਤਰ, ਨਿਰਮਲ, ਅਹੰਕਾਰ ਰਹਿਤ, ਖਿਮਾਵਾਨ, ਸੁਖ-ਦੁਖ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ, ਸੰਤੋਖੀ, ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰਖਣ ਵਾਲਾ, ਸੰਜਮੀ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ-ਨਿਸ਼ਚਈ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸਨੇ ਆਪਣੇ **ਮਨ** ਅਤੇ ਬੁਧੀ ਨੂੰ ਵੀ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਤੀ ਅਰਪਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਭਗਤ ਮੈਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਿਅ ਹੈ । ਜੋ ਪੁਰਖ ਸੋਗ, ਭੈਅ ਆਦਿ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੈ, ਉਹੀ ਮੇਰਾ ਪਿਆਰਾ ਭਗਤ ਹੈ । ਜਿਸਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵਸਤ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਨਹੀਂ, ਜੋ ਉਦਾਸੀਨ ਹੈ, ਜੋ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਹੀ ਮੇਰਾ ਭਗਤ ਮੈਨੂੰ ਪਿਆਰਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਰਾਗ ਅਤੇ ਦਵੈਖ ਨਹੀਂ, ਜੋ ਸ਼ੋਕ ਅਤੇ ਇੱਛਾ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੈ, ਜੋ ਚੰਗੇ ਤੋਂ ਚੰਗੇ ਲਾਭ ਨੂੰ ਵੀ ਇਕਸਾਰ ਭਾਵ ਨਾਲ ਵੇਖਦਾ ਹੈ, ਉਹੀ ਭਗਤ ਮੇਰਾ ਪ੍ਰੇਮ ਪਾਤਰ ਹੈ । ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਦੁਸ਼ਮਣ ਅਤੇ ਮਿੱਤਰ ਨੂੰ ਸਮਾਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਵੇਖਦਾ ਹੈ, ਮਾਣ ਅਤੇ ਅਪਮਾਨ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ, ਸਰਦੀ ਅਤੇ ਗਰਮੀ ਵਿੱਚ, ਸੁਖ ਅਤੇ ਦੁਖ ਵਿੱਚ ਸਮ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਖਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਦੁਨਿਆਵੀ ਲਗਾਉ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਮਨ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮਾ-ਭਗਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹੀ ਮੇਰਾ ਪ੍ਰੇਮ-ਪਾਤਰ ਅਤੇ ਭਗਤ ਹੈ । ਉਧਵ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਨੇ ਭਗਤਾਂ ਦਾ ਲੱਛਣ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਭਗਤ ਭਗਤੀ ਕਰਦਿਆਂ ਮੋਖ ਦੀ ਵੀ ਇੱਛਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਉਹ ਪਵਿੱਤਰ ਭਗਤ ਮੈਨੂੰ ਪਿਆਰੇ ਹਨ । ਜੋ ਧਰਮ ਰੂਪੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਮੈਂ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਸ ਉਪਰ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਚਲਣ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਮੇਰੇ ਪਰਮ ਭਗਤ ਹਨ । ਮੇਰਾ ਭਗਤ ਨਾ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਪਦਵੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਇੰਦਰ ਦੀ, ਨਾ ਸਾਰੀ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪਤਾਲ ਦਾ ਰਾਜ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਨਾ ਤਾਂ ਯੋਗ ਦੀਆਂ ਸਿੱਧੀਆਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪੁਨਰ ਜਨਮ, ਉਹ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਇਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਭਗਤ ਦਾ ਸਰਵ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਲੱਛਣ ਹੈ।

ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਭਗਤ ਦੇ ਲੱਛਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਜੋ ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤੀ ਆਤਮ-ਨਿਵੇਦਨੀ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਦਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭੂ ਉਪਰ ਪੂਰਣ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਬੱਝ ਗਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਤੀ ਏਕਾਂਤਿਕ ਭਾਵਨਾ ਰਖਦਾ ਹੈ, ਉਹੀ ਭਗਤ ਹੈ-- ਸੇਵਕੁ ਦਾਸ ਭਗਤੁ ਜਨ ਸੋਈ। ਠਾਕੁਰ ਕਾ ਦਾਸੁ ਗੁਰਮੁਖਿ ਹੋਈ' (ਆਸਾ ਮ. ੧)। ਜਿਸਨੇ ਸਚ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਚਿਤ ਲਗਾ ਲਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਤ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਸ਼ਬਦ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰੋਂ ਹਉਮੈ ਨੂੰ ਸਾੜ ਸੁਟਦਾ ਹੈ, ਮਨ ਦੀ ਭੜਕਣ ਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਸੱਚ-ਨਾਮ ਨੂੰ ਹਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਵਸਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਲਈ ਮਾਇਆ ਦੇ ਅਚਰਜ ਖੇਲ-ਤਮਾਸ਼ੇ ਹੇਚ ਹਨ, ਜਿਸਦਾ ਮਨ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਵਿੱਚ ਲਿਵਲੀਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਮ ਰੂਪੀ ਜਲ ਨਾਲ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ-ਅਗਨੀ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨੂੰ ਸੇਵਦਾ ਹੋਇਆ ਆਪਣੇ ਭਰਮਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਨਿੱਤ ਜਾਗ੍ਰਤ ਰਹਿ ਕੇ ਸੱਚ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਸੁਰਤ ਨੂੰ ਜੋੜਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਸਿਮਰਨ ਦੁਆਰਾ ਮਨ ਨੂੰ ਨਿਰਮਲ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸਦੇ ਜਪ, ਤਪ, ਸੰਜਮ ਆਦਿ ਕਰਮ ਸੁਤੇਸਿਧ ਹੀ ਨੇਪਰੇ ਚੜ੍ਹ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਸੱਚ-ਰਹਿਣੀ ਨੂੰ ਧਾਰਣ ਕਰ ਸੱਚੇ ਸੁਖ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰਭੂ ਹੀ ਜਿਸ ਲਈ ਸੁਖਦਾਤਾ ਅਤੇ ਦੁਖ-ਹਰਤਾ ਹੈ, ਜੋ ਤਨ, ਮਨ, ਧਨ ਹਰੀ ਨੂੰ ਭੇਟ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫਲਸਰੂਪ ਮਹਾਂ ਰਸ ਅਰਥਾਤ ਨਾਮ ਰਸ ਦਾ ਸੇਵਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਵਡਭਾਗੀ ਭਗਤ ਹੈ —'ਸੋਈ ਭਗਤ ਜਿਨ ਸਚ ਚਿਤ ਲਾਇਆ......ਨਾਨਕ ਕਹੈ ਮਹਾ ਰਸੁ ਚਾਖਿਆ' (ਪ੍ਰਭਾਤੀ ਮ. ੧)।

ਅਸੰਖ ਭਗਤ ਹਨ ਜੋ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿੱਚ ਸੰਲਗਨ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।—'ਅਸੰਖ ਭਗਤ ਗੁਣ ਗਿਆਨ ਵੀਚਾਰ (ਜਪੁਜੀ)। ਪਰ ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸ੍ਰੇਣੀ-ਵੰਡ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨਾ ਉਤਮ, ਨਾ ਮੱਧਮ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਨੀਚ ਭਗਤਾਂ ਵਿੱਚ ਗਿਣਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਤਾਂ ਹਰੀ ਦੇ ਸ਼ਰਣਾਗਤ ਭਗਤ ਹਨ, ਨਾਮ ਵਿੱਚ ਰੱਤੇ, ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਬੇਲਾਗ, ਸਮਸਤ ਗਮਾਂ ਅਤੇ ਰੋਗਾਂ ਤੋਂ ਨਵਿਰਤ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

—'ਐ ਜੀ ਨਾ ਹਮ ਉਤਮ ਨੀਚ ਨ ਮਧਿਮ ਹਰਿ ਸਰਣਾਗਤਿ ਹਰਿ ਕੇ ਲੋਗ।
ਨਾਮ ਰਤੇ ਕੇਵਲ ਬੈਰਾਗੀ ਸੋਗ ਬਿਜੋਗ ਬਿਸਰਜਿਤ ਰੋਗ' (ਗੂਜਰੀ ਮ. 1)।

ਭਗਤ ਜਾਤ ਪਾਤ ਅਤੇ ਵਰਣ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹਨ। ਨਿਮਨ ਵਰਗ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਉਹ ਆਪਣੀ ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾ ਕਾਰਣ ਸਰਵ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਹਨ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੇਸਰ, ਫੁਲ, ਕਸਤੂਰੀ ਅਤੇ ਸੋਨਾ ਆਦਿ ਅਭਿੱਟ ਸਮਝੇ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਨਿੰਦਨੀਅ ਨਹੀਂ, ਸਰਵ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਯੋਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਰ ਸ੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਭਗਤ ਮਾਨਨੀਅ ਅਤੇ ਵਡਿਆਈ ਦੇ ਪਾਤਰ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਚੰਦਨ ਵਾਂਗ ਆਪਣੀ ਮਹਿਕ ਨਾਲ ਸਮਸਤ ਪ੍ਰਾਣੀ-ਜਗਤ ਨੂੰ ਸੁਗੰਧਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ—'ਕੇਸਰਿ ਕੁਸਮ ਮਿਰਗ ਮੈ ਹਰਣਾ ਸਰਬ ਸਰੀਰੀ ਚੜਨਾ। ਚੰਦਨ ਭਗਤਾ ਜੋਤਿ ਇਨੇਹੀ ਸਰਬੇ ਪਰਮਲੁ ਕਰਣਾ। ਘਿਅ ਪਟ ਭਾਂਡਾ ਕਹੈ ਨ ਕੋਇ। ਐਸਾ ਭਗਤੁ ਵਰਨ ਮਹਿ ਹੋਇ' (ਤਿਲੰਗ ਮ. 1)।

ਭਗਤ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਦੁਆਰਾ ਹਉਮੈ ਨੂੰ ਸਾੜ ਕੇ ਸੁਆਹ ਕਰ ਸੁੱਟੇ—'ਸੋ ਭਗਤੁ ਜੋ ਗੁਰਮੁਖਿ ਹੋਵੈ ਹਉਮੈ ਸਬਦਿ ਜਲਾਇਆ ਰਾਮ' (ਸੂਹੀ ਮ. 3), ਜੋ ਗੁਣ-ਅਉਗਣ ਦੀ ਪਛਾਣ ਰਖਦਾ ਹੋਇਆ ਹਰੀ ਦੇ ਨਾਮ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਵਿੱਚ ਸੰਲਗਨ ਰਹੇ—'ਗੁਣ ਅਉਗੁਣ ਪਛਾਣੈ ਹਰਿਨਾਮੁ ਵਖਾਣੈ ਭੈ ਭਗਤਿ ਮੀਠੀ ਲਾਗੀ' (ਸੂਹੀ ਮ. 3) ਅਤੇ ਜੋ ਸਮਬੁਧੀ ਦਾ ਧਾਰਣੀ ਹੋਵੇ ਅਰਥਾਤ ਜੋ ਦੁਖ-ਸੁਖ ਵਿੱਚ ਇਕਸਾਰ ਅਤੇ ਇਕ ਭਾਵੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ—ਸੋਈ ਭਗਤ ਦੁਖ ਸੁਖ ਸਮਤੁ ਕਰਿ ਜਾਣੈ' (ਵਡਹੰਸ ਮ. 4)।

ਮੁਕਦੀ ਗਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਚੰਗੇ ਭਗਤ ਉਹੀ ਹਨ ਜੋ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਭਾਉਂਦੇ ਹਨ—'ਸੇ ਭਗਤ ਸੇ ਭਗਤ ਭਲੇ ਜਨ ਨਾਨਕ ਜੀ ਜੋ ਭਾਵਹਿ ਮੇਰੇ ਹਰਿ ਭਗਵੰਤਾ' (ਆਸਾ ਮ 4)।

ਅਜਿਹੇ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਚਾਲ, ਰਹਿਣੀ-ਬਹਿਣੀ ਅਨੋਖੀ ਅਤੇ ਨਿਰਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ 'ਵਾਲਹੁ' ਨਿੱਕੇ ਅਤੇ 'ਖੰਨਿਅਹੁ' ਤਿੱਖੇ 'ਬਿਖਮ ਮਾਰਗਿ' ਦੇ ਪਾਂਧੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ—'ਭਗਤਾ ਕੀ ਚਾਲ ਨਿਰਾਲੀ। ਚਾਲਾ ਨਿਰਾਲੀ ਭਗਤਾ ਕੇਰੀ ਬਿਖਮ ਮਾਰਗਿ ਚਲਣਾ। ਲਬੁ ਲੋਭੁ ਅਹੰਕਾਰੁ ਤਜਿ ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਬਹੁਤੁ ਨਾਹੀ ਬੋਲਣਾ। ਖੰਨਿਅਹੁ ਤਿਖੀ ਵਾਲਹੁ ਨਿਕੀ ਏਤੁ ਮਾਰਗਿ ਜਾਣਾ' (ਰਾਮਕਲੀ ਮ. 3)। ਇਸੇ ਲਈ ਉਹਨਾ ਦੇ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰੀਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਬੜਾ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਜੋੜ ਹੀ ਨਹੀਂ—'ਭਗਤਾਂ ਤੈ ਸੈਸਾਰੀਆ ਜੋੜੁ ਕਦੇ ਨ ਆਇਆ' (ਮਾਝ ਮ. 1)।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਭਗਤਿ ਨਵੈ ਪ੍ਰਕਾਰਾ

'ਭਗਤਿ ਨਵੈ ਪ੍ਰਕਾਰਾ' ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭਗਤੀ ਨੌ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਸ੍ਰਵਣ, ਕੀਰਤਨ, ਸਿਮਰਨ, ਪਾਦ-ਸੇਵਨ, ਅਰਚਨ, ਵੰਦਨ, ਦਾਸ, ਸਖਾ ਅਤੇ ਆਤਮ-ਨਿਵੇਦਨ। ਇਸ ਨੌ-ਪ੍ਰਕਾਰੀ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀਮਦ ਭਾਗਵਤ ਪੁਰਾਣ ਵਿੱਚ 'ਨਵ-ਲਖਸ਼ਣਾ' ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮ ਰਾਮਾਇਣ ਵਿੱਚ 'ਨਵ ਵਿਧਾ' ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਤੁਲਸੀਦਾਸ ਆਦਿ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ 'ਨਵਧਾ' ਕਿਹਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਗਤੀ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਭਗਤੀ ਦੇ ਨਾਲ 'ਨਵਧਾ' ਸ਼ਬਦ ਭਗਤੀ ਦੇ ਨੌਂ ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਨਵਧਾ ਭਗਤੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਸ੍ਰਵਣ, ਕੀਰਤਨ ਅਤੇ ਸਿਮਰਨ ਭਗਤੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਹੈ; ਪਾਦਸੇਵਨ ਅਰਚਨ ਅਤੇ ਵੰਦਨ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਸਾਖਿਅਤ ਸਰੂਪ ਨਾਲ ਹੈ ਅਤੇ ਦਾਸ, ਸਖਾ ਅਤੇ ਆਤਮ-ਨਿਵੇਦਨ ਆਦਿ ਭਗਤੀ ਦੇ ਭਾਵ ਹਨ। ਇੰਜ ਇਹ ਨੌ-ਪ੍ਰਕਾਰੀ ਭਗਤੀ ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਮ, ਉਸਦੇ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਉਸ ਪ੍ਰਤੀ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਹੀ ਵਿਸਥਾਰ ਹੈ।

ਸ੍ਰਵਣ ਨੂੰ ਭਗਤੀ ਦੀ ਪਉੜੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਡੰਡਾ ਮੰਨਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਮਸਤ ਕਰਮ ਸ੍ਰਵਣ ਤੋਂ ਹੀ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਰਥਾਤ ਸ੍ਰਵਣ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਭੂ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਣ ਤੇ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਭਗਤੀ ਵਿੱਚ ਰੁਚੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਨਾਮ, ਜਸ, ਮਹੱਤਵ, ਉਸ ਦੀ ਕਥਾ, ਚਰਿੱਤਰ, ਗੁਣ, ਗਿਆਨ ਆਦ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਪੂਰਬਕ ਸੁਣਨਾ ਹੀ ਸ੍ਰਵਣ ਭਗਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਸ੍ਰਵਣ ਦਾ ਭਾਵ ਕੇਵਲ ਸੁਣਨਾ ਨਹੀਂ, ਸੁਣ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਹਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਵਸਾਉਣਾ ਵੀ ਹੈ। ਸ੍ਰੀਮਦ ਭਾਗਵਤ ਪੁਰਾਣ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰਵਣ ਦਾ ਮਹਾਤਮ ਦਸਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮਨ, ਬਚਨ ਅਤੇ ਕਰਮ ਦੁਆਰਾ ਜੋ ਲੋਕ ਪ੍ਰਭੂ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਦੀ ਕਥਾ ਦਾ ਸ੍ਰਵਣ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਰੂਪੀ ਕਥਾ ਦਾ ਸ੍ਰਵਣ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਦੁਖਾਂ ਦਾ ਨਿਵਾਰਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦੁਸ਼ਟ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਦੀ ਸ਼ੁਧੀ, ਵਿਦਿਆ, ਵੇਦ-ਅਧਿਅਨ, ਦਾਨ-ਪੁੰਨ, ਤਪ, ਯੋਗ-ਕਿਰਿਆ ਆਦਿ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਸਗੋਂ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਜਸ-ਸ੍ਰਵਣ ਦੁਆਰਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਆਪ ਆਪਣੀ ਕਥਾ ਸ੍ਰਵਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਉਤਰ ਕੇ ਕਾਮ ਆਦਿ ਵਾਸ਼ਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਉਸਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਕਰਵਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਮ, ਗੁਣ, ਲੀਲ੍ਹਾ ਆਦਿ ਦਾ ਸ੍ਰਵਣ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਕਰਾਉਣਾ, ਸ੍ਰਵਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮੰਨਣਾ ਅਤੇ ਮਨਾਉਣਾ ਹੀ ਸ੍ਰਵਣ ਭਗਤੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰਵਣ ਭਗਤੀ ਦਾ ਮਹਾਤਮ ਦਰਸਾਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਮ ਆਦਿ ਦੇ ਸ੍ਰਵਣ ਨਾਲ ਮਾਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਅੰਨ੍ਹੇ ਨੂੰ ਰਾਹ ਦਿਸਣ ਲਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਸਤ ਦੁਖਾਂ ਤੇ ਪਾਪਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਿਹਨਾਂ ਨੇ ਸੁਣ ਕੇ ਮੰਨਿਆਂ ਹੋਵੇ, ਨਾਮ ਨੂੰ ਕਮਾਇਆ ਹੋਵੇ, ਹਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਵਸਾਇਆ ਹੋਵੇ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਾਸਾ 'ਨਿਜ ਘਰ' ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ—'ਜਿਨੀ ਸੁਣਿਕੈ ਮੰਨਿਆ ਤਿਨਾ ਨਿਜ ਘਰਿ ਵਾਸੁ' (ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮ. 3)। ਸੁਣ ਕੇ ਮੰਨਣ ਨਾਲ ਸਭ ਭੁਖਾਂ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ —'ਜਿਨ ਸੁਣਿ ਸਿਖਾ ਗੁਰੂ ਮੰਨਿਆ ਤਿਨਾ ਭੁਖ ਸਭ ਜਾਈ' (ਤਿਲੰਗ ਮ. 4)। ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਮ ਆਦਿ ਦਾ ਸ੍ਰਵਣ ਕਰਕੇ ਉਸਨੂੰ ਮਨ ਵਿੱਚ ਵਸਾਉਣ ਨਾਲ ਇੱਛਤ ਫਲ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ—'ਸੁਨਿ ਉਪਦੇਸੁ ਹਿਰਦੈ ਬਸਾਵਹੁ। ਮਨ ਇਛੇ ਨਾਨਕ ਫਲ ਪਾਵਹੁ' (ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ਮ. 5)।

ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਨਾਮ, ਗੁਣ, ਮਹਾਤਮ, ਲੀਲ੍ਹਾ, ਭਗਵਦ ਭਗਤੀ ਦੇ ਜਸ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਕਥਨ, ਉਸਤਤੀ, ਉੱਚੇ ਸੁਰ ਨਾਲ ਪਾਠ ਅਤੇ ਗਾਇਨ ਕਰਨਾ ਕੀਰਤਨ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ੍ਰੀਮਦ ਭਾਗਵਤ ਪੁਰਾਣ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਹੈ ਉੱਤਮ ਅਤੇ ਗੁਣਵਾਨ ਲੋਕ ਕਲਯੁਗ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਕੀਰਤਨ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪੂਰਨ ਸੁਆਰਥਾਂ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ; ਜੋ ਕੁਝ ਸਤਯੁਗ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਣੂ ਦੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ, ਤ੍ਰੇਤਾ ਵਿੱਚ ਯਗ ਕਰਨ ਨਾਲ ਅਤੇ ਦੁਆਪੁਰ ਵਿੱਚ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਕਲਯੁਗ ਵਿੱਚ ਹਰੀ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੀਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਧਕ ਭਗਵਾਨ ਪ੍ਰਤੀ ਮਨ, ਹਿਰਦਾ, ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਅਤੇ ਸਭ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਰਪਣ ਕਰਕੇ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸਦਾ ਸੰਤੋਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਭਾਗਵਤ ਪੁਰਾਣ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਗ੍ਰਿਹਸਥ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਮਸਤ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣ ਲਈ ਕੀਰਤਨ ਭਗਤੀ ਇਕ ਸਰਲ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਭਗਤੀ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੇ ਅਚਾਰੀਆਂ ਨੇ ਕੀਰਤਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਇਕ ਉਪਾ ਦਸਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਯਥਾ-ਯੋਗ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਵਲਭਾਚਾਰੀਆ ਅਨੁਸਾਰ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਗੁਣ ਅਤੇ ਨਾਮ ਦੇ ਕੀਰਤਨ ਦੁਆਰਾ ਅਲੌਕਿਕ ਅਨੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਆਨੰਦ ਤਾਂ ਮੋਖ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਭਗਤਾਂ ਨੂੰ ਸਮਸਤ ਲੌਕਿਕ ਸਾਧਨ ਤਿਆਗ ਕੇ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਭਗਤ ਵਿੱਚ ਈਸ਼ਵਰੀ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਣੂ ਪੁਰਾਣ ਵਿੱਚ ਭਗਤੀ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਦਰਸਾਂਦਿਆਂ ਪਰਾਸ਼ਰ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸਮਸਤ ਪਾਪਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੱਲ ਕੀ, ਭਗਤੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸਥਾਨ ਹੈ।

ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਕੀਰਤਨ ਭਗਤੀ ਉਪਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਮੁੱਚਾ ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਰਾਗਮਈ ਕੀਰਤਨ ਹੀ ਤਾਂ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਕਵੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਰਤਨ ਨਿਰਮੋਲਕ ਹੀਰਾ ਹੈ—'ਕੀਰਤਨ ਨਿਰਮੋਲਕ ਹੀਰਾ ਆਨੰਦ ਗੁਣੀ ਗਹੀਰਾ (ਰਾਮਕਲੀ ਮ. 5)। ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ, ਆਤਮਾ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਲਈ ਇਹ ਇਕ ਉੱਤਮ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਸਭ ਕਰਮਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਸਨੂੰ ਮੁਖ ਕਰਮ ਮੰਨਿਆਂ ਗਿਆ ਹੈ—'ਸਿਰਿ ਕਰਮਨ ਕੈ ਕਰਮਾ'(ਸੋਰਠਿ ਮ. 4) ਕਿਉਂਕਿ ਜੋ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਹਰੀ ਦੇ ਕੀਰਤਨ ਦੁਆਰਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਹ ਪਾਠ ਪੜ੍ਹਨ, ਵੇਦ ਵਿਚਾਰਨ ਅਤੇ ਨਿਵਲ ਭੁਯੰਗਮ ਸਾਧਣ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੀ ਜੀਵ ਦਾ ਉੱਧਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ—'ਨਾਨਕ ਕਹੈ ਸੁਨਿ ਰੇ ਮਨਾ ਕਰਿ ਕੀਰਤਨੁ ਹੋਇ ਉਧਾਰ' (ਗਉੜੀ ਮ. 5)। ਮਹਿਲਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿੱਚ ਛੱਪਰ ਵੀ ਸੁਹਾਵਣੇ ਲਗਦੇ ਹਨ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਮ ਦਾ ਗੁਣ ਗਾਇਆ ਜਾਵੇ ਅਥਵਾ ਕੀਰਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਦਰਅਸਲ ਬੈਕੁੰਠ ਹੀ ਉਹ ਹੈ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਜਿਥੋਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ—'ਤਹਾਂ ਬੈਕੁੰਠ ਜਹ ਕੀਰਤਨ ਤੇਰਾ' (ਸੂਹੀ ਮ. 5)।

ਸਿਮਰਨ ਭਗਤੀ, ਸ੍ਰਵਣ ਅਤੇ ਕੀਰਤਨ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸੂਖਮ ਹੈ, ਇਸੇ ਲਈ ਦੋਹਾਂ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਗਿਣੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਸਦਾ ਸੰਬੰਧ ਮਾਨ-ਸਿਕ ਜਗਤ ਨਾਲ ਹੈ। ਸਾਧਾਰਣ ਨਿਯਮ ਅਨੁਸਾਰ ਸਥੂਲ ਨਾਲੋਂ ਸੂਖਮ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਨਾਮ, ਉਸਦੇ ਗੁਣ, ਮਹਾਤਮ, ਉਸਦੀ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕਤਾ, ਲੀਲ੍ਹਾ ਆਦਿ ਦਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਧਿਆਨ ਰਖਣਾ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਯਾਦ ਵਿੱਚ ਲਿਵਲੀਨ ਰਹਿਣਾ ਸਿਮਰਨ ਭਗਤੀ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਨਾਮ-ਜਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸਥਾਨ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਸਿਮਰਨ ਅਤੇ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਇੰਨੀ ਰਮ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਚਲਦਿਆਂ, ਫਿਰਦਿਆਂ, ਸੌਂਦਿਆਂ, ਜਾਗਦਿਆਂ ਇਸ਼ਟ ਦੇਵ ਦਾ ਧਿਆਨ ਬਰਾਬਰ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਭਗਤੀ ਦੇ ਅਚਾਰੀਆਂ ਨੇ ਸਿਮਰਨ-ਭਗਤੀ-ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਸਪਸ਼ਟੀ-ਕਰਣ ਵਜੋਂ ਪਨਿਹਾਰੀ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਸਿਮਰਨ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸਮਸਤ ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਧਿਆਨ ਸਿਮਰਨ ਵਿੱਚ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਨਿਹਾਰੀ ਸਭ ਕੁਝ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਵੀ ਆਪਣਾ ਧਿਆਨ ਸਿਰ ਤੇ ਧਰੇ ਘੜੇ ਵਿੱਚ ਰਖਦੀ ਹੈ। ਸਿਮਰਨ ਭਗਤੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤ ਅਨੇਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸ੍ਰੀਮਦ ਭਾਗਵਤ ਪੁਰਾਣ ਅਨੁਸਾਰ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਸਦਾ ਮਨ ਵਿਸ਼ੇ-ਕਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਜੋ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਨਿਰੰਤਰ ਸਿਮਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਸਦਾ ਮਨ ਪ੍ਰਭੂ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ੍ਰਵਣ, ਕੀਰਤਨ ਅਤੇ ਸਿਮਰਨ ਤਿੰਨਾਂ ਭਗਤੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਸਦਿਆਂ ਭਾਗਵਤਕਾਰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਲੋਕ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਮੰਗਲ-ਕਾਰੀ ਨਾਮ ਅਤੇ ਸਰੂਪਾਂ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਜਾਂ ਸ੍ਰਵਣ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਨੂੰ ਕਰਾਂਦੇ ਹਨ, ਆਪ ਸਿਮਰਨ-ਧਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਚਰਣ-ਕਮਲਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਮਨ ਲਗਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜਨਮ-ਮਰਣ ਦੇ ਗੇੜ ਕੱਟੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਗੀਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਇਕਾਗਰ ਚਿੱਤ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਲਈ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸਹਿਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਣੂ ਪੁਰਾਣ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਨਿਰੰਤਰ ਸਿਮਰਨ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪੂਰਣ ਪਾਪਾਂ ਦੇ ਵਿਨਾਸ਼

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਕਾਰਣ ਮਨੁੱਖ ਨਰਕਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ, ਰਾਤ ਸਮੇਂ, ਦੁਪਹਿਰੀਂ ਅਰਥਾਤ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਨਾਰਾਇਣ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਪਾਪਾਂ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਧਕ ਮੋਖ ਪਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿਮਰਨ ਭਗਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਜਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਵਸਤੂ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਕਰੀਏ ਉਹ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਿਮਰਨ ਹੀ ਕਲੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਕਲਿਆਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਪ੍ਰਤੀ ਭਗਤੀ, ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਵੈਰਾਗ ਵੀ ਇਹੀ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਾਨਸਿਕ ਪਾਪਾਂ ਕਾਰਣ ਅਤਿਅੰਤ ਦੂਸ਼ਿਤ ਹਿਰਦੇ ਵਾਲਾ ਮਨੁੱਖ ਵੀ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਕਰਕੇ ਅੰਦਰੋਂ ਬਾਹਰੋਂ ਪਵਿਤਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮਵੈਵਰਤ ਪੁਰਾਣ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਿਮਰਨ ਨਾਲ ਮਨ, ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਕਰਮਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਸਮਸਤ ਪਾਪਾਂ ਦੇ ਨਸ਼ਟ ਹੋਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਇਆ ਹੈ।

ਸਿਮਰਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਬਿਰਹਾ ਅਥਵਾ ਵਿਜੋਗ ਅਤੇ ਸੰਜੋਗ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸਾਧਕ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ ਨਿਰੰ-ਤਰ ਯਾਦ ਵਿੱਚ, ਹਰ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਹਰ ਸਥਾਨ ਵਿੱਚ ਉਸੇ ਨੂੰ ਵੇਖਦਾ ਹੈ। ਕਦੇ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਕਠੋਰਪਨ ਤੋਂ ਤੰਗ ਆ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬਿਠਾ ਕੇ ਕੋਸਦਾ ਹੈ, ਕਦੀ ਪ੍ਰੇਮ-ਮਗਨ ਹੋ ਕੇ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਸੰਜੋਗ-ਸੁਖ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਇੰਜ ਭਗਤ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕਾਲਪਨਿਕ ਕਰਮ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਮਗਨ ਹੋ ਕੇ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਿਮਰਨ ਭਗਤੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸਾਧਕ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਸੰਜੋਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਨਾਮ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈ ਕੇ ਨਿਰੰਤਰ ਨਾਮ-ਜਾਪ ਦੁਆਰਾ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਮ-ਜਾਪ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਮੰਨਿਆਂ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਵਿੱਚ ਉੱਚੇ ਸੁਰ ਨਾਲ ਜਾਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕੀਰਤਨ ਵੀ ਇਸੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਵਿੱਚ ਜਿਹਬਾ ਅਤੇ ਹੋਠ ਹਿਲਦੇ ਹਨ ਪਰ ਸ਼ਬਦ ਮੂੰਹ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਤੀਜਾ ਮਾਨਸਿਕ ਜਾਪ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਹੋਂਠ ਅਤੇ ਜਿਹਬਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹਿਲਦੀ, ਕੇਵਲ ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਵਿੱਚ ਜਾਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸਨੂੰ ਅਜਪਾ ਜਾਪ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲੇ ਨਾਲੋਂ ਦੂਜਾ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਨਾਲੋਂ ਤੀਜਾ ਉੱਤਮ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੂ ਸਿਮ੍ਰਤੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਯਗ ਆਦਿ ਕਰਮਾਂ ਨਾਲੋਂ ਉਚੇ ਸੁਰ ਵਾਲਾ ਸਾਧਾਰਣ (ਪਹਿਲਾ) ਜਾਪ ਦਸ ਗੁਣਾਂ, ਮੱਧਮ ਸੁਰ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਵਾਲਾ (ਦੂਜਾ) ਜਾਪ ਸੌ ਗੁਣਾਂ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ (ਤੀਜਾ) ਜਾਪ ਹਜ਼ਾਰ ਗੁਣਾਂ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਹੈ।

ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਸਿਮਰਨ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਕਵੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿਮਰਨ ਭਗਤੀ ਦੁਆਰਾ ਗਰਭ ਜੂਨ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਦੁਖਾਂ ਰੂਪੀ ਜਮ, ਕਾਲ ਅਤੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨਸ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੇ ਵਿਘਨ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ, ਰਿੱਧੀਆਂ ਸਿੱਧੀਆਂ ਹਾਸਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਮਨ ਦੀ ਮੈਲ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਵਾਸ-ਤਵ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਦਰਜਾ ਰਖਦਾ ਹੈ—'ਪ੍ਰਭ ਕਾ ਸਿਮਰਨੁ ਸਭ ਤੇ ਊਚਾ' (ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ਮ. 5)। ਜੋ ਲੋਕ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਕਰਦੇ ਹਾਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਧੰਨਵੰਤੇ, ਪਤਵੰਤੇ, ਬੇਮੁਹਤਾਜੇ, ਸਰਬ ਕੇ ਰਾਜੇ ਅਤੇ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਆਦਿ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਮਜ਼ੋਰ, ਭੁਖਾ, ਨਿਰਧਨ, ਤਿਰਸਕ੍ਰਿਤ, ਅਤਿ ਚਿੰਤਾਸ਼ੀਲ, ਰੋਗੀ, ਗ੍ਰਿਹਸਤ ਦੇ ਦੁਖਾਂ ਵਿੱਚ ਜਕੜਿਆ ਹੋਇਆ ਪ੍ਰਾਣੀ ਜੇਕਰ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਚਿਤ ਵਿੱਚ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਵਾਸਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਫਲਸਰੂਪ ਉਸਦਾ ਤਨ ਮਨ ਸੀਤਲ ਹੋ ਨਿਬੜਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਬਿਨਾ ਸਿਮਰਨ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਿਰਥਾ ਹੈ, ਸਿਮਰਨ-ਹੀਨ ਲੰਮੀ ਆਯੂ ਦਾ ਕੋਈ ਅਰਥ ਨਹੀਂ। ਅਜਿਹੀ ਆਯੂ ਸੱਪ ਦੀ ਲੰਮੀ ਅਤੇ ਬਿਰਥਾ ਆਯੂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੈ। ਬਿਨਾ ਸਿਮਰਨ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਮੂੰਹ ਮਾਨੋ ਉਸ ਕਾਂ ਵਰਗਾ ਹੈ ਜੋ ਗੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਵਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੱਲ ਕੀ. ਸਿਮਰਨਹੀਨ ਮਨੁੱਖ ਤਾਂ ਹਲਕਾ ਕੁੱਤਾ ਹੈ, ਆਤਮਘਾਤੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਕੁਲ ਅਤੇ ਜਾਤ ਵੀ ਨੀਚ ਹੈ— 'ਬਿਨ ਸਿਮਰਨ ਹੈ ਆਤਮਘਾਤੀ। ਸਾਕਤ ਨੀਚ ਤਿਸੁ ਕੁਲੁ ਨਹੀਂ ਜਾਤੀ' (ਗਉੜੀ ਮ. 5)। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਤਾਂ ਸਿਮਰਨ ਜੀਵਨ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਸਮਰਣ ਮੌਤ—'ਆਖਾ ਜੀਵਾ ਵਿਸਰੈ ਮਰ ਜਾਉ' (ਆਸਾ ਮ. 1)।

ਜੋ ਸੇਵਾ ਇਕ ਸੁਆਮੀ-ਭਗਤ ਸੇਵਕ ਆਪਣੇ ਸੁਆਮੀ ਦੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਸ਼ਰਧਾ ਪੂਰਬਕ ਸੁਆਮੀ ਦੇ ਚਰਣਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਮਨ ਲਗਾ ਕੇ, ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਭਗਤ ਦੀ ਉਹੀ ਸੇਵਾ ਪਾਦ-ਸੇਵਾ ਅਥਵਾ ਪਾਦਸੇਵਨ ਭਗਤੀ ਅਖਵਾ-ਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੇਵਾ ਦੇ ਲਈ ਸਗੁਣ ਭਗਤੀ ਦੇ ਸਮਰਥਕਾਂ ਨੇ ਭਗਵਾਨ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਦੇ ਬਾਹਰੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਸਰੂਪ ਉੱਪਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਕਿਸੇ ਮੂਰਤੀ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਮੰਨ ਕੇ ਪਾਦਸੇਵਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਪਰ ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਪਾਦਸੇਵਨ ਭਗਤੀ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਹੈ। ਇਥੇ ਪਾਦਸੇਵਨ ਸਥੂਲ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਸੂਖਮ ਹੈ, ਨਿਰੰਕਾਰ ਦੇ ਸੂਖਮ ਚਰਣਾਂ ਦਾ ਪਾਦਸੇਵਨ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਜੰਮਣ ਮਰਣ ਦੇ ਗੇੜ ਮੁਕ ਜਾਂਦੇ ਹਨ—'ਜੰਮਣੁ ਮਰਣੁ ਤਿਨ ਕਾ ਚੂਕਾ ਜੋ ਹਰਿ ਲਾਗੇ ਪਾਵੈ' (ਆਸਾ ਮ 1)। ਸਥੂਲ ਪਾਦਸੇਵਨ ਦੇ ਆਧਾਰ—ਮੂਰਤੀ—ਦਾ ਤਾਂ ਇਥੇ ਪੁਰਜ਼ੋਰ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਮੂਰਤੀ ਦੇ ਚਰਣਾਂ ਦੀ ਬਜਾਇ ਗੁਰਸਿਖ ਦੇ ਚਰਣਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ—'ਜੋ ਦੀਸੈ ਗੁਰੁ ਸਿਖੜਾ ਤਿਸੁ ਨਿਵਿ ਨਿਵਿ ਲਾਗਉ ਪਾਇ ਜੀਉ'(ਸੂਹੀ ਮ. 4)। ਉਸੇ ਗੁਰਸਿਖ ਦੀ ਚਰਣ ਧੂੜ ਮੰਗੀ ਹੈ ਜੋ ਆਪ ਵੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਨਾਮ ਜਪਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਜਪਾਂਦਾ ਹੈ—'ਜਨ ਨਾਨਕੁ ਧੂੜਿ ਮੰਗੈ ਤਿਸੁ ਗੁਰਸਿਖ ਕੀ ਜੋ ਆਪਿ ਜਪੈ ਅਵਰਹ ਨਾਮੁ ਜਪਾਵੈ' (ਗਉੜੀ ਮ. 5)। ਗੱਲ ਕੀ, ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦੇ ਸੂਖਮ ਚਰਣਾਂ ਅਥਵਾ 'ਗੁਰ ਚਰਨਨ' ਦੇ ਪਾਦਸੇਵਨ ਉਪਰ ਹੀ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ—'ਚਰਨਿ ਤਾਹਿ ਚਿਤੁ ਲਾਇਓ' (ਬਿਹਾਗੜਾ ਮ. 9) ਅਤੇ 'ਗੁਰ ਚਰਨਨ ਅਨੁਰਾਗਿਓ' (ਮਾਰੂ ਮ. 9)।

ਸ਼ਰਧਾ ਅਤੇ ਆਦਰ ਪੂਰਬਕ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਸਗੁਣ ਸਰੂਪ ਦੀ, ਉਸ ਦੇ ਕਿਸੇ ਅਵਤਾਰ ਦੀ ਪੂਜਾ, ਅਰਚਾ ਆਦਿ ਅਰਚਨ ਭਗਤੀ ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ – ਸਥੂਲ ਅਤੇ ਸੂਖਮ। ਪਹਿਲੀ ਭਾਂਤ ਦੀ ਅਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਨੂੰ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਾਉਣਾ, ਬਸਤਰ ਪਹਿਨਾ-ਉਣੇ, ਸੁਗੰਧ, ਚੰਦਨ ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਲ ਮੂਰਤੀ ਦੇ ਕੋਮਲ ਅੰਗਾਂ ਨੂੰ ਸੁਗੰਧਿਤ ਕਰਨਾ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਿਅ ਲਗਣ ਵਾਲੇ ਸਮਸਤ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਪ੍ਰਤੀ ਅਰਪਣ ਕਰਨਾ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਦੂਜੀ ਭਾਂਤ ਦੀ ਅਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਕਰਮ ਕਾਂਡਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ, ਸੁਤੇਸਿਧ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਅਰਚਾ-ਪੂਜਾ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਅਰਪਣ ਵੀ ਮਾਨਸਿਕ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਵਿਚਲੀ ਅਰਚਨ ਭਗਤੀ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਦੂਜੀ ਭਾਂਤ ਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਬਾਹਰੀ ਅਤੇ ਸਥੂਲ ਅਰਚਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕਰਕੇ ਆਂਤ੍ਰਿਕ ਅਤੇ ਸੂਖਮ ਅਰਚਨ ਉਪਰ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨ ਨੂੰ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਉਰਸਾ (ਚੰਦਨ ਘਸਾਣ ਲਈ ਪੱਥਰ ਦਾ ਗੋਲ ਟੁਕੜਾ) ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਮ ਨੂੰ ਚੰਦਨ ਦੀ ਲਕੜੀ ਬਣਾ ਕੇ ਸੁਭ ਕਰਣੀ ਰੂਪੀ ਕੇਸਰ ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਪੂਜਾ ਹੀ ਵਾਸਤਵਿਕ ਪੂਜਨ ਅਤੇ ਅਰਚਨ ਹੈ । ਇਸ ਵਿੱਚ ਠਾਕੁਰ ਨੂੰ ਬਾਹਰੋਂ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਧੋਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸਗੋਂ ਮਨ ਨੂੰ ਅੰਦਰੋਂ ਸਿਮਰਨ ਦੁਆਰਾ ਪਵਿਤਰ ਕਰਕੇ ਪਾਪਾਂ ਦੀ ਜੂਠ ਉਤਾਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਫਲਸਰੂਪ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਹਸਤੀ ਭਾਵੇਂ ਇਕ ਹੈ ਪਰ ਰੂਪ ਅਨੇਕ ਹਨ, ਅਰਚਨ-ਪੂਜਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕਿਸਦਾ ? ਕਿਸ ਅਗੇ ਧੂਪ ਧੁਖਾਈ ਜਾਵੇ--- 'ਤੇਰੀ ਮੂਰਤਿ ਏਕਾ ਬਹੁਤ ਰੂਪ ਕਿਸੁ ਪੂਜ ਚੜਾਵਉ ਦੇਉ ਧੂਪ' (ਬਸੰਤ ਮ. 1) । ਸਮਸਤ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਅਰਚਨ-ਪੂਜਨ ਵਿੱਚ ਸੰਲਗਨ ਹੈ ।

ਵੰਦਨ ਭਗਤੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਵੀ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਨਾਲ ਹੀ ਹੈ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਦੇ ਸਨਮੁਖ 'ਡੰਡਉਤ ਬੰਦਨਾ' ਕਰਨੀ ਇਸੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ । ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ 'ਅਨਿਕ ਬਾਰ' ਕੀਤੀ 'ਨਮਸਕਾਰ' ਅਤੇ 'ਡੰਡਉਤ ਬੰਦਨਾ' ਕਿਸੇ ਮੂਰਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਥਾਇ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਪ੍ਰਭੂ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਨਿਰਗੁਣ ਸਰੂਪ ਦੇ ਪ੍ਰਥਾਇ ਹੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਨੁਸਾਰ ਵਾਸਤਵਿਕ ਵੰਦਨ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਉਪਰ ਭਰੋਸਾ — 'ਸਿਦਕੁ ਕਰਿ ਸਿਜਦਾ' (ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮ. 1) ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਹੁਕਮ ਦੀ ਤਾਮੀਲ ਹੈ—'ਤੁਧਨੋ ਨਿਵਣ ਮੰਨਣ ਤੇਰਾ ਨਾਉ' (ਰਾਮਕਲੀ ਮ. 1) ।ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਵਿਖਾਵੇ ਅਤੇ ਲਾਲਚ ਦੀ ਖਾਤਿਰ ਸੀਸ ਨਿਵਾਉਣ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਹਿਰਦੇ ਦੀ ਸੁਧਤਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਵੰਦਨ ਦਾ ਕੋਈ ਅਰਥ ਨਹੀਂ—'ਸੀਸ ਨਿਵਾਈਐ ਕਿਆ ਥੀਐ ਜਾ ਰਿਦੈ ਕੁਸੁਧੇ ਜਾਹਿ' (ਆਸਾ ਮ. 1) ।

ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦਾਸ, ਭਿਖਾਰੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਸੁਆਮੀ-ਦਾਤਾ ਸਮਝ ਕੇ ਕੀਤੀ ਗਈ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਦਾਸ ਭਗਤੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ । ਅਚਾਰੀਆ ਵਲਭ ਅਨੁਸਾਰ ਆਤਮ-ਦੋਸ਼-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਬਿਨੈ, ਯਾਚਨਾ, ਦੀਨਤਾ, ਸਮਰਪਣ ਅਤੇ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਅਪਾਰ ਸਮਰੱਥਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਆਦਿ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦਾਸ ਭਗਤੀ ਦੇ ਹੀ ਅੰਗ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਦਾਸ ਭਾਵ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਰਥਾਤ ਅਧਿਭੌਤਿਕ, ਅਧਿਦੈਵਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ । ਪਹਿਲੀ ਵਿਚ ਉਪਾਸ-ਦੇਵ ਦੀ ਸੇਵਾ ਸੰਸਾਰਕ ਫਲ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਦੂਜੀ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸੇਵਾ ਮੋਖ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਤੀਜੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਉਪਾਸਦੇਵ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਦੀ ਸੇਵਾ ਪ੍ਰੇਮ ਭਾਵਨਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਅਤੇ ਸੁਆਰਥ ਰਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਵਿਚਲੀ ਦਾਸ ਭਗਤੀ ਦਾ ਅਾਧਾਰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਭਾਵ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰੇਮ ਭਾਵ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਦਾਸ ਭਗਤੀ – 'ਸੇਵਕ ਸੇਵਹਿ ਭਾਉ ਕਰਿ' (ਵਡਹੰਸ ਮ. 1) ਦੁਆਰਾ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਅਨੇਕ ਫਲਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ—'ਚਾਕਰ ਲਗੈ ਚਾਕਰੀ ਚਲੈ ਖਸਮੈ ਭਾਇ। ਹੁਰਮਤਿ ਤਿਸਨੋ ਅਗਲੀ ਓਹੁ ਵਜਹੁ ਭਿ ਦੂਣਾ ਖਾਇ' (ਆਸਾ ਮ. 1), ਮਨ ਨਿਰਮਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸੁਖਾਂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ'—'ਗੁਰ ਕੀ ਸੇਵਾ ਚਾਕਰੀ ਮਨ ਨਿਰਮਲੁ ਸੁਖੁ ਹੋਇ' (ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮ. 1); 'ਗੁਰ ਸੇਵਾ ਸੁਖ ਪਾਈਐ' (ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮ. 1) ਅਤੇ ਦੁਖਾਂ ਦਰਦਾਂ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ—'ਦਰਿ ਸੇਵਕੁ ਦਰਵਾਨ ਦਰਦੁ ਤੂੰ ਜਾਣਹੀ। ਭਗਤਿ ਤੇਰੀ ਹੈਰਾਨੁ ਦਰਦੁ ਗਵਾਵਹੀ' (ਆਸਾ ਮ. 1)। ਕਾਲ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ—'ਸਤਿਗੁਰ ਸੇਵ ਤੂਟੈ ਜਮ ਕਾਲ' (ਮਲਾਰ ਮ. 1); ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ—'ਗੁਰ ਕੀ ਸੇਵਾ ਮੁਕਤਿ ਪਰਾਇਣ' (ਮਾਰੂ ਮ. 1) ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਦਰਗਾਹ ਵਿੱਚ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :—

ਐਸੀ ਸੇਵਕ ਸੇਵਾ ਕਰੈ ਜਿਸ ਕਾ ਜੀਉ ਤਿਸੁ ਆਗੈ ਧਰੈ।
ਸਾਹਿਬ ਭਾਵੈ ਸੋ ਪਰਵਾਣੁ ਸੋ ਸੇਵਕ ਦਰਗਹ ਪਾਵੈ ਮਾਣੁ।
ਸਤਿਗੁਰੂ ਕੀ ਮੂਰਤ ਹਿਰਦੈ ਵਸਾਏ ਜੋ ਇਛੈ ਸੋਈ ਫਲੁ ਪਾਏ।
ਸਾਚਾ ਸਾਹਿਬੁ ਕਿਰਪਾ ਕਰੈ ਸੋ ਸੇਵਕ ਜਮ ਤੇ ਕੈਸਾ ਡਰੈ।

(ਧਨਾਸਰੀ ਮ. 1)

ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਸੇਵਾ ਨੂੰ ਸਰਵ-ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਕਰਮ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਫਲ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ—'ਬਿਨ ਸੇਵਾ ਫਲ ਕਬਹੁ ਨ ਪਾਵਸਿ ਸੇਵਾ ਕਰਣੀ ਸਾਰੀ' (ਮਾਰੂ ਮ. 1)। ਸੇਵਾ ਭਾਵ ਜਾਂ ਦਾਸ ਭਾਵ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਤਾਂ ਭਗਤੀ, ਭਗਤੀ ਹੀ ਨਹੀਂ—ਗੁਰ ਸੇਵਾ ਬਿਨੁ ਭਗਤਿ ਨ ਹੋਈ' (ਮਾਰੂ ਮ. 1)। ਭਗਤੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਜਾਤ ਪਾਤ ਦਾ ਕੋਈ ਵਿਤਕਰਾ ਨਹੀਂ। ਨੀਵੀਂ ਜਾਤ ਵਾਲੇ ਸੇਵਕ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਤਾਂ ਹੁੰਦੀ ਹੀ ਹੈ, ਉੱਚੀ ਜਾਤ ਵਾਲਾ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧੇਰੀ ਸ਼ੋਭਾ ਦਾ ਪਾਤਰ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਨੇ ਜਾਤ, ਕੁਲ ਆਦਿ ਦਾ ਅਹੰਕਾਰ [illegible] ਕੁਲੀਨ ਸੇਵਕੁ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਜੋ ਹੋਇ ਤਾਕਾ ਕਰਣਾ ਕਹਣੁ ਨ ਕੋਇ । ਵਿਦਿਸਨਾਂਤੀ ਸੇਵਕ ਹੋਇ ਨਾਨਕ ਪਣ੍ਹੀਆ ਪਹਿਰੈ ਸੋਇ' (ਮਲਾਰ ਮ. 1) ।

ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਦਾਸ ਭਗਤੀ ਦਾ ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਚਰਮ ਸੀਮਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਸੇਵਕ ਬਣਕੇ ਕਮਾਈ ਕਰਨ ਨਾਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਦਰਗਾਹ ਵਿੱਚ ਬੈਠਣਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ —'ਵਿੱਚ ਦੁਨੀਆਂ ਸੇਵ ਕਮਾਈਐ ਤਾ ਦਰਗਹਿ ਬੈਸਣੁ ਪਾਈਐ' (ਸ੍ਰੀ ਰਾਗ ਮ. 1) ।

ਸਖਾ ਜਾਂ ਮਿੱਤਰ ਭਾਵ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਸਖਾ ਭਗਤੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਸਖਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਚਿਤ੍ਰਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ । ਸਾਧਕ-ਭਗਤ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਭੇਦਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਖਾ (ਪ੍ਰਭੂ) ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਸਖਾ (ਪ੍ਰਭੂ) ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਮਦਦ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣਾ ਮਿੱਤਰ ਜਾਂ ਸਖਾ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ—'ਸਾਜਨੁ ਮੀਤੁ ਸਖਾ ਕਰਿ ਏਕੁ' (ਗਉੜੀ ਮ. 5) । ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਤਾਂ ਦੋਸਤੀ ਹੀ 'ਇਕਸੇ'(ਇਕੋ)ਨਾਲ ਹੈ —'ਹਰਿ ਇਕਸੈ ਨਾਲਿ ਮੈ ਦੋਸਤੀ' (ਰਾਮਕਲੀ ਮ. 5) । ਇਸ ਸਖਾ ਭਾਵ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਵਿੱਚ ਕਿੰਨਾ ਨਿੱਘ ਹੈ, ਇਹ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਸਤਰਾਂ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ :—

ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਸਖਾ ਤੂੰ ਹੀ ਮੇਰਾ ਮੀਤੁ ॥ ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਤੁਮ ਸੰਗਿ ਹੀਤੁ ॥
ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਪਤਿ ਤੂੰ ਹੈ ਮੇਰਾ ਗਹਣਾ । ਤੁਝ ਬਿਨੁ ਨਿਮਖੁ ਨ ਜਾਈ ਰਹਣਾ ॥
(ਗਉੜੀ ਮ, 5)

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਸਖਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਚਿਤ੍ਰਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ—'ਸਾਜਨੁ ਮੀਤੁ ਸੁਜਾਣੁ ਸਖਾ ਤੂੰ' (ਆਸਾ ਮ. 1) ਸਗੋਂ ਉਸ ਨਾਲ ਆਦਿ ਜੁਗਾਦਿ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਹੈ —'ਅਬ ਤਬ ਏਕੋ ਏਕੁ ਪੁਕਾਰਉ ਆਦਿ ਜੁਗਾਦਿ ਸਖਾਈ' (ਗੂਜਰੀ ਮ. 1) । ਉਹ ਤਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸਮਾਨ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮਿੱਤਰ ਸਮਝਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ —'ਹਰਿ ਸਾ ਮੀਤੁ ਨਾਹੀ ਮੈ ਕੋਈ' (ਮਾਰੂ ਮ. 1) ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਣ ਭਾਂਤ ਉਸਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸਮਰਪਣ ਕਰ ਦੇਣ ਨੂੰ ਆਤਮ ਨਿਵੇਦਨ ਭਗਤੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਪੱਤੀ ਜਾਂ ਸ਼ਰਣਪਤੀ ਦਾ ਵੀ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਭਾਵ ਭਗਤੀ ਦੇ ਤੱਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਰਵ-ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਮੰਨਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਤਨ, ਮਨ, ਧਨ ਸਭ ਕੁਝ ਦਾ ਅਰਪਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵੈਸ਼ਣਵ ਅਚਾਰੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਛੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ ਪਾਂਚਰਾਤਰ ਦੀ 'ਲਖਸ਼ਮੀ ਸੰਹਿਤਾ' ਅਤੇ 'ਅਹਿਰਬੁਧਨਯ ਸੰਹਿਤਾ' ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਛੇ ਅੰਗਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ—ਅਨੁਕੂਲ ਦਾ ਸੰਕਲਪ, ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਦਾ ਤਿਆਗ, ਗੋਪਤ੍ਰਤਵਵਰਣ, ਰਖਿਆ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਆਤਮ ਸਮਰਪਣ, ਅਤੇ ਕਾਰਪਣਯ। 'ਅਨੁਕੂਲ ਦਾ ਸੰਕਲਪ' ਉਸ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਭ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਢੁਕਵੇਂ, ਯੋਗ ਅਤੇ ਸਹਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਜਾਵੇ। 'ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਦਾ ਤਿਆਗ' ਤੋਂ ਭਾਵ ਉਹਨਾਂ ਸਮਸਤ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਹੈ ਜੋ ਪ੍ਰਭੂ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਰੋੜਾ ਅਟਕਾਉਂਦੇ ਹਨ। 'ਗੋਪਤ੍ਰਤਵਵਰਣ' ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਰਖਿਆ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣਾ ਅਤੇ ਉਸੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਖਿਅਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ। ਭਗਤੀ-ਮਾਰਗ ਦਾ ਪਾਂਧੀ ਦੁਖਾਂ-ਸੁਖਾਂ ਦੇ ਗੇੜ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਕਈ ਵਾਰ ਡੋਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂ ਆਪ ਉਸਦੇ ਸਿਰ ਤੇ ਹੱਥ ਰਖਦਾ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਧੀਰਜ ਬਨ੍ਹਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਰਖਿਆ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਇਸ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ 'ਰਖਿਆ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ' ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਣ ਭਾਂਤ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਤੀ ਸਮਰਪਣ ਕਰ ਦੇਣ ਨੂੰ 'ਆਤਮ ਸਮਰਪਣ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। 'ਕਾਰਪਣਯ' ਉਸ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਾਧਕ ਬੜੇ ਦੀਨ ਅਤੇ ਨਿਮਰ ਭਾਵ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭੂ ਅੱਗੇ ਬੇਬਸ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਦੁਖ ਦੇ ਰੋਣੇ ਰੋਵੇ। ਇਹਨਾਂ ਛੇ ਅੰਗਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟ ਕੁਝ ਅਚਾਰੀਆਂ ਨੇ ਆਤਮ ਨਿਵੇਦਨ ਦੇ ਸੱਤ ਹੋਰ ਅੰਗ ਕੀਤੇ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਪੱਤੀ ਜਾਂ ਬਿਨੈ ਭਾਵ ਦੀ ਆਧਾਰ-ਸ਼ਿਲਾ ਮੰਨਿਆਂ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਸੱਤ ਅੰਗ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ—ਦੀਨਤਾ: ਦੀਨਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਪੀੜਤ ਭਾਵ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਰਪਣਯ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਹੀ ਨਾਮ ਹੈ; ਆਸ਼ਵਾਸਨ: ਇਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਉਦਾਰਤਾ, ਸ਼ਰਣ ਵਿਚ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਆਏ ਹੀ ਲਾਜ ਰਖਣੀ ਅਤੇ 'ਰਖਿਆ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ' ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ । ਮਾਨਮਰਸ਼ਣ : ਉਸ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਆਖਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਾਧਕ ਅਹੰਕਾਰ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਬੜੇ ਨਿਮਰ ਭਾਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ; ਭੈਦਰਸ਼ਨ : ਇਸ ਵਿੱਚ ਮਨ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਪਾਪਾਂ ਦਾ ਭਿਅੰਕਰ ਸਿੱਟਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਮਨ ਪਾਪਾਂ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ; ਭਰਤਸਨਾ : ਸੱਚ ਦੇ ਰਾਹ ਤੇ ਨਾ ਚਲਣ ਕਰਕੇ ਮਨ ਨੂੰ ਡਾਂਟਣਾ ਜਾਂ ਫਿਟਕਾਰਨਾ ਹੀ ਭਰਤਸਨਾ ਹੈ; ਵਿਚਾਰਣਾ: ਵਿਚਾਰਣਾ ਦਾ ਭਾਵ ਉਦੋਂ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਮਨ ਅੰਤਰਮੁਖੀ ਹੋ ਕੇ ਆਪੇ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਲਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਕੀਤੇ ਪਾਪਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਅਤੇ ਪਸ਼ਚਾਤਾਪ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ; ਮਨੋਰਾਜਯ: ਉਸ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਾਧਕ ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਕਰੇ ਕਿ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਪ੍ਰਭੂ ਉਸਦੀ ਰਖਿਆ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਉਸਦੇ ਸਮਸਤ ਪਾਪ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਸ਼ੁਧ, ਉੱਚੀ ਬੁਧੀ ਵਾਲੇ ਆਤਮ-ਸਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ । ਅਨੁਕੂਲ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਕਿਸੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਆਤਮ ਨਿਵੇਦਨ ਭਗਤੀ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਹੇ ਸੁਆਮੀ ! ਤਨ, ਮਨ, ਧਨ ਸਭ ਤੁਹਾਡਾ ਹੀ ਹੈ । ਇਹ ਵਸਤਾਂ ਹੋਰ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ । ਮੈਂ ਸਭ ਕੁਝ ਤੁਹਾਡੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸਮਰਪਿਤ ਕਰਕੇ ਨਿਸ਼ਚਿੰਤ ਹਾਂ ਜਿਵੇਂ ਤੁਹਾਡੀ ਇੱਛਾ ਹੋਵੇ ਤਿਵੇਂ ਰੱਖੋ । ਮੈਂ ਤੁਹਾਡਾ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਖਾਂਦਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਤੁਹਾਡਾ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਪਹਿ-ਨਦਾ ਹਾਂ । ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ ਜ਼ੋਰ ਜਾਂ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਆਤਮ ਸਮਰਪਣ ਨਾਲ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਨਾਲ ਹੀ ਉੱਧਾਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਜਦੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕਰ ਦਈਏ ਉਦੋਂ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਜਾਂ ਫਿਕਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ । ਅਗਮ, ਅਗੋਚਰ, ਅਲਖ, ਅਪਾਰ ਆਪ ਹੀ ਭਗਤ ਲਈ ਚਿੰਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਆਤਮ ਸਮਰਪਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵਿਚਲੀ ਅਨੰਨਤਾ ਕਿਤਨੀ ਸ਼ਲਾਘਾਯੋਗ ਹੈ —'ਮੋਹਿ ਦੂਜੀ ਨਾਹੀ ਠਉਰ ਜਿਸੁ ਪਹਿ ਹਮ ਜਾਵਹਗੇ' (ਕਲਿਆਣ ਮ. 4) ।

ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਸ਼ਰਣ ਵਿੱਚ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਗ਼ਾਨ ਨਾਲ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ—'ਉਪਾਵ ਛੋਡਿ ਗਹੁ ਤਿਸ ਕੀ ਓਟ, ਨਿਮਖ ਮਾਹਿ ਹੋਵੈ ਤੇਰੀ ਛੋਟਿ' (ਗਉੜੀ ਮ. 5) ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਆਵਾਗਵਣ ਦੇ ਚੱਕਰ ਤੋਂ ਵੀ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, —'ਜੋ ਸਰਣਿ ਆਵੈ ਗੁਣ ਨਿਧਾਨ ਪਾਵੈ ਸੋ ਬਹੁੜਿ ਜਨਮਿ ਨ ਮਰਤਾ'(ਵਡਹੰਸ ਮ. 5)। ਦਰਅਸਲ ਜੇ ਸੁਖ ਦੀ ਚਾਹਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਵਿੱਚ ਹੀ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ—'ਜਉ ਸੁਖ ਕਉ ਚਾਹੈ ਸਦਾ ਸਰਨਿ ਰਾਮ ਕੀ ਲੇਹ' (ਸਲੋਕ ਮ. 9)।

ਉਪਰੋਕਤ ਨੌ-ਪ੍ਰਕਾਰੀ ਭਗਤੀ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਭਗਤੀ ਹੀ ਹੈ ਪਰ ਭਗਤੀ ਕਿਸੇ ਵੰਡ-ਵੰਡੀਜ ਦੀ ਮੁਥਾਜ ਨਹੀਂ। ਫਿਰ ਵੀ ਭਗਤੀ ਦੇ ਅਚਾਰੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ—ਗੌਣੀ ਅਤੇ ਪਰਾ ਭਗਤੀ। ਇਸ ਵੰਡ ਦਾ ਅਧਾਰ ਹੈ ਭਗਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਅਤੇ ਸਾਧਯ ਪੱਖ। ਸਾਧਨ ਪੱਖ ਦੀ ਭਗਤੀ ਗੌਣੀ ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਧਯ ਪੱਖ ਦੀ ਭਗਤੀ ਪਰਾ। ਮਨ ਦੀ ਇਕਾਗਰਤਾ ਨਾਲ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਨਿਰੰਤਰ ਸਿਮਰਨ, ਸ੍ਰਵਣ, ਕੀਰਤਨ, ਭਜਨ, ਅਰਾਧਨਾ ਆਦਿ ਦਾ ਕਰਨਾ ਭਗਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਪੱਖ ਮੰਨਿਆਂ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਭਗਵਾਨ ਵਿੱਚ ਪਰਮ ਪ੍ਰੇਮ ਅਥਵਾ ਭਗਤੀ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਹੋ ਜਾਣ ਨੂੰ ਉਸਦਾ ਸਾਧਯ ਪੱਖ।

ਕਈ ਅਚਾਰੀਆਂ ਨੇ ਗੌਣੀ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ—ਵੈਧੀ ਅਤੇ ਰਾਗਾਨੁਗਾ। ਜਿਸ ਭਗਤੀ ਦੀ ਕਮਾਈ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਵੈਧੀ ਭਗਤੀ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਅਜਿਹੀ ਭਗਤੀ ਕਿਸੇ ਮਰਯਾਦਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਕਈਆਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ 'ਮਰਯਾਦਾ ਭਗਤੀ' ਦਾ ਵੀ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਜਿਸ ਭਾਵ ਨਾਲ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿੱਚ ਅਪਾਰ ਰਸ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਅਨੁਭੂਤੀ ਦੁਆਰਾ ਭਗਤ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਪਰਮ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਆਨੰਦ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਸਨੂੰ ਰਾਗਾਨੁਗਾ ਭਗਤੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। 'ਭਕਤੀ ਰਸਾਮ੍ਰਿਤ ਸਿੰਧ' ਦੇ ਲੇਖਕ ਸ੍ਰੀ ਰੂਪ ਗੋਸੁਆਮੀ ਨੇ ਰਾਗਾਨੁਗਾ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਦਸਿਆ ਹੈ—ਕਾਮਰੂਪੀ ਅਤੇ ਸੰਬੰਧ ਰੂਪੀ। ਵਿਸ਼ੇ-ਭੋਗ-ਤ੍ਰਿਸ਼ਣਾ ਦਾ ਨਾਮ ਕਾਮ ਹੈ। ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ ਤੇ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਨਾ ਕਰਦਿਆਂ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਹੋਇਆਂ ਭਗਵਾਨ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਨੂੰ ਉਹ ਭਗਤੀ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਕਾਮ ਆਖਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦਾਸ, ਸਖਾ, ਪਿਤਾ, ਮਾਤਾ, ਪੁਤਰ, ਪਤੀ ਆਦਿ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਜੋ ਕਾਮ ਰਹਿਤ ਪ੍ਰੇਮ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਬੰਧ ਰੂਪੀ ਰਾਗਾਤਮਿਕਾ ਭਗਤੀ।

ਰਾਗਾਨੁਗਾ ਜਾਂ ਰਾਗਾਤਮਿਕਾ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਅਹੈਤੁਕੀ (ਕਾਮਨਾ ਰਹਿਤ) ਜਾਂ ਮੁਖ ਭਗਤੀ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਹੈਤੁਕੀ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੀ ਅਭਿਲਾਖਾ ਤੋਂ ਰਹਿਤ। ਅਜਿਹੀ ਭਗਤੀ ਵਿੱਚ 'ਪੁੱਤਰ ਦੇਹ', 'ਧਨ ਦੇਹ', 'ਜਸ ਦੇਹ' ਵਰਗੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਥੋਂ ਤੀਕ ਕਿ ਮੁਕਤੀ ਲਈ ਵੀ ਕੋਈ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਵੈਧੀ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਹੈਤੁਕੀ (ਕਾਮਨਾ ਸਹਿਤ) ਜਾਂ ਗੌਣੀ ਭਗਤੀ ਆਦਿ ਦੇ ਵੀ ਨਾਮ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਮੁਖ ਭਗਤੀ ਜਾਂ ਰਾਗਾਤਮਿਕਾ ਭਗਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਰੂਪ ਗੋਸੁਆਮੀ 'ਭਕਤੀ ਰਸਾ-ਮ੍ਰਿਤ ਸਿੰਧੂ' ਵਿੱਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਦ ਤੀਕ ਭਾਵ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਤਦ ਤੀਕ ਵੈਧੀ ਭਗਤੀ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਭਾਵ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਨਾਲ ਹੀ ਰਾਗ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਾਗ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਨਾਲ ਹੀ ਰਾਗਾਤਮਿਕ ਭਗਤੀ ਉਪਜਦੀ ਹੈ। ਹੈਤੁਕੀ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਗੌਣ ਜਾਂ ਨੀਵੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸਦੀ ਸਾਧਨਾਂ ਕਰਦਿਆ ਕਰਦਿਆ ਹੀ ਅਹੈਤੁਕੀ ਭਗਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀਮਦ ਭਾਗਵਤ ਵਿੱਚ ਭਗਤੀ ਦੇ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਸੇ ਗਏ ਹਨ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਬਿਰਤੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਭਗਤੀ ਦੇ ਚਾਰ ਭੇਦ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਭਾਗਵਤ ਦੇ ਤੀਜੇ ਸਕੰਧ ਵਿੱਚ ਕਪਲ ਜੀ ਦੇ ਕਥਨ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ —'ਹੇ ਮਾਤਾ! ਭਗਤੀ ਯੋਗ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੈ। ਸੁਭਾਅ ਦੀਆਂ ਬਿਰਤੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਭਗਤੀ ਦੇ ਵੀ ਵਿਭੇਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਹਿੰਸਾ, ਦੰਭ, ਕ੍ਰੋਧ ਆਦਿ ਦੇ ਵਸ ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਜੋ ਮੇਰੀ ਪੂਜਾ, ਭਗਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਉਸਨੂੰ ਤਾਮਸੀ ਭਗਤੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਲੌਕਿਕ ਵਿਸ਼ੇ, ਜਸ ਜਾਂ ਐਸ਼ਵਰਜ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਮੇਰੀ ਭਗਤੀ ਰਾਜਸੀ ਭਗਤੀ ਹੈ। ਜੋ ਭਗਤ ਆਪਣਾ ਆਪਾ ਮਿਟਾਣ ਦੇ ਲਈ ਆਪਣੇ ਸਭ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਤੀ ਅਰਪਣ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜੀਵ ਨੂੰ ਮੈਥੋਂ ਵੱਖ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਆਸ਼ਾ ਪੂਰਨ ਲਈ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹਦੀ ਭਗਤੀ ਸਾਤਵਿਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੋ ਭਗਤ ਮੇਰੇ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਸ੍ਰਵਣ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਸਭਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨ ਕਰਕੇ ਜਾਣਦਾ ਹੈ, ਮੇਰੀਆਂ ਪੰਜ-ਪ੍ਰਕਾਰਾ ਮੁਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਕਬੂਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਕਰਮਗਤੀਾਂ ਨੂੰ ਇਕਸਾਰ ਭਾਵ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਤੀ ਅਰਪਣ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸਦੀ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਜਾਂ ਨਿਰਗੁਣ ਭਗਤੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਸੂਰਦਾਸ ਨੇ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਚਹੁੰਆਂ ਭਗਤੀਆਂ—ਤਾਮਸੀ, ਰਾਜਸੀ, ਸਾਤਵਿਕੀ ਅਤੇ ਨਿਰਗੁਣਾਂ ਭਗਤੀ —ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੀਆਂ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਭਗਤੀਆਂ ਕਾਮਨਾ ਸਹਿਤ ਹਨ ਅਤੇ ਚੌਥੀ ਭਗਤੀ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਹੈ। ਸੂਰਦਾਸ ਨੇ ਚੌਥੀ ਭਗਤੀ ਨੂੰ 'ਸੁਧਾਸਾਰ ਭਗਤੀ' ਦਾ ਵੀ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀਮਦ ਭਾਗਵਤ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਸੂਰਦਾਸ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਭਗਤੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਬਿਰਤੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਚਾਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੈ—ਸਾਤਵਿਕੀ, ਰਾਜਸੀ, ਤਾਮਸੀ ਅਤੇ ਨਿਰਗੁਣਾਂ ਜਾਂ ਸੁਧਾਸਾਰ। ਸਾਤਵਿਕੀ ਭਗਤ ਮੁਕਤੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਮਸੀ ਭਗਤ 'ਮੇਰਾ ਵੈਰੀ ਮਰ ਜਾਵੇ' ਦੇ ਭਾਵ ਨਾਲ ਪਰ-ਅਪਕਾਰ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਸੁਧਾ ਭਗਤੀ ਦੇ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਭਗਤ ਤਾਂ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਵੀ ਇੱਛਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਅਨੰਨ ਭਗਤ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮੰਗਦਾ—ਇਸਦਾ ਨਾ ਕੋਈ ਦੁਸ਼ਮਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮਿੱਤਰ। ਇਸ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਮਾਇਆ ਦਾ ਸੰਤਾਪ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਕੇਵਲ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਨਾਲ ਹੀ ਪਰਮ ਸੁਖ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇੰਜ਼ ਸੂਰਦਾਸ ਨੇ 'ਸਕਾਮ' ਅਤੇ 'ਨਿਸ਼ਕਾਮ' ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਗਤ ਮੰਨੇ ਹਨ। ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਇਸ ਸ੍ਰੇਣੀ-ਵੰਡ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵੀ ਭਗਤੀ ਦੇ 'ਸਕਾਮ' ਅਤੇ 'ਨਿਸ਼ਕਾਮ' ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮੰਨੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਉਪਰੋਕਤ ਵਰਣਿਤ ਭਗਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟ ਨਾਰਦ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਗਤੀ ਸੂਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਭਗਤੀ ਦੀਆਂ ਗਿਆਰਾਂ ਆਸਕਤੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਆਸਕਤੀ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਮਨ ਦਾ ਲਗਾਉ ਅਰਥਾਤ ਗਿਆਰਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮਾ-ਭਗਤੀ (ਮਨ ਦਾ ਲਗਾਉ) ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਗਿਆਰਾਂ ਆਸਕਤੀਆਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ—ਗੁਣ ਮਹਾਤਮ ਆਸਕਤੀ: ਇਸ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਜਾਂ ਉਸਦੇ ਅਵਤਾਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਗੁਣ-ਮਹਾਤਮ ਦੇ ਸ੍ਰਵਣ ਅਤੇ ਕੀਰਤਨ ਪ੍ਰਤੀ ਆਕਰਸ਼ਣ ਜਾਂ ਲਗਾਉ ਹੁੰਦਾ ਹੈ; ਰੂਪ-ਆਸਕਤੀ; ਭਗਵਾਨ ਜਾਂ ਉਸਦੇ ਅਵਤਾਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਰੂਪ ਪ੍ਰਤੀ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਭਗਤ ਜਾਂ ਸਾਧਕ ਦੀ ਆਸਕਤੀ ਰੂਪ-ਆਸਕਤੀ ਅਖਵਾਂਦੀ ਹੈ; ਪੂਜਾ-ਸਕਤੀ: ਇਸ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਜਾ ਉਸਦੇ ਅਵਤਾਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੀ ਅਰਚਾ-ਪੂਜਾ ਅਤੇ ਵੰਦਨਾ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ; ਸਿਮਰਣ-ਆਸਕਤੀ : ਇਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਮ, ਕਰਮ, ਗੁਣ ਆਦਿ ਦੇ ਸਿਮਰਣ ਪ੍ਰਤੀ ਆਸਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ; ਦਾਸ-ਆਸਕਤੀ: ਦਾਸ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਮਾਲਕ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਪ੍ਰਤੀ ਲਗਨ ਹੀ 'ਦਾਸ-ਆਸਕਤੀ' ਹੈ; ਸਖਾ-ਸਕਤੀ: ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸਖਾ ਭਾਵ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਭਗਤੀ ਨੂੰ 'ਸਖਾ-ਸਕਤੀ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ; ਕਾਂਤਾ-ਸਕਤੀ: ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਭਗਤੀ ਵਿੱਚ ਭਗਤ ਕਾਂਤਾ ਭਾਵ ਨਾਲ ਅਰਥਾਤ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ-ਪਤੀ ਦੀ ਪਤਨੀ ਸਮਝ ਕੇ ਭਗਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ; ਵਾਤਸਲ-ਆਸਕਤੀ: ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵਾਤਸਲ ਭਾਵ ਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਨੂੰ 'ਵਾਤਸਲ-ਆਸਕਤੀ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ; ਆਤਮ-ਨਿਵੇਦਨ-ਆਸਕਤੀ: ਨਿੰਮ੍ਰਤਾ ਪੂਰਬਕ ਆਪਣੇ ਔਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਤੀ ਸੰਪੂਰਣ ਸਮਰਪਣ ਹੀ 'ਆਤਮ-ਨਿਵੇਦਨ-ਆਸਕਤੀ' ਹੈ; ਤਨਮਈਤਾ-ਸਕਤੀ: ਤਨਮਈਤਾ ਵਿੱਚ ਅਨੰਨਤਾ ਦਾ ਭਾਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਗਤ, ਪ੍ਰਭੂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇੰਜ ਲੀਨ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਛਡ ਕੇ ਹੋਰ ਕਿਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਰੁਚੀ ਉਸ ਵਿੱਚੋਂ ਮਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਠਦਿਆਂ, ਬੈਠਦਿਆਂ, ਸੌਂਦਿਆਂ, ਜਾਗਦਿਆਂ ਸਦਾ ਪ੍ਰਭੂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਉਹ ਧਿਆਨ-ਮਗਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ; ਪਰਮ ਬਿਰਹਾ-ਸਕਤੀ: ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਬਿਰਹਾ ਦੀ ਪਰਮ ਅਨੁਭੂਤੀ ਅਤੇ ਵਿਆਕੁਲਤਾ ਹੀ 'ਪਰਮ-ਬਿਰਹਾ-ਸਕਤੀ' ਹੈ।

ਇਹਨਾਂ ਆਸਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਤਾਂ ਨਵਧਾ ਭਗਤੀ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਤਿ-ਰੂਪ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਾਫ਼ੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। 'ਵਾਤਸਲ-ਆਸਕਤੀ' ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਅਰਥ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਤੀ ਵਾਤਸਲਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਨਾ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਆਪਣੇ ਭਗਤਾਂ ਅਤੇ ਜੀਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਵਾਤਸਲਤਾ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ 'ਬਾਲ-ਗੋਪਾਲ' ਰੂਪ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਵਲਭਾਚਾਰੀਆ ਦੀ 'ਬਾਲ-ਗੋਪਾਲ' ਦੀ ਭਗਤੀ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਨਿਰਗੁਣ-ਨਿਰਾਕਾਰ ਦੀ ਭਗਤੀ ਸੀ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਰਸੋ ਵਈ ਸਾ

ਤੈਤਰੀਅ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਦੇ ਇਸ ਸ਼੍ਰੂਤੀ-ਵਾਕ—'ਰਸੋ ਵਈ ਸਾ'—ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ 'ਉਹ ਰਸ ਹੈ'। ਇਥੇ 'ਉਹ' ਤੋਂ ਭਾਵ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਬ੍ਰਹਮ ਰਸ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਆਨੰਦੋ ਬ੍ਰਹਮ' ਅਰਥਾਤ ਆਨੰਦ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ ਅਤੇ 'ਆਨੰਦਾਦਧਯੇਵ ਖਲਵਿਮਾਨਿ ਭੂਤਾਨਿ ਜਾਤਾਨਿ' ਅਰਥਾਤ ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਆਨੰਦ ਤੋਂ ਸਮਸਤ ਭੂਤ ਉਤਪੰਨ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅਨੇਕਾਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹੀ ਉਪਨਿਸ਼ਦਕ ਸ਼ਰੁਤੀਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਵੇਦਾਂਤ ਅਤੇ ਸਮਸਤ ਭਗਤੀ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਵਿੱਚ ਆਨੰਦ, ਰਸ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਯਾਯਵਾਚੀ ਮੰਨਿਆਂ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ 'ਰਸ-ਤਤ' ਜਾਂ 'ਆਨੰਦ-ਤਤ', 'ਪਰਮ-ਤਤ' ਦਾ ਪ੍ਰਯਾਯਵਾਚੀ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਬਿਲਕੁਲ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਨਹੀਂ। ਉਸਦੇ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਸੁਭਾਅ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਇਸ ਸਰੂਪਾਤਮਕ ਅਤੇ ਸੁਭਾਵਾਤਮਕ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਸ਼ਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਅਸੀਂ ਪੰਜ ਪ੍ਰਮੁਖ ਭਗਤੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਰਵਰਤਕ-ਅਚਾਰੀਆਂ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਆਨੰਦ-ਸੰਕਲਪ ਸੰਬੰਧੀ ਚਰਚਾ ਕਰਾਂਗੇ। ਇਹ ਪੰਜ ਭਗਤੀ-ਦਰਸ਼ਨ ਹਨ—ਰਾਮਾਨੁਜ-ਦਰਸ਼ਨ, ਮਧਵ-ਦਰਸ਼ਨ, ਨਿੰਮਬਾਰਕ-ਦਰਸ਼ਨ, ਵਲਭ-ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਚੈਤੰਨਯ-ਦਰਸ਼ਨ।

ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟਾਦਵੈਤਵਾਦ ਦੇ ਪਰਵਰਤਕ ਰਾਮਾਨੁਜ ਦਾ ਰਸ ਜਾਂ ਆਨੰਦ ਕਾਵਿ ਦਾ ਰਸ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਰਸ ਹੈ। ਉਹ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਪ੍ਰਯਾਯ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ 'ਰਸੋ ਵਈਸਾ' ਅਤੇ 'ਆਨੰਦੋ ਬ੍ਰਹਮ' ਆਦਿ ਸ਼੍ਰੂਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਾਮਾਨੁਜ ਨੇ ਇਸੇ ਅਰਥ ਵਿੱਚ 'ਰਸ', ਆਨੰਦ' ਜਾਂ ਸੁਖ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਰਾਮਾਨੁਜ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ 'ਆਨੰਦ-ਸਰੂਪ' ਅਤੇ 'ਗਿਆਨ-ਸਰੂਪ' ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਉਹ 'ਆਨੰਦ' ਅਤੇ 'ਗਿਆਨ' ਦੋਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਨ-ਅਰਥਕ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਿਤ ਕਰਦੇ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਹਨ । ਸਾਧਾਰਣ ਤੌਰ ਤੇ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਗਿਆਨ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਆਨੰਦ ਜਾਂ ਸੁਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਨੰਦ ਗਿਆਨ ਦਾ ਫਲ ਹੈ । ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕਿਸੇ ਮਿੱਠੀ ਵਸਤੂ ਦਾ ਰਸਨਾ ਦੁਆਰਾ ਆਸਵਾਦਨਾਤਮਕ ਗਿਆਨ ਉਪਭੋਗੀ ਨੂੰ ਸੁਖ ਜਾਂ ਆਨੰਦ ਦਿੰਦਾ ਹੈ । ਪਰ ਰਾਮਾਨੁਜ ਨੂੰ ਇਹ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ । ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜੋ ਮਿੱਠੀ ਵਸਤੂ ਦਾ ਆਸਵਾਦਨਾਤਮਕ ਗਿਆਨ ਹੈ, ਉਹੀ ਸੁਖ ਹੈ, ਉਹੀ ਆਨੰਦ ਹੈ । ਇਸੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਰਾਮਾਨੁਜ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਗਿਆਨ-ਆਨੰਦ-ਇਕਰੂਪ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਰਾਮਾਨੁਜ ਦਾ ਆਨੰਦ (ਸੰਕਲਪ) ਗਿਆਨਾਤਮਕ ਹੈ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਆਨੰਦਾਤਮਕ ।

ਰਾਮਾਨੁਜ ਨੇ ਆਨੰਦ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਸੰਬੰਧੀ ਇਕ ਹੋਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਹਮ 'ਆਨੰਦ-ਸਰੂਪ' ਅਤੇ 'ਗਿਆਨ-ਸਰੂਪ' ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਨੰਦ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਰੂਪੀ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਯੁਕਤ ਵੀ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਰਾਮਾਨੁਜ ਅਨੁਸਾਰ ਆਨੰਦ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸਰੂਪ ਵੀ ਹਨ ਅਤੇ ਗੁਣ-ਲੱਛਣ ਵੀ । ਓਪਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਿਰੋਧ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਰਾਮਾਨੁਜ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਆਨੰਦ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸਰੂਪ-ਨਿਰੂਪਕ ਧਰਮ (ਗੁਣ) ਹੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ । ਬ੍ਰਹਮ ਆਨੰਦ-ਸਰੂਪ ਜਾਂ ਗਿਆਨ-ਸਰੂਪ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ, ਰਾਮਾਨੁਜ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਨੰਦ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ । ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਗਿਆਨ-ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਆਨੰਦ-ਸਰੂਪ ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਰਾਮਾਨੁਜ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਆਨੰਦ ਆਦਿ ਗੁਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਹੈ । ਇੰਜ ਰਾਮਾਨੁਜ, ਇਹ ਕਹਿਣ ਦੀ ਬਜਾਇ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮ ਆਨੰਦ ਹੈ, ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਵਧੇਰੇ ਯੋਗ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਕਿ ਆਨੰਦ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਧਰਮ ਜਾਂ ਗੁਣ-ਲੱਛਣ ਹੈ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਆਨੰਦੀ ਹੈ ।

ਰਾਮਾਨੁਜ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟਾਦਵੈਤ ਦਾ ਪਰਮ ਉਦੇਸ਼ ਉਸ ਰਸ ਰੂਪੀ ਆਨੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ ਜੋ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਸਰੂਪ-ਨਿਰੂਪਕ ਧਰਮ (ਗੁਣ) ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਸਰਬੋਤਮ ਅਤੇ ਅਨੰਤ ਹੈ ।

ਰਾਮਾਨੁਜ ਨੇ ਇਸ ਅਧਿਆਤਮਕ ਆਨੰਦ ਅਤੇ ਲੌਕਿਕ ਆਨੰਦ ਦਾ ਅੰਤਰ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਹਰੇਕ ਆਨੰਦ ਜਾਂ ਸੁਖ ਗਿਆਨਾਤਮਕ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਲੌਕਿਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਜੋ ਸੁਖ ਜੀਵ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਇਸ ਲਈ ਅਸਥਿਰ ਅਤੇ ਅਲਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਅਸਥਿਰ ਅਤੇ ਅਲਪ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ ਛੁਟ ਕੋਈ ਵੀ ਵਸਤੂ ਸਰੂਪ ਵਜੋਂ ਨਾ ਤਾਂ ਸੁਖਾਤਮਕ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਦੁਖਾਤਮਕ। ਕੇਵਲ ਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਸਰੂਪ ਵਜੋਂ ਸੁਖਾਤਮਕ ਹੈ। ਲੌਕਿਕ ਵਿਸ਼ੇ ਤਾਂ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਕਰਮ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਨਾਲ ਸੁਖਾਤਮਕ ਜਾਂ ਦੁਖਾਤਮਕ ਹੋ ਨਿਬੜਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਕਰਮ ਦੇ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਭਗੀ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਉਹਨਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸੁਖਾਤਮਕਤਾ ਅਤੇ ਦੁਖਾਤਮਕਤਾ ਵੀ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਰਾਮਾਨੁਜ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਲੌਕਿਕ ਸੁਖ ਜਾਂ ਦੁਖ ਨੂੰ (ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ) ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਹੀ ਹੈ, ਕੋਈ ਹੋਰ ਤਤ ਨਹੀਂ।

ਰਾਮਾਨੁਜ ਅਨੁਸਾਰ ਸਥਿਰ, ਅਨੰਤ ਆਨੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੀ ਜੀਵਾਂ ਦਾ ਪਰਮ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ। ਇਸ ਪਰਮ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਜੀਵ ਪਰਮ ਸੁਖੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਪ ਸੁਖ-ਸਰੂਪ ਹੈ ਅਤੇ ਪਰਮ-ਭਗਤ-ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਉਹੀ ਇਸ ਆਪਣੇ ਸੁਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਕੇ ਸੁਖੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਪੂਰਨ ਸੁਖ ਤੋਂ ਸੁਖੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਕਿਰਪਾ ਪਾਤਰ ਜੀਵ ਵੀ ਉਸਦੇ ਸੁਖ ਤੋਂ ਸੁਖੀ ਹੋ ਨਿਬੜਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਜਿਸ ਦੇ ਸਿਮਰਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਆਨੰਦੀ ਹੋ ਨਿਬੜਦਾ ਹੈ।

ਰਾਮਾਨੁਜ ਦਾ ਆਨੰਦ-ਸਰੂਪ-ਬ੍ਰਹਮ ਸ਼ੰਕਰ ਦੇ ਆਨੰਦ-ਸਰੂਪ-ਬ੍ਰਹਮ ਵਾਂਗ ਨਿਰਗੁਣ ਅਤੇ ਨਿਰਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਗੁਣ ਅਤੇ ਸਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੈ। ਉਹ ਦਿਬਯ-ਰੂਪ, ਦਿਬਯ-ਮੂਰਤੀ ਅਤੇ ਦਿਬਯ-ਵੈਭਵ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਇਉਂ ਰਾਮਾਨੁਜ ਦਾ ਆਰਾਧ-ਬ੍ਰਹਮ ਅਨੰਤ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਓਤਪ੍ਰੋਤ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਨਾਰਾਇਣ ਪੁਰਸ਼ੋਤਮ ਵੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਇਸ ਬ੍ਰਹਮ-ਸਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਡਾਕਟਰ ਰਾਧਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣਨ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਵੇਦ-ਆਗਮ-ਪੁਰਾਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਮ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਮਾਨੁਜ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁਕਤ ਜੀਵ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਬ੍ਰਹਮਾਨੰਦ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਨਿਰਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਤੇ ਅਨੁਭੂਤੀ ਮਾਤਰ ਨਾ ਰਹਿ ਕੇ ਸਵਿਸ਼ੇਸ਼, ਸਗੁਣ ਅਤੇ ਸਾਕਾਰ ਅਤੇ ਸੌਂਦਰਯ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਹੋ ਨਿਬੜਦੀ ਹੈ।

ਦਵੈਤਵਾਦੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਦੇ ਪਰਵਰਤਕ ਮਧਵਾਚਾਰੀਆ ਅਨੁਸਾਰ ਆਨੰਦ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਵਿਸ਼ਣੂ ਦਾ ਗੁਣ ਹੈ, ਸਰੂਪ ਨਹੀਂ । ਮਧਵ ਨੇ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਆਨੰਦ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਣ-ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਵਿਸ਼ਣੂ ਨੂੰ ਹੀ ਆਨੰਦਮਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ—ਆਨੰਦ ਦਾ ਖਜ਼ਾਨਾ ਅਤੇ ਆਨੰਦ ਦਾ ਮੁਜੱਸਮਾ । ਮਧਵ ਨੇ 'ਰਸੋ ਵਈ ਸਾ' ਸ਼੍ਰ ਤੀ-ਵਾਕ ਵਿੱਚ ਰਸ ਸਬਦ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਪ੍ਰਯਾਯਵਾਚੀ ਨਾ ਮੰਨ ਕੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਸਤ, ਚਿਤ ਅਤੇ ਆਨੰਦ ਆਦਿ ਤਿੰਨ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਇਆ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ 'ਰਸ' ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ 'ਆਨੰਦ' ਦਾ ਪ੍ਰਯਾਯਵਾਚੀ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਮਧਵ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ 'ਚਿਤ' ਦੇ ਪ੍ਰਯਾਯ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਵੀਕਾਰਿਆ ਹੈ ।

ਦਵੈਤਾਦਵੈਤਵਾਦੀ ਮਤ ਦੇ ਸੰਚਾਲਕ ਨਿੰਮਬਾਰਕਾਚਾਰੀਆ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਆਨੰਦਮਈ ਹੈ । ਅਨੰਦਮਈ ਦਾ ਅਰਥ ਆਨੰਦ ਦਾ ਵਿਕਾਰ ਨਹੀਂ, ਆਨੰਦ ਦੀ ਬਹੁ-ਲਤਾ ਹੈ । ਆਨੰਦ ਦੀ ਇਹ ਬਹੁਲਤਾ ਅਣੰਤ ਅਤੇ ਅਸੀਮ ਹੈ । ਅਰਥਾਤ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਆਨੰਦ ਭੂਮਾ ਹੈ, ਮਹੱਤਮ ਹੈ, ਵੱਡੇ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਹੈ । ਆਨੰਦ ਹੈ ਤਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਗੁਣ ਹੀ ਪਰ ਇਹ ਗੁਣ ਨਿਤ ਅਤੇ ਸਰੂਪ-ਨਿਰੂਪਕ ਹੈ । 'ਰਸੋ ਵਈ ਸਾ' ਅਤੇ 'ਆਨੰਦੋ ਬ੍ਰਹਮ' ਸ਼੍ਰ ਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਵੀ ਉਹੀ ਹੈ । ਜਗਤ ਉਸਦੇ ਆਨੰਦ-ਅੰਸ਼ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਹੈ । ਨਿੰਮਬਾਰਕ ਅਨੁਸਾਰ ਆਨੰਦ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੀਵ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ । ਜੀਵ ਆਨੰਦਮਈ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਸੰਜੋਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਜੀਵ ਆਨੰਦ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ ।

ਸ਼ੁੱਧਾਦਵੈਤਵਾਦੀ ਵਲਭਾਚਾਰੀਆ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਲਖ਼ਸ਼ ਆਨੰਦ-ਤੱਤ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਲਖਸ਼ ਆਨੰਦ-ਤੱਤ ਰਸੇਸ਼ਵਰ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਹੈ । ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪੁਰਸ਼ੋਤਮ ਲੀਲ੍ਹਾਮਈ ਰਸ-ਰੂਪ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਹੀ ਹੈ ।

ਵਲਭ ਅਨੁਸਾਰ ਆਨੰਦ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਸਰੂਪਾਤਮਕ ਤੱਤ ਹੈ । ਇਹ ਆਨੰਦ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਪੂਰਣ, ਚੇਤਨ, ਸਰਬੋਤਮ ਅਤੇ ਸਵੈ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਰੂਪ ਹੈ ।

ਵਲਭ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀਆਂ ਦੋ ਸਥਿਤੀਆਂ ਹਨ—ਇਕ ਕਾਰਣ ਅਵ-ਸਥਾ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਕਾਰਜ-ਅਵਸਥਾ । ਪਹਿਲੀ ਅਪ੍ਰਗਟ ਜਾਂ 'ਸੁੰਨ' ਅਵਸਥਾ ਹੈ, ਦੂਜੀ ਪ੍ਰਗਟ ਅਤੇ ਜਗਤ ਪ੍ਰਪੰਚ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਹੈ । ਬ੍ਰਹਮ ਕਦੀ ਤਾਂ ਪਹਿਲੀ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਰਮਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਦੀ ਦੂਜੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰਪੰਚ-ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਰੂਪਾਤਮਕ ਆਨੰਦ ਵਿੱਚ ਰਮਣ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਵਲਭ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਤਿੰਨ ਤੱਤਾਂ ਅਰਥਾਤ ਸਤ, ਚਿਤ ਅਤੇ ਆਨੰਦ ਵਿੱਚੋਂ ਕੇਵਲ ਆਨੰਦ ਨੂੰ ਹੀ ਆਕਾਰ-ਸੰਪਰਕਾਤਮਕ ਮੰਨਿਆਂ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਦੂਜੇ ਦੋਵੇਂ ਤਤ ਨਿਰਾਕਾਰ ਹਨ। ਸਾਕਾਰ ਤੱਤ ਅਰਥਾਤ ਆਨੰਦ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹੀ ਪਰਮ ਪੁਰਸ਼ੋਤਮ ਸਾਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਚਿਤ ਅਤੇ ਸਤ, ਨਾਮੀ ਦੋਹਾਂ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਨਿਰਾਕਾਰਤਾ ਦਾ ਰਹੱਸ ਇਹੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਆਨੰਦ ਧਰਮ (ਗੁਣ) ਲੁਪਤ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਵਿਦਮਾਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੌਰ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਸਤ ਅੰਸ਼ ਤੋਂ ਹੀ ਜਗਤ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਅਨੇਕ ਵਾਰ ਆਨੰਦ ਨੂੰ ਹੀ ਜਗਤ ਦਾ ਕਾਰਣ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਲਭ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਆਨੰਦ-ਤਤ ਹੀ ਸਤ ਅਤੇ ਚਿਤ ਦੀਆਂ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਸਮੋ ਕੇ ਪ੍ਰਪੰਚ ਦਾ ਸਿਰਜਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਜੋ ਰਸ ਹੈ, ਜੋ ਪ੍ਰਿਅਤਾ ਅਥਵਾ ਪ੍ਰੇਮ ਹੈ, ਉਹ ਇਸੇ ਆਨੰਦ ਤਤ ਦੀ ਹੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਆਨੰਦ, ਸਰੂਪ ਵਜੋਂ ਵਿਆਪਕ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਸਤ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਸਮਸਤ ਜਾਗਤਿਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਦਮਾਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਪਦਾਰਥ ਸਾਨੂੰ ਪ੍ਰਿਅ ਲਗਦੇ ਹਨ। ਜਗਤ ਦਾ ਕਾਰਣ ਆਨੰਦ-ਤਤ ਅਨੇਕ ਵਿਕਾਰ-ਰੂਪ ਆਨੰਦਾਂ ਦਾ ਕਾਰਣ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਵਿਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇੰਜ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਸਤ ਅਤੇ ਚਿਤ ਅੰਸ਼ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਕਾਰ-ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਸਮੋ ਕੇ ਵੀ ਵਿਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਬਣਦੇ।

ਵਲਭ ਅਨੁਸਾਰ ਆਨੰਦਮਈ ਕੇਵਲ ਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਹੈ, ਜੀਵ ਨਹੀਂ। ਜੀਵ ਵਿਚ ਜੋ ਆਨੰਦ-ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਜੋ ਆਨੰਦ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਸਭ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਹੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਵਲਭ ਅਨੁਸਾਰ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਨੇ ਰਮਣ ਦੇ ਲਈ ਹੀ ਪ੍ਰਪੰਚ-ਸਿਰਜਨ ਦੀ ਲੀਲ੍ਹਾ ਰਚੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਪ੍ਰਪੰਚ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਜੋ ਵੀ ਲੌਕਿਕ ਇਸਤ੍ਰੀ-ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਸੁਖ-ਭੋਗ ਹੈ, ਇਥੋਂ ਤੀਕ ਕਿ ਵਿਸ਼ੇ-ਸੁਖ-ਭੋਗ ਵੀ, ਸਭ ਲੀਲ੍ਹਾਮਈ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਹੀ ਸੁਖ-ਭੋਗ ਹੈ। ਇਸਤ੍ਰੀ-ਪੁਰਸ਼ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਸਾਧਨ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬ੍ਰਹਮ ਆਪਣੀ ਹੀ ਰਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਰੂਪ ਦਾ ਰਸਾਸੁਆਦਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਕਾਰਣ-ਰੂਪ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਆਸਵਾਦਨ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਸਦਕਾ ਹੀ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਵਿਅਕਤ-ਭੋਗ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਵਿਸਤ੍ਰਾਰ ਕੀਤਾ।

ਜੀਵ ਦੁਆਰਾ ਆਨੰਦ-ਤਤ ਦੇ ਰਸਾਸੁਆਦਨ ਨੂੰ ਵਲਭ ਨੇ ਭੋਗ, ਸਾਖਿਆਤਕਾਰ, ਅਸ਼ਨ ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਮ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਪਸ਼ਟ ਧਾਰਣਾ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਨੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕੇਵਲ, ਪੁਸ਼ਟੀ-ਮਾਰਗੀ ਭਗਤਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਗਿਆਨ-ਮਾਰਗੀ ਜਾਂ ਮਰਯਾਦਾ-ਮਾਰਗੀ ਭਗਤ ਤਾਂ ਨਿਮਨ ਕੋਟੀ ਦੀਆਂ ਆਨੰਦ ਅਨੁਭੂਤੀਆਂ ਤਕ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨੀ, ਅੱਖਰ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਆਸਵਾਦਨ ਤਕ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਆਨੰਦ ਲੀਲ੍ਹਾਮਈ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਆਨੰਦ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਘਟੀਆ ਹੈ। ਵਲਭ ਦੇ ਪੁਸ਼ਟੀ-ਪੁਸ਼ਟ ਮਾਰਗ ਦੇ ਇਸ ਆਨੰਦ-ਭੋਗ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਇਸ ਆਧਾਰਭੂਤ ਮਾਣਤਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਆਨੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਜਗਤ ਨੂੰ ਭਗਵਦ-ਕਿਰਪਾ ਅਰਥਾਤ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਲਭ ਦੀ ਸਮਸਤ ਵਿਚਾਰ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਇਸੇ ਨੀਂਹ ਉਪਰ ਖੜੀ ਹੈ।

ਜਿਥੋਂ ਤੀਕ ਅਚਿੰਤਯ ਭੇਦਾਭੇਦਵਾਦ ਦੇ ਪਰਵਰਤਕ ਚੈਤੰਨਯ ਦਾ ਸੁਆਲ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪ ਕਿਸੇ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਦੂਜੇ, ਮਧਵ-ਦਰਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਮਾਣਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਇਹ ਦਰਸ਼ਨ ਬਹੁਤ ਹਦ ਤੀਕ ਮੇਲ ਖਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਦੋਹਾਂ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਮਿਲਾ ਕੇ ਚੈਤੰਨਯ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਮਧਵ-ਗੌੜੀਅ-ਦਰਸ਼ਨ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਮਧਵ-ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਆਨੰਦ-ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਚਰਚਾ ਉਪਰ ਹੋ ਚੁਕੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਚੈਤੰਨਯ-ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਆਨੰਦ-ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਮੁੜ ਦੁਹਰਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ।

ਭਗਤੀ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਹੀ ਦੱਖਣ ਦੇ ਵੈਸ਼ਣਵ ਆਲਵਾਰ ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਵੀ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਰਸ-ਰੂਪ ਅਥਵਾ ਆਨੰਦ-ਰੂਪ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਤਿਰੁਮੰਗੈ ਆਲਵਾਰ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਭਗਵਾਨ ਆਨੰਦ-ਰੂਪ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਤ ਦੀ ਨਿਆਈਂ ਮਧੁਰ ਰਸ-ਰੂਪ ਹਨ। ਤਿਰੁੱਪਣ ਆਲਵਾਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੇਰੇ ਜਿਹਨਾਂ ਨੈਣਾਂ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸਮਾਨ ਰਸ-ਰੂਪ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ ਹਨ ਉਹ ਕਿਸੇ ਦੂਜੀ ਵਸਤ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦੇਖਣਗੇ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਫਰੀਦ-ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਵੀ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਰਸ-ਰੂਪ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਰਸ-ਰੂਪ ਦਾ ਅਤਿ ਸੁੰਦਰ ਚਿਤ੍ਰਣ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਸਤ ਜਾਗਤਿਕ ਅਥਵਾ ਦੁਨਿਆਵੀ ਪਦਾਰਥਾਂ ਤੋਂ ਉਹ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਹੈ—'ਫਰੀਦਾ ਸ਼ਕਰ ਖੰਡੁ ਨਿਵਾਤ ਗੁੜੁ ਮਾਖਿਓਂ ਮਾਝਾ ਦੁਧੁ ॥ ਸਭੇ ਵਸਤੂ ਮਿਠੀਆਂ ਰਬ ਨ ਪੁਜਨਿ ਤੁਧੁ ॥'

ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਅਨੰਦੁ ਰਾਮਕਲੀ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਆਨੰਦ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਪ੍ਰਯਾਯ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਆਨੰਦ-ਪ੍ਰਦਾਤਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਆਨੰਦੀ ਹੈ, ਆਨੰਦ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਸਤ ਆਨੰਦ, ਕੀ ਲੌਕਿਕ ਅਤੇ ਕੀ ਅਲੌਕਿਕ, ਕੀ ਜਾਗਤਿਕ(ਦੁਨਿਆਵੀ)ਅਤੇ ਕੀ ਅਧਿਆਤਮਕ, ਉਸੇ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼-ਰੂਪ ਹੈ। ਇਹ 'ਆਨੰਦੀ-ਬ੍ਰਹਮ' ਜਾਂ 'ਆਨੰਦ-ਬ੍ਰਹਮ'; ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ, 'ਰਸ-ਰੂਪ ਵੀ ਹੈ, ਜਿਸਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਸਮਸਤ ਰਸ ਤੁਛ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ 'ਹਰਿ ਰਸੁ' ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ 'ਅਨ ਰਸ' ਹੇਚ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ 'ਰਸਨਾ ਸਭਿ ਸਮਾਣੀ' ਜਿਹੇ ਵਾਕ ਵਿੱਚ 'ਰਸਿ' ਦਾ ਅਰਥ-ਬੋਧਨ ਤੈਤਰੀਅ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਦੀ 'ਰਸੋ ਵਈ ਸਾ' (ਉਹ ਰਸ ਹੈ) ਸ਼੍ਰੁਤੀ ਵਿਚਲੇ ਅਰਥ-ਬੋਧ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੰਜ ਹੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ, ਰਸ-ਰੂਪ ਅਤੇ ਆਨੰਦ-ਸਰੂਪ ਬ੍ਰਹਮ ਸਮਸਤ ਸੁਖ-ਭੋਗ ਦਾ ਇਕ ਮਾਤਰ ਕਾਰਣ ਹੈ ਅਤੇ ਆਨੰਦ ਦਾ ਸ੍ਰੋਤ ਹੈ—'ਭੁਗਤਿ ਮੁਕਤਿ ਕਾ ਕਾਰਨੁ ਸੁਆਮੀ', 'ਸਭ ਸੁਖ ਦਾਤਾ ਰਾਮੁ ਹੈ' ਅਤੇ 'ਤਨੁ ਧਨੁ ਸੰਪੈ ਸੁਖੁ ਦੀਓ'।

ਆਧੁਨਿਕ ਯੁਗ ਦੇ ਕਵੀ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਵੀ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਰਸ-ਰੂਪ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਨ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਰਸ ਹੈ, ਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਰਸੀਆ ਹੈ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਰਸ ਦੀ ਆਧਾਰਭੂਤ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਹੈ। ਗੀਤ ਵੀ ਉਹੀ ਹੈ, ਗੀਤ ਦਾ ਗਾਇਕ-ਵਾਦਕ ਵੀ ਉਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਗੀਤ ਦਾ ਰਸਾ-ਸੁਆਦਨ-ਕਰਤਾ ਵੀ ਉਹੀ ਹੈ—'ਤੂੰਹੇਂ ਗੀਤ ਸੰਗੀਤ ਤੇ ਸੁਆਦ ਰਸ ਰਸੀਆ ਤੇ ਆਪ ਰਸਾਲ।'

ਰਸ-ਰੂਪ ਬ੍ਰਹਮ, ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਅਨੁਸਾਰ. ਪ੍ਰੇਮ-ਸਰੂਪ ਹੈ—'ਓਹ ਹੈ ਪ੍ਰੇਮ ਸਰੂਪ ਰਖਣਾ ਯਾਦ ਹੈ', 'ਸਾਈਂ 'ਪ੍ਰੇਮ-ਸੁਭਾਉ' ਉਸ ਦਾ ਰੂਪ ਹੈ', 'ਪੂਰਨ 'ਪ੍ਰੇਮ-ਸਰੂਪ' ਆਪ ਅਕਾਲ ਹੈ।' ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ 'ਪ੍ਰੇਮ-ਰੂਪਤਾ' ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਉਸਦੀ 'ਆਨੰਦ-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਰੂਪਤਾ' ਵੀ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ 'ਸਚਿਦਾਨੰਦ' ਰੂਪ ਵਿਚਲਾ 'ਆਨੰਦ' ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮ-ਰੂਪਤਾ ਦਾ ਹੀ ਸੂਚਕ ਹੈ—'ਪ੍ਰੇਯ ਅਰਥ ਹੈ: ਪ੍ਰੇਮ, ਪ੍ਰੇਮ ਆਨੰਦ ਹੈ।' ਸਤ+ਚਿਤ+ਆਨੰਦ ਵਿਚਲੇ ਸਤ ਸ਼ਬਦ ਲਈ 'ਅਸਤਿ' ਚਿਤ ਸ਼ਬਦ ਲਈ 'ਭਾਂਤਿ' ਅਤੇ ਆਨੰਦ ਸ਼ਬਦ ਲਈ 'ਪ੍ਰਿਅ' ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵੀ 'ਅਸਤੀ', 'ਭਾਂਤੀ' ਅਤੇ 'ਪ੍ਰੇਯ' ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਸਰੂਪ-ਲਛਣਾ ਦੇ ਪ੍ਰਥਾਇ ਵਰਤਿਆ ਹੈ—'ਅਸਤੀ, ਭਾਂਤੀ, ਪ੍ਰੇਯ' ਓਸ ਸੁ ਰੱਬ ਦੇ, 'ਸਰੂਪ-ਲਛਣ' ਹਨ ਠੀਕ ਸਯਾਣੇ ਆਖਦੇ' ਅਤੇ 'ਪੂਰਨ ਪ੍ਰੇਮ-ਸਰੂਪ ਆਪ ਅਕਾਲ ਹੈ,-- ਅਸਤੀ, ਭਾਂਤੀ, ਪ੍ਰੇਯ ਉਸਨੂੰ ਆਖਦੇ' (ਰਾਣਾ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ)। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵ ਅਤੇ ਜਗਤ ਦੀ ਸਮਸਤ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਇਸ 'ਪ੍ਰੇਯ' ਨਾਮੀ 'ਸਰੂਪ ਲਛਣ' ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ-ਸਰੂਪ ਹੀ ਇਸ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਇਕਮਾਤਰ ਕਾਰਣ ਹੈ—'ਪਰ 'ਪ੍ਰਿਅ' ਰੂਪ ਜੁ ਓਸ ਉਦ੍ਹਾ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਏ; ਜੀਵ ਜਗਤ ਸੰਸਾਰ ਜਾਂਦੋ ਨੇ ਰਚੇ', 'ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਰੂਪ ਪ੍ਰੇਮ, ਵਿਆਪਿਆ. ਸਾਰੇ ਹੈ ਸੰਸਾਰ,—ਸਭ ਵਿੱਚ ਫੈਲਿਆ' ਅਤੇ 'ਪ੍ਰਭ ਜੋ 'ਪ੍ਰੇਮ ਸਰੂਪ' ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ, ਕਾਰਨ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਆਪ ਬਣਿਆ ਸੋਹਿਣਾ।'

ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਉਹ (ਬ੍ਰਹਮ) ਰਸ ਹੈ, ਰਸ ਹੀ 'ਆਨੰਦ ਹੈ, ਆਨੰਦ' ਹੀ 'ਪ੍ਰੇਮ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਜੀਵ ਅਤੇ ਜਗਤ ਦਾ ਆਧਾਰਭੂਤ ਕਾਰਣ ਹੈ।

8123

ਪੁਸਤਕਾਲਯ
ਗੁਰੁਕੁਲ ਕਾਂਗੜੀ ਵਿਸ਼ਵਵਿਦ੍ਯਾਲਯ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

GURUKUL KANGRI LIBRARY
Accession
Class on
Cat on
Tag etc.
Checked
Any Other

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ਸਾਡਾ ਲੇਖਕ

ਡਾ: ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਆਫ ਪੰਜਾਬੀ

- ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਜਿਸ ਦੀ ਪੁਸਤਕ **'ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ'** ਨੂੰ ਸਰਬੋਤਮ ਪੁਸਤਕ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦਾ State Award ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ।
- ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਹੀ ਜਿਸ ਦੀ ਪੁਸਤਕ **'ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ 'ਚਿੰਤਨ'** ਨੂੰ ਸਰਬੋਤਮ ਪੁਸਤਕ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਹਰਿਆਣਾ ਸਰਕਾਰ ਦਾ State Award ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ।
- ਜਿਸਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ **'ਫਰੀਦ ਦਰਸ਼ਨ'** ਨਾਮੀ ਸਰਬੋਤਮ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਾਰਣ Baba Farid Memorial Society Award ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ।
- ਸਰਬੋਤਮ ਲਿਖਾਰੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਜਿਸ ਨੇ Governor's Award ਜਿੱਤਿਆ ।
- ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸੰਬੰਧੀ ਸਰਬੋਤਮ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਲਿਖ ਕੇ ਜਿਸਨੇ Macauliffe Memorial Gold Medal 1972-73 ਜਿੱਤਿਆ ।
- ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸੰਬੰਧੀ ਸਰਬੋਤਮ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਲਿਖ ਕੇ ਜਿਸ ਨੇ Macauliffe Memorial Gold Medal 1973-74 ਜਿੱਤਿਆ ।
- ਜੋ ਦਿੱਲੀ ਯੂ. ਦੀ ਅੱਠ ਪਰਚਿਆਂ ਵਾਲੀ ਆਨਰਜ਼ ਵਿਚੋਂ ਫਸਟ ਆਇਆ ।
- ਜਿਸਨੇ ਦਿੱਲੀ ਯੂ. ਦੀ ਐਮ. ਏ. ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਵਿਚੋਂ First Class First ਹਾਸਲ ਕਰਕੇ ਸਾਰੀਆਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸਾਰੇ ਰੀਕਾਰਡ ਤੋੜ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਇਕ ਨਵਾਂ ਰੀਕਾਰਡ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ।
- ਐਮ, ਏ. ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਨੰਬਰਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਜਿਸਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਪੀ-ਐਚ. ਡੀ. ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਲਈ ਖੋਜ ਕਰਨ ਲਈ U. G. C. ਦਾ ਸਕਾਲਰਸ਼ਿਪ ਹਾਸਲ ਕੀਤਾ ।
- ਜਿਸਨੇ ਪੰਜਾਬ ਯੂ. ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਕੋਸ਼ ਲਈ 100 ਤੋਂ ਵਧ ਐਂਟਰੀਆਂ ਅਤੇ 1,00,000 (ਇਕ ਲੱਖ) ਤੋਂ ਵਧ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ ।
- ਜਿਸਨੂੰ ਅੱਜ ਪੜ੍ਹਨ-ਪੜ੍ਹਾਉਣ, ਲਿਖਣ ਅਤੇ ਰੀਸਰਚ ਦਾ ਲਗਭਗ 30 ਸਾਲ ਦਾ ਤਜਰਬਾ ਹੈ ।

MANDEEP PARKASHAN

Winner of Best Published Book Award (1975-76)
For Bhai Vir Singh Kav Da Darshnik Vishleshan

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar